

तत्त्वत्रयम् भाष्योपवृत्तम् ।

श्रीमते यमानुश्रव नमः ।

अनादिमायया सुप्त इत्युक्तप्रकारेणाऽनाद्यचित्संयन्धनियन्धना-
क्षानान्धकारेणाभिभूता आत्मस्वरूपं प्रकृतेः परं ज्ञानानन्दमयं
भगवदनन्यार्हशेषमजानन्तो देवोऽहं मनुष्योऽहमिति जडदेहेऽहंबु-
द्धिं कुर्वन्तः, उत्पन्नेपि देहातिरिक्तात्मज्ञान ईश्वरोहमहंभोगीति स्व-
तन्त्रमभिमन्यमानाः, सत्यापि शेषत्वज्ञाने, ऽप्राप्तविषयेषु तद्विनि-
योजयन्तः—एवम् -

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥

इत्युक्तप्रकारेणात्मस्वरूपे ऽन्यथाप्रतिपतिरूपमखिलपापमूल-
मात्मापहारं कुर्वन्तो ऽल्पास्वित्वादिदोषपुष्टाद्वादिभोगैकत्परः,

विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदितुम् ।

पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता ॥

इत्युक्तप्रकारेण कारणकलेवरविधुरा भोगमोक्षश्चन्या अचिद्वि-
शेषिता यदात्मानस्तिष्ठन्ति ।

तद्दशायां परमदयालुना सर्वेश्वरेण स्वचरणफलसमाध-
यणोपकरणतया दत्तं शरीरं प्राप्योर्जीवनौषधिकं तत्समाधय-
णमकृत्या नदानीं त्वद्दशरथीरमार्गो भ्रमामीत्युक्तप्रकारेण पारं
गन्तुं दत्तं इत्यमाकृत्य प्रयाहमार्गेण समुद्रं प्रविशन्तइत्य संसा-
रनिस्तरणौषधिकं संसरणहेतुं कृत्वा ऽनाद्यविद्यासंचितपुण्य-
पापकर्मानुगुणमनेकयोनिषु जनित्या प्रतिजन्म दुःखततापत्रय-
दद्यान्नलदह्यमाना अनादिकालं संसरन्तोऽप्य ऽर्नीतानागतानाभि-

इतया तत्र संसारे शोकरहिता गर्भजन्मयाव्ययौवनवाङ्कमरणन-
रकरूपाद्यथासप्तकं भजन्तो दुःखपरम्परामनुभूयाऽनन्तकेशभाजने
संसारसागरे मग्ना व्याकुर्लीभवन्ति

तेषामनर्थविशेषमनुसंधाय तदुज्जीवनाय सृष्टिं कुर्वन्तस्सर्वभूत-
सुहृद्. सर्वेश्वरस्य ।

एवं संसृतिचक्रस्थे भ्रम्यमाणे^१ स्वकर्मभि ।

जीवे दुःखाकुले विष्णोः कृपा क्वाप्युपजायते ॥

इत्युक्तप्रकारेण हृदय उत्पन्नेनापारकाक्षणेन “ जायमा-
नं हि पुरुषं यं पश्येन्नमधुसूदन ” इत्युक्तप्रकारेण जाय-
माने कृतेन विशेषकटाक्षेण निरस्तरजस्तमस्कस्य प्रवृद्धस-
त्त्वस्य मुमुक्षुश्चेतनस्य तत्त्वज्ञानेन विना मोक्षासिद्धेःस्तत्त्वज्ञा-
नं शास्त्रेणोपदेशेन वा संपाद्यम्. शास्त्रेण तस्य “ शास्त्रज्ञानं
बहुक्लेशं बुद्धेश्चलनकारण ” इत्युक्तप्रकारेण बहुक्लेशसाध्यतया
दुःसाधत्वा^२, स्वयंचित्साधनाद्योगकरणेप्य “ऽनन्तपारं बहु वेदित-
व्यमल्पश्च फालो बहुयश्च विद्या ” इत्युक्तप्रकारेण चेतनानां मन्द-
मत्तित्वान्मन्दायुष्ट्याश्च विघ्नानामनन्तत्वात्सर्वेषां ज्ञानसिद्धेर्दुर्लभ-
त्वात्, शास्त्राभ्यासानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां मुमुक्षुत्वस्य निष्प-
योजनत्वाच्च, उपदेशेन तत्संपादने उक्तदोषेषु कस्याप्यऽभावात्-अमुं
विशेषमभिप्रेत्य सर्वशास्त्रनिपुण. सकललोकोज्जीवनकामः पर-
मकारुणिकः श्रीलोकाचार्यः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैर्दुरवगा-
हानन्ताविस्तरेण^३ प्रतिपादितांश्चिदाचिदीश्वरतत्त्वानां स्वरूपस्वमा-
द्यविशेषानऽखिलचेतनसुग्रहं सुव्यक्तमेतत्प्रबन्धमुखेनाह. मध्य-
वीथिभट्टकृष्णापाद्प्रभृतिपूर्वाचार्याणामपि प्रबन्धनिर्माणे ऽयमेवा-
शयः ।

ननु निरहंकाराणां परसमृद्धिप्रियाणां ख्यातिलामनिरपेक्षाणा-
मेतेषां प्रबन्धनिर्माणमनुचितम्, एषेन कृतस्य प्रबन्धस्यान्येन परि-
पालनमेवोचितमिति चेत्सत्यम्, दिव्यसूरिभिरैककण्ठ्येनाभिधानाद्-

(१) भ्रम्यमाणे-इत्यविपाद ।

(२) दुःसाध्यत्वावितिपादान्तरम् ।

(३) दुरवगाहनं विस्तरेणैति पुस्तकस्य पाठ ममनु-दुरवगाहनन्तावितरेणैतिपुस्त-
प्रतिभाति ।

र्थस्याप्तता [यथा] सिध्यति, तथाचार्यैरेककण्ठ्येनोक्तावर्थस्याप्तता सिद्ध्यति. तथाच तत्र मन्दमतीनां विश्वासो भवेदित्यभिप्रायेणैकवि-
पयेऽनेकैराचार्यैः पृथक्प्रबन्धो निर्मितः । किंचैकत्राविशदा अर्थ-
विशेषा अन्यत्र विशदतया प्रतिपाद्यन्ते. तत्र कारणं सूक्तिविशेषाः
संकोचविस्तरौ च. इदं चैककर्तृकप्रबन्धेष्वपि तुल्यम् ॥

(इत्युपोद्घातः)

हारिः ॐ तत्सत् ॥

मुमुक्षोश्चेतनस्य मोक्षोत्पत्तौ तत्त्वत्रयज्ञानमपे-
क्षितम् . तत्त्वत्रयं चिदचिदीश्वरश्च ।

मुमुक्षुर्मांक्षेच्छावान् संसारविमोचनेच्छावानिति यावत्. मुमुक्षो-
रित्यनेन संसारनिवृत्ताविच्छोत्पत्तिर्दुर्लभेति सूच्यते. एतदिच्छानु-
त्पत्तेरेव ह्यनादिकालं समसरत्, उज्जिजीवयिषुः सर्वेश्वरो-
ऽप्येतदिच्छोत्पत्तिपर्यन्तं विलम्बते संसारं द्रढयितुमिच्छां कुर्वत
आत्मनस्तन्निवृत्ताविच्छोत्पत्तिर्दुर्लभा खलु, इदानीमस्य चेतनोक्ति-
रपि साभिप्रायास चाभिप्राय ' ज्ञैतन्यप्रयोजनसिद्ध्युपक्रम इ-
दानीमेवे ' ति, अनादिकालं व्यर्थमेव जानं चैतन्यमुज्जिजीवनानुपयु-
क्तत्वात्. अथ संसारनिवृत्तीच्छा च निरस्तातिशयाहादमुखमवैक-
लक्षणाया भगवत्प्राप्तेरुपयुक्ता लक्ष्मीकान्तमेकमेव विपयीकरोति
यत् तदेव हि ज्ञानम्. आत्मप्राप्त्यर्थां संसारनिवृत्तीच्छा तु विपरीत-
ज्ञानकार्यम्. तस्माद्भगवत्प्राप्तिविरोधिनः संसारस्य विमोचन इ-
च्छावतोधिकारिणस्तादृशमोक्षरूपपुरुषार्थसिद्धौ तत्त्वज्ञानमपेक्षि-
तमित्यर्थः । नच तत्त्वज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कथं मुमुक्षेति वाच्यम्,
परीक्ष्य लोकान् " " जायमानमित्यादिभुतिस्मृत्युक्तप्राक्रियया तत्सं-
भवात्. तत्त्वज्ञानस्यावश्यापेक्षितत्वोक्त्या तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इतिनियमः
स्मारितः. तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इत्येतत्सकलसिद्धान्तसाधारणम्, मोक्षत-
त्त्वयोरेव हि विप्रतिपत्तिः

नन्वेवं ज्ञानान्मोक्ष इतिनियमस्वीकारे ।

पशुर्मनुष्य पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रया ।
 तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णो परमं पदम् ॥
 यय स्पृशति पाणिभ्या यय पश्यति चक्षुषा ।
 स्वावराण्यपि मुच्यन्ते किं पुनर्वाग्धया जना ॥

इति ज्ञानायोग्यतिर्यक्स्वावराणामपि वैष्णवसंबन्धेन मोक्ष-
 सिद्धिप्रतिपादकवचनाना वैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न, तेषा मु-
 मुक्षुन्वाभावात् प्रकृते मुमुक्षोश्चेतनस्य मोक्षसिद्धौ तत्त्व-
 ज्ञानमपेक्षितमित्युक्तम्. तत्र मुमुक्षुत्वतत्त्वज्ञानयोरुभयोरभा-
 वेपि तदुभयपरिपूर्णस्य कश्चिद्द्वेषवस्याभिमान एव का-
 र्य्यकर इत्युक्तम् अतोभिमानिनो ज्ञानविशेषं दृष्ट्वाऽभिमानान्तर्भू-
 तस्यास्येश्वर कार्य्यं करोतीति ज्ञानान्मोक्ष इत्येतादृशमस्तत्र
 सद्धारकस्सिद्धति ।

तत्त्वज्ञानमित्यनुक्त्वा तत्त्वत्रयज्ञानमित्युक्तत्वात् न्यूनाधिक-
 तत्त्वान्यभिदधता बाह्यबुद्धीना मतं प्रतिक्षिप्तम् अनेन त-
 त्वत्रयमिति निर्णयकरणे प्रमाण निर्दोषप्रमाणभूतो वेदान्त तत्र
 “ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वे ” ति भोक्तृभोग्यप्रेरयितृशब्दै-
 श्चिदचिदीश्वरात्मकतत्त्वानि श्रेण्यभिहितानि तस्माद्देवान्तप्रति-
 पाद्य तत्त्वत्रयमिति निश्चित्य भोक्षसिद्धौ तत्त्वत्रयज्ञानमपेक्षितमि-
 त्युक्तम् ।

ननु “ तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्य पन्था भय-
 नाय विद्यते ” इति वेदान्तैर्भगवत्तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वम-
 भिहितम् अनेन तत्त्वन्तरपरिज्ञानस्यापि मोक्षोपायत्व फलमु-
 च्यत इति चेत् , भगवत्तत्त्वस्य सकलचेतनाचेतनविलक्षणत्वे-
 न तेषा कारणत्वेन व्यापकत्वेन धारकत्वेन शेषित्वेन च ज्ञात-
 व्यतया तत्त्वाभूतरभावे ईश्वरस्यैव ज्ञानासम्भवात् तत्त्वत्रयज्ञानापेक्षा
 निरावाधा “ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा ” “ पृथगात्मन प्रे-
 रितारं च मत्वा जुष्टस्तनस्तेनामृतत्वमेती ” तिथुतेरयमेवाशय ,
 अन्यथा तमेव विद्वानितिभ्रुतिविरोधापत्त अत एवमेव तच्छ्रुति-
 च्छाययाभिहितम् तस्मान्न वेदान्तविरोधप्रसङ्गावकाश ।

किं तत्त्वत्रयमित्यादि चित् चैतन्याधारो वस्तु अ-
 चित् चैतन्यानाधारो वस्तु ईश्वरो न योगवैशेषिकाद्यभिहित-

तत्त्वनिष्ठैरभिधायमानं पुरुष विशेषो भवति, किंतु वेदान्तेष्वभिहितश्चिदचिन्नियन्ता “क्षर प्रधानममृताक्षर हर ” “क्षरात्मानार्थो-
शते देव एक ” “ प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश ” इति श्रूयते ।

उद्देशभ्रमण तत्त्वत्रयस्य च स्वरूपस्वभावविशेषानुपपादयितुं प्रथमं चित्तत्वापपादनमुपक्रमते चिदिति ।

चिदित्यात्मोच्यते. आत्मस्वरूपं “गत्वाग-
त्वोत्तरोत्तर”मित्युक्तप्रकारेण देहेन्द्रियमनःप्राणबु-
द्धिभ्यो विलक्षणम ऽजडमानन्दरूपं नित्यमण्व-
ऽव्यक्तमचिन्त्यं निरवयवं निर्विकारं ज्ञानाश्रय ई-
श्वरस्य नियाम्यं धार्यं शेषम् ।

मध्यवर्तिभट्टार्य्येष्टृष्णपादपूभृतय आचार्य्यास्तत्त्वत्रयोपपादन-
समये ऽचित्तत्वमुपक्रम्याभिदधु, अयं चित्तत्रमुपक्रम्याभिदधाति,
अस्यामभिप्राय - अचित्तत्वस्य हेयतया ज्ञातव्यत्वादीश्वरस्योपादेय-
तया ज्ञातव्यत्वात् एवमुभयोरपि नत्वयोर्ज्ञातुरधिकारिणश्चेतनस्य
स्वरूपस्य प्रथमं ज्ञातव्यत्वादिति तथाभिदधता तेषामाशयस्तु-पृष्ट-
तेर्ज्ञानाभावे आत्मनः प्रकृते परत्वज्ञानासंभवात् प्रथमतः पृष्टं ज्ञा-
त्वानन्तरं तदन्तर्वर्तिनमात्मानं ज्ञात्वा तदन्तर्यामिणः शरीरस्यात्मघ-
दुभयाभिमानिनः ईश्वरस्य स्वरूपज्ञानं बुद्ध्यारोहणक्रमेण संपादनी-
यमिति अचिदुपक्रमेणाभिधानमगमयमारभ्यानन्दमयपर्यन्तमारो-
हक्रमेणाभिदधत्या श्रुतमर्यादानुगुणम्, चिदुपक्रमेणाभिधानं च
भोक्ता भोग्यं प्रेरितार च मत्वेत्यादिश्रुत्यनुगुणम् तस्मात् क्रमद्वयं च
वेदान्तसिद्धम् “चिदचिदीश्वरतत्त्वभाव” इति यामुनाचार्य्यवचनम्
“अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिणः ” इति माप्यकार्य्यचर्चनं च षोडश्या-

(१) गहमद्वयव्यवधानुपसर्गं इति यत्रो पोरदुपधासिति यत्र ऽनुपसर्ग एव नियमि
तत्त्वात्तत्त्वज्ञाना प्योव तत्र न भवेद्विनियम्यमिति चार्त्तिकारिप्रयागास्तु नियमे
साभिरद्वयव्यवधाना इति श्रीभाष्ये बहुल्यवशादादिभिः तद्व्यवधानमिति स्थितिः ।

नुगुणम् . चिदुपक्रमयोजनाऽक्षरस्वरससिद्धा, अचिदुपक्रमयोजनापि
अक्षरानुगुणैव . तथाहि, चिदुपक्रमस्तु समस्तपदत्वात् द्वन्द्वसमासे
अल्पाक्षरस्याभ्याहृतस्य च पूर्वनिपातो ऽनुशासनसिद्धः . तत्राभ्य-
हितत्वाद् ऽल्पाक्षरत्वाच्च चिच्छब्दः पूर्वं निपातितः . अभ्याहितेश्वर-
वाचकशब्दात् चेतनवाचकचिच्छब्दस्य पूर्वनिपातश्चाल्पाक्षरं पू-
र्वमित्यनुशासनसिद्धः . एवं क्रमद्वयमपि वैदवैदिकपरिगृहीतत्वा-
न्मुष्यमेव ।

चिच्छब्दस्य “ प्रेक्षांपलब्धिश्चित्संधित्प्रतिपज्ज्ञातिचेतना ” इति
ज्ञानवाचिशब्दै सह पठितत्वाज् ज्ञानाश्रयवस्तुनि प्रसिद्धिप्राचु-
र्याभावाच्च “ क्षरत्मानावीशते देव एकः ” “ य आत्मानमनूतरो
यमयति यमात्मा न चेद यस्यात्मा शरीरम् ” “ आत्मा शुद्धो
ऽक्षरः ” “ आत्मा ज्ञानमयोऽमल ” इतिश्रुतिस्मृतिष्वनेकत्रोक्तत्वा-
ज्जीवे प्रसिद्धिप्राचुर्यवता आत्मशब्देन चिच्छब्दं व्याचकार चिदि-
त्यात्मेति ।

अथ किमस्यात्मनः स्वरूपमित्याशङ्क्यामात्मस्वरूपलक्षणमाह
आत्मस्वरूपमित्यादिना ॥ श्रुतिस्मृत्यादिषु कस्यचित् प्रमाणस्योपा-
दानौचित्येपि दिव्यसूरिवचनोपादानं तत्त्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादि-
भ्यस्तत्त्वदर्शप्रधानस्यादिव्यसूरैर्यचनमेव तद्विर्णयस्य मुख्यप्र-
माणमिति ज्ञापनार्थम्, “विधयश्च वैदिकास्त्वदीयगमभीरमतोनुसा-
रिण ” इति परमाचार्यवचनम् ।

स्वरूपं स्वं रूपं असाधारणाकार इति यावत्, गत्वाग-
त्योत्तरोत्तरमिति अन्नमयप्राणमयमनोमयेभ्य उत्तरमित्यर्थः । दे-
हेन्द्रियमन प्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणमित्यत्र बुद्धिपदेन किं महदनु-
गृहीतमनूत करणमुच्यते किं वा ज्ञानमुच्यते इति चेत्, अत्र ज्ञानं
विवाक्षितन्तत्त्वशेखरे देहादिवैलक्षण्याभिधानसमये तथाभिधानात् .
देहेन्द्रियमन प्राणधीभ्योऽस्य इति यामुनाचार्यैरुक्तम् ।

उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिधा तत्त्वनिर्णयक्रम .
तत्र चिदचिदीश्वर इति तत्त्वत्रयमुद्दिश्योद्देशक्रमेण तेषां स्वरू-
पशोधनं कर्तुं विचार्य्यं प्रथमं चिच्छब्दनिर्दिष्टस्यात्मन स्वरू-
पशोधनमुपक्रम्य देहेन्द्रियमन प्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणमित्या-
रभ्य शेषमित्यनूतं स्वरूपलक्षणमुक्तम् . अथ तत्परीक्ष्यते ।

तत्र प्रथममात्मनो देहादिवैलक्षण्यशोधनाय तज्जिज्ञासु प्रश्न-
मनुभाषते ।

आत्मस्वरूपं कथं देहादिविलक्षणमिति चेत्,
देहादीनां मम देहादिकमितिअत्मनः पृथगुपल-
भ्यमानत्वात्, इदमित्युपलभ्यमानत्वात्, आत्म-
नोऽहमित्युपलम्भात् अस्य कदाचिदुपलम्भाद-
त्मनः सर्वदोषलम्भात्, एतेषामनेकत्वादात्मन एक-
त्वादात्मैतेभ्यो विलक्षणः स्वीकार्यः. एवं युक्तीनां
बाधसंभावनायामपि शास्त्रवलेनात्मा देहादिविल-
क्षणः सिद्धयति ।

आत्मस्वरूपमित्यादिना. अयमर्थस्तत्त्वशेखरे स्वयमेव विस्तरे-
णोक्त .तत्र हि देहस्यानेकावयवसंघातात्मकत्वं सिद्धम् तत्र सर्वेषाम-
वयवानां चैतन्यमस्ति चे,दनके चेतनोपलब्धिप्रसङ्ग अयववानां पर-
स्परमविद्यादनियम तत्र ममताबुद्धिर्ममताव्यवहारश्च न संभवति,एकै-
कावयवस्यैव चैतन्याङ्गीकारे तद्विच्छेदे स्वयचान्तरानुभूतं न स्मरेत्,
पश्चादहंकारबुद्धिव्यवहारौ ममताबुद्धिव्यवहारौ च न स्युः, सर्वश-
रीरव्यापिसुखदुःखानुभवश्च न स्यात्. 'शरीरं नावयवसंघातात्मकम-
पित्ववयाधि, तत्रचैतन्यंस्वीकार्यं' मिति तु न युक्तम्, उपलभमानु-
पपत्त्यभावेनावयवविस्वीकारानुपपत्तेः. किंच चालदेहोहं मन्दज्ञान यु-
धदेहोहं बहुज्ञान मम शरीरमिति शरीराहमर्थयोज्यायमानौ भेदप्रति-
पत्तिव्यवहारौ न स्याताम्. नच ममायमात्मेत्यत्रैव तावमुप्याविति
युक्तम्, मुख्यत्वे बाधकाभावात्. अन्यथा ऽहंबुद्धे शरीरमेव विषय
इतिस्वीकारेपि श्रुतिदर्श्यापत्तिभ्यां देहातिरिक्तो देहान्तरपरिग्रह-
योग्य आत्मा सिद्धयति ।

बाह्येन्द्रियाण्यपि नात्मा, एकस्यैव सर्वेन्द्रियविषयज्ञा-
नात्. एवमनङ्गीकारे योहममुमर्थमपश्यं सोऽहं स्पृशामीति

प्रतिबंधाननुपपत्तिः . यदि चक्षुरेवात्मा, नाहं अन्यो रूपं न स्मरेत् . यदि धात्रमात्मा, तदा शक्तिः शब्दं न स्मरेत् . एवमिन्द्रियानुपपत्त्यामात्मत्वेऽप्यनुपपत्तिर्द्रष्टव्या . नाप्यनुपपत्त्यात्मा, स्मृतुं स्मरणादिकापर्यस्य कारणतया कल्पितमिदमेव स्मरतीति स्वीकारसंभ्रमात् स्मरणस्य कारणाभावात् । नच कारणमपीदमेव, विरोधात्, अन्यत्किंचित्कारणमिति धेत्, तद्यदि बाह्यकरणम्, तदा तच्छून्यो न स्मरेत् . यद्यन्तःकरणं, तदात्मनो मन इति नाम कृतं स्यात् . यद्यन्त करणमनपेक्षिन, तदेन्द्रियार्थसंबन्धकाले सर्वदा ज्ञानमुत्पद्येत तस्मान्मनश्च नात्मा, संघातरूपत्वाद्देहात्मपक्षोक्तदूषणानामपि प्रसङ्गात् . ज्ञानं नात्मा, मम ज्ञानमुत्पन्नं नष्टमिति क्षणिकत्वेनात्मधर्मत्वेन चोपलम्भान्त्विर कश्चनात्मा इतीति पूर्वोदुर्द्रष्टवानयमद्य पश्यामीतिप्रत्यभिज्ञया भिन्नमिति विस्तरेणांकृतम् ॥

एवमत्रापि प्रत्येकानिपत्तेः क्रियमाणे प्रत्यविस्तरो मवेदिति मन्दमतीनां प्रतिपत्त्यर्थं देहादिकं समुच्चित्योपादाय तत आत्मनो वैलक्षण्यं कैश्चिदुक्तिविशेषैः सुप्रहमाह देहादीनामित्यादिना देहादीनां मम देहा ममेन्द्रियं मम प्राणो मम बुद्धिरिति ममताबुद्धिव्यवहारविषयतयाहमर्थात्पृथग्गुणलम्भात्, आत्मनोऽहमर्थत्वेनोपलम्भाच्चैत्यर्थं . अस्येत्यादि . अस्येति देहाद्रियादिकं परामृश्यते . देहस्य कदाचिदुपलम्भं कदाचिदनुपलम्भश्च जाग्रद्शायां स्थूलोद्बुद्धिशक्तिव्यवहारविषयतयात्मत्वेन भासमानस्यापि सुषुप्तिदशायां तयाऽनुपलम्भः . आत्मनः सर्वोपलम्भश्च सुषुप्तेः प्रागेतन्मूर्धं जानन्नहं सुषुप्तौ मम शरीरमपि न जानामीति प्रत्यभिज्ञोदयात् उभयावस्थायामपि देहातिरिक्त कश्चनात्मास्तीत्युपलम्भः . अथ वा जन्ममरणभाष्यत्वेन देहस्य कदाचिदुपलम्भं कदाचिदनुपलम्भं मया जन्मान्तरे कृतस्य फलमिदमिति लोकव्यवहारेणात्मनो जन्ममरणादिरहिततया सर्वोपलम्भः . एवं चक्षुरादिरूपेणोपलभ्यमानानामिन्द्रियाणामनुपपत्त्यवधारणव्यवस्थायामनुपलम्भात्, संकल्पादिहेतुन्योपलभ्यमानस्य मनसः कदाचिन्मूढतयानुपलम्भात्, उच्छ्वासनिश्वासाभ्यामुपलभ्यमानस्य प्राणस्य कदाचिन्मोहाद्यवस्थायां रक्तस्पर्शाद्यनुमेयतयानुपलम्भात्, विषयग्रहणवेलायामुपलभ्यमानस्य ज्ञानस्य विषयग्रहणाभावदशायामनुपलम्भात् . आत्मनस्तु भाक् चक्षुःश्रोत्राभ्यां सुसंपन्नोऽहमिहानीमन्यो जातो शक्तिरो जातः, पूर्वं सुविशदम-

मस्क इदानीं न किञ्चिच्चिज्जानामि, तदानीमहं निष्प्राण इदानीं स-
प्राणो जात, मम प्राग् ज्ञानमजाने इदानीं नष्टमित्येतेषामुपलम्भद-
शायामनुपलम्भदशायां चाविशेषेणोपलभ्यमानत्वात् ।

एतेषामित्यादि. अत्रैतच्छब्देन देहादय पराश्रयवन्ते. वेद-
स्यानेकत्वमनेकाद्यवसंघातात्मकत्वम्. इन्द्रियाणामनेकत्वं चक्षुः-
श्रोत्रादिव्यक्तिभेदेन, मनसोनेकत्वं मनोबुद्धिचिक्ताहकारभेदेन, प्रा-
णस्यानेकत्वं प्राणापानादिभेदेन, बुद्धेरनेकत्वं ज्ञानभेदेन. एवं देहादेरे-
कैकस्यैवानेकत्वात् अहंबुद्धिव्यवहारहत्यात्मन एकत्वात्. देहा-
दिप्रकारस्य स्वात्मन प्रकारस्य च निरूपणे आत्मा देहादिभ्यो
इत्य एव स्वीकर्तव्य इत्यर्थः, एवं युक्तिभि साधितमर्थं शास्त्रेण
इदीकरोति एवमित्यादिना. वाचसम्भाषनायामपीत्युक्त्या सर्वथा
वाधोद्गावनं केनापि न शक्यते कर्तुम्. तदुद्गावनेपि अस्वार्थस्य
श्रुतिस्मृत्यादिसकलशास्त्रसिद्धवाच्छास्त्रमेवामुमर्थं साधयतीत्यभि-
प्राय सूचित ।

“ पञ्चविंशोयं पुरुष ” “ पञ्चविंश आत्मा भवति ”

“ भूतानि च कवर्गेण अचर्गेणेन्द्रियाणि च ।

टवर्गेण तवर्गेण ज्ञानगन्धादयस्तथा ॥

मनः प्रकारेणैवोक्तं प्रकारेण त्वहंकृति ।

वकारेण भकारेण महान्प्रकृतिरुच्यते ॥

आत्मा तु स मकारेण पञ्चविंश प्रकीर्तित ।

य पर प्रकृतेः प्रोक्तः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥

स एव सर्वभूतात्मा नर इतद्यभिधीयते ।

आत्मा शुद्धो अक्षरः शान्तो निर्गुण प्रकृते पर ॥

प्रवृद्धयचर्यौ नास्य एकास्याखिलजन्तुषु ।

पिण्ड पृथग्यत पुंस शिर पाण्यादिलक्षण ॥

ततोहमितिकुत्रैतां संज्ञां राजन्करोम्यहम् ।

किं त्वमेतच्छिर किन्तु शिरस्तव तथोदरम् ॥

किमु पादादिर्हं त्वं वै तवैर्किं महीपते ।

समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूतो व्यवस्थित ॥

(१) संघातस्थाने सपपदं प्रायः पुस्तके भवति ।

(२) शान्तापुराणवचनान्तेनानि ।

तत्त्वशेखरे स्वयमेवावोचत् . सुपुतिदशायां परागर्थानुभवाभावात् प्र-
त्यगर्थस्मरणसद्भावात् सुप्तोत्थितेन परामृश्यमानं सुखं स्वरूपसुखमेव
भवेत् . इदानीं यथा सुखं भवति तथाऽस्याप्समिति 'सुखमहमस्वाप्स'-
मितिप्रतिसंधानस्य विषय इति तु न युक्तम् , प्रतिपत्तिशरीरस्थात-
थात्वात् मधुरमगायामितिप्रतिपत्तितुल्यत्वात् . अमुमर्थं श्रीभाष्ये
“ एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शं सुखमहमस्वाप्समिति . अनेन प्रथ-
ममर्शेन तदानीमप्यहमर्थस्यैवात्मन सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते .
न च वाच्यम् यथेदानीं सुखं भवति तथा तदानीमस्वाप्समित्येषा
प्रतिपत्तिरिति , अतद्रूपत्वात्प्रतिपत्ते ” इति भाष्यकारोप्याह . स्वरूप-
स्यालुकूलत्वाभावे ऐमास्पदत्वं न स्यात् . “ आश्चर्य्यवत्पश्यति
कश्चिदेनमित्यादिभिश्चायमर्थं सिद्ध . “ आर्द्रं ज्वलति निर्वाणम-
यमात्मा ” “ ज्ञानानन्दमयस्यात्मा ” ज्ञानानन्दैकलक्षणमित्यादिशु-
तिस्मृत्यादिष्वात्मनो ज्ञानानन्दरूपत्वं सुस्पष्टम् . एवं पृकृते
परत्वोक्तेर्देहात्मवादो निरस्त . अजडत्वानन्दरूपत्वोक्तेर्जडात्मवादो
निरस्त .

नित्यत्वं सर्वकालवर्तित्वम् . सर्वकालसत्त्वे
जन्ममरणाद्युपपत्तिः कथमिति चेन्न , जन्म देहसं-
वन्धो, मरणं देहवियोगः ।

नित्यत्वमित्यादि . एताद्विरोधिशङ्कामनूद्य परिहरति स-
र्वकालेत्यादिना . आत्मा यदि सर्वकालवर्ती, तदा “ पू-
जापति प्रजा अच्युत ” “ सन्मूलो सोम्येमा सर्वा
पूजाः ” “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” यत प्रसू-
ता जगत प्रसूतिस्तोयेन जीवान् विससर्ज' भूम्याम् ” इत्या-
दिशुनियार्क्यैरुक्तमात्मनो जन्ममरणादिकं कथमुपपद्यत इत्यर्थं .
जन्मेत्यादि . तत्रोक्तं मरणं देहवियोग इत्यर्थं . आत्मा नित्यश्चेत्
सृष्टे प्रागेकत्वावधारणं कथमुपपद्येतेति चेन्न , एकत्वं हि नामरूपवि-

भागाभावोऽतो नानुपपत्तिः . संहारदशायामात्मनो ऽभावे ईश्वरास्यो-
पादानत्यासंभवोऽकृताभ्यागमकृतविप्रेणाशयो प्रसङ्गश्च . अत आ-
त्मनित्यत्वमवश्यं स्वीकार्यम् “ न जायते म्रियते वा विपश्चित् ”
“ शशौ ह्याजामीशानीशौ ” नित्यो नित्यानाम् ”

पृकृति पुरुषं चैव विद्वानादी उभावपि ”

“ न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वा भविता वा न भूय ।

अजो नित्य शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ” ॥

इत्यादय आत्मनित्यत्वप्रतिपादका श्रुतिस्मृत्यादयो यद्गुश
सन्ति ॥

अणुत्वं कथमिति चेत् , हृदयप्रदेशा-
दुत्क्रमणगमनागमनानां शास्त्रेणोक्तत्वादणुत्वं भ-
वति .

अचिद्विलक्षणस्याजडस्थानन्दरूपस्य नित्यस्यात्मनो वि-
भुत्वसम्भवादेवंभूतात्मस्वरूपस्याणुत्वं कथमिति जिज्ञासुप्रक्रमनु-
पपत्ति अणुत्थमित्यादिना .

तस्योत्तरमाह इदमेत्यादिना . “ हृदि ह्येवायमात्मेति हृदय-
स्थितेः, “तेन पृथोतेनैव आत्मा निष्कामति जडुपो वा मृदूर्णो वा ऽन्य-
भ्यो वा शरीरदेशेभ्य” इत्युत्क्रमणस्य, “ये धी के चास्माह्लोकात् प्रयन्ति
चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति” इति गमनस्य, “तस्माह्लोकात्पुनरेत्यस्मै
लोकाय कर्मण ” इत्यागमनस्य च निर्दोषप्रमाणेन वेदान्तशास्त्रेण
प्रतिपादितत्वात् अणुत्वं स्वीकर्तव्यमित्यर्थः . विभुत्वे पतत्सर्वं न
सम्भवतीति भावः . सूक्ष्माद्येव्यात्मनो ऽणुत्वं साधनावसरे “ उ-
क्कान्तिगत्यागतीना ” मिति उक्कान्त्यादिभिरेव साधितवान्, “ एयो-
गुरात्मा चेतसा वेदितव्यः ”

“ यात्वाप्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीव स विज्ञेय स चानन्त्याय कल्पते ” ॥

“ आराप्रमात्रो ह्यधरोऽपि इष्ट ”

“स्वरूपमणुमात्रं रथाज्ञानानन्दैकलक्षणम् ।
प्रसरेणुममाणास्ते रश्मिकोटिविभूषिताः ” ॥

इत्यादि श्रुतिरन्वयादिभिरप्यात्माणुत्वं सम्प्रतिपन्नम् ।

नन्वणुर्हृदयदेशे तिष्ठति चेत्सर्वत्र शरीरे सुखदुःखे कथमनुभवतीति चेन्न, मणिद्युमणिदीपादीनामेकदेशस्थानां प्रभा यथा सर्वत्र व्याप्नोति, तथा ज्ञानं सर्वत्र व्याप्नोत्यतो न तद्भोगविरोधः. एकस्यैककाले ऽनेकशरीरपरिग्रहश्च ज्ञानव्याप्त्या ।

नन्वेवं सति सर्वशरीरव्यापिसुखदुःखानुभव कथं घटेतेति शङ्कामनुवदति नन्वित्यादिना . अयमात्माणुपरिमाणो हृदयप्रदेशमात्रे तिष्ठति चेत् पादे मे वेदना शिरसि मे वेदना पादे मे सुखं शिरसि मे सुखमित्यापादन्यूडं सर्वत्र शरीरे ऽविशेषेण सुखदुःखानुभव कथमित्यर्थः ।

तस्या उत्तरमाह नेत्यादिना . मणिद्युमणिदीपादीनां प्रभावत्पदार्थानामेकदेशस्थानामपि प्रभा यथा सर्वत्र व्याप्नोति, तथा ऽऽत्मनो हृदयप्रदेशे स्थितस्यापि तद्भ्रमभूतं ज्ञानं सर्वत्र देहे व्याप्नोतीति सर्वत्र शरीरे सुखदुःखोपभोगस्य न काचित्प्रतिहतिरित्यर्थः. अयं च “ गुणाद्वाऽऽलोकव ” दिति सूत्रार्थः. याशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्याऽवस्थितः, आलोकघत् . यथा मणिप्रभृतीनामेकदेशवर्तिनामालोकोऽनेकदेशव्यापी हृदयते तद्वद्बुद्धयस्वस्यात्मनो ज्ञानं सकलदेहं व्याप्य घत्तते. ज्ञानतुः प्रभास्थानीयज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्र वृत्तिर्मणिप्रभावदुपपद्यते इति प्रथमसूत्रे स्थापितमितिअत्र भाष्यम् . एवं ज्ञानव्याप्त्या सर्वभुङ्क्त इत्ययमर्थो बृहदारण्यक उक्तः “ प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया घ्राणं समारुह्य घ्राणेन सर्वान् गन्धानामोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति

प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रेत्रेण सर्वांश्च शब्दानाम्रोति प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया सर्वांश्च रसानाम्रोति प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याम्रोति प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सूक्ष्मदुःखे व्याम्रोति प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनानन्दरतिं प्रज्ञां चाम्रोति प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वां गतीराम्रोति प्रज्ञया धियं समारुह्य धिया विज्ञानं काममाम्रोति ” इत्यभिधानात् .

नन्वेकस्मिन् शरीरे एवमङ्गीकारेऽपि एकस्यैककालेऽनेकशरीरपरिग्रहः स्वरूपव्याप्तिमन्तरा न सम्भवति इत्याशङ्क्यामाह एकस्येत्यादि . एकस्यानंशशरीरपरिग्रह कालभेदेन सम्भवतीत्यतस्तद्व्यावृत्त्यर्थेनेककाल इति . एककालेऽनेकदेहपरिग्रह सौमरिप्रभृतिषु सम्प्रतिपन्नः ।

अव्यक्तत्वं नाम घटपटादिग्राहिचक्षुराद्यप्राप्त्यत्वम् ।

अव्यक्तत्वमित्यादि , छेदनादियोग्यानि घटपटादीनि घस्तूनि यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते तैरयमात्मा न व्यज्यत इत्यव्यक्त इति भाष्यकारैरुक्तं, तथैवायमाह . केनापि प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तमित्युक्तौ तु तुच्छत्वं स्यात् . अतो मानसज्ञानमात्रगम्यं नत्वौन्द्रियकज्ञानगम्यमिति भावः . अव्यक्तशब्दार्थो गत्वागतवोत्तरोत्तरमित्यारभ्यात्मस्वरूपवैलक्षण्यमभिदधता दिव्यसुरिणापि ज्ञानमतिक्रान्तमितिपेन्द्रियकज्ञानागोचरत्वमुक्तं ।

अचिन्त्यत्वं नामाचित्सजातीयतया चिन्तयितुमनर्हत्वम् ।

अचित्यन्वामित्यादि . यतश्छेद्यादिविसजातीयस्तत एव सर्वेषु चिन्तयिजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावयुक्ततया चिन्तयितुमपि नार्हं इति भाष्यकृतोक्तम् , अयमपि तदेव यदति . अन्यथा अचिन्त्यत्वं केनापि प्रकारेण चिन्तयितुमयोग्यत्वमित्युक्त्वात्मात्मस्वरूपविषयध्वनमननादिवैयर्थ्यप्रसङ्गः . तस्मादचित्सजातीयतयायुद्धानर्हत्वमेवा-

चिन्त्यशब्दार्थं . एव " मव्यक्तोयमचिन्त्योय " मिति गीतोपनिष-
दाचार्योक्तप्रकारेणात्मस्वरूपवैलक्षण्यप्रकटनार्थमनेनाप्यत्राव्यक्त-
त्वाचिन्त्यत्वे उक्ते ।

निरवयवत्वं नामावयवसमुदायानात्मकत्वम् .

निरवयवत्वमित्यादि . विज्ञानमयो विज्ञान'मिति चोक्तप्र-
कारेण ज्ञानैकाकारतया ऽचिद्वस्तुवदवयवसंघातात्मकत्वाभाव
इत्यर्थः ।

**निर्विकारत्वं नामाचिद्वद्विकारत्वेन विनैकरूप-
तयावस्थानम् .**

निर्विकारत्वमित्यादि . " अमृताक्षरं हरः " आत्मा शुद्धो
ऽक्षर " इत्यक्षरशब्दाध्ययस्तुत्वात् क्षरण'स्वभावतया क्षरश-
ब्दाध्याऽचिद्वद् विकारित्वं विना सदैकरूपेणावस्थानमित्यर्थः . अत
एवाऽविकारोऽयमिति श्रीगीतोपनिषदाचार्यः ।

**एवंस्थितत्वाच्छस्त्राग्निजलवातातपप्रभृतिभि-
श्छेदनदहनक्लेदनशोषणादीनामयोग्यम् ।**

एवंप्रकारत्वाच्छेद्यादिविसजातीयमित्याह एवंस्थितत्वादि-
त्यादिना . एवमित्यनेनाऽव्यक्तत्वादीनि चत्वारि निर्विकारित्वमा-
त्रं वा परामृश्यते शस्त्राग्नीत्यादि . शस्त्रान्यादयश्छेदनदहनादिकं
यदा कुर्वन्ति तदा तत्तद्वस्तूनि व्याप्य कुर्वन्ति, आत्मन सर्वाचि-
द्वस्तुव्यापकतया ततोप्यत्यन्तसूक्ष्मत्वात् व्याप्यानां स्थूलानां
तेषां व्यापकं . सूक्ष्ममात्मवस्तु व्याप्यविकारयितुमर्हत्वात्
शस्त्राग्निजलवातातपादिप्रयुक्तानां छेदनदहनक्लेदनशोषणानामर्ह-
मित्यर्थः .

(१) विज्ञान यज्ञ तनुते कर्माणि तनुते ऽपि चेतिवचन प्रतीकमते ।

(२) क्षणक्षणेति पुस्तकस्य पाठः ।

“ नैनं तिन्दन्ति शखाणि नैनं दहति पापक ।
 मचेनं ह्येदयन्त्याश्रपो न शोषयति मादत ॥
 भच्छेद्यो ऽयम ऽदाह्यो ऽय ऽमह्ये, चो ऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगत एषाणुरचलोपे सनातन ” ॥

इति गीयते ।

आर्हिता आत्मा देहपरिमाण इत्याहुः, तच्छु-
 त्तिविरुद्धम्, अनेकदेहान्परिगृह्णतां योगिनां स्व-
 रूपस्य शैथिल्यं च प्रसज्येत ।

धित्वं स्यादिति योजना तु योगिनां स्वरूपस्येत्युक्त्या ऽत्रास्य नाभिप्रेता ।

ज्ञानाश्रयत्वं नाम ज्ञानस्याधारत्वम् .

ज्ञानाश्रयत्वमित्यादि . ज्ञानं नाम स्वसत्तामात्रेण स्वाश्रयः स्वपरव्यवहारहेतुरात्मधर्मः . अस्यात्मन आधारत्वं च दीपप्रभयोरुभयोरपि तेजोद्रव्यत्वेपि दीपस्य प्रभाश्रयत्ववदात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वेपि स्वधर्मभूतस्य यथा पृथक्स्थित्युपलभ्यमानं न स्यातां, तथा तदाधारत्वम् . “ अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा ” “ मनसैवेतान्कामान् पश्यन् रमते ” “ न पश्यो मृत्युं पश्यति ” “ विज्ञाता रमरे केन विजानीयात् जानात्येवायं पुरुषः ” “ एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता घोस्ता कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष ” “ एवमेवास्य परिद्वन्द्व ” रित्यादिश्रुत्यादिभिरात्मनो ज्ञातृत्वं सिद्धम् ।

आत्मा ज्ञानानाधारो ज्ञानमात्रमिति चेत् ,
अहं ज्ञानमित्येव प्रतिसन्दधीत नत्वहं जानामीति ।

एवंभूतस्यात्मनो ज्ञातृत्वमनङ्गीकृत्य ज्ञानमात्रमात्मेति वदतां यौद्धादीनां मतं निराकर्तुं तन्मतमुत्क्षिपति-आत्मेत्यादिना . अहमिदं जानामीति प्रत्यक्षेण तन्निराकरोति-अहमित्यादिना . आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वं विना केवलज्ञानस्वरूपत्वं चेत्, अहं ज्ञानमिति स्वात्मनं ज्ञानत्वेनैव प्रतिसन्दधीत नत्वहमिदं जानामीति ज्ञातृत्वेनेत्यर्थः . अमुमर्थमहं जानामीत्युक्तौ विषयग्राहिणः कस्यचिज्ज्ञानस्य कश्चिदाश्रय इति ज्ञायते . एवमात्मानो ज्ञातृत्वं प्रत्यक्षसिद्धत्वादबाधितमिति भावः .

“ अहमिदमभिधेयीत्यात्मविद्याधिभेदे .

स्फुरति यद्दि तदैक्यं बाह्यमप्येवमस्तु ” ।

इति हि भट्टाचार्योपि यौद्धमतं निराचकार ।

ज्ञातेत्युक्तौ कर्ता भोक्ता चेत्युक्तः. कर्तृत्वभो-
क्तृत्वे ज्ञानावस्थाविशेषौ ।

ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्यानां प्रयाणां वक्तव्यत्वेऽपि ज्ञानाश्रय इति ज्ञातृत्वमात्रस्याभिधानमन्ययोरनभिधानं च कथं युज्यत इति-
शङ्कायामाह ज्ञातेत्यादि . एवं प्रतिज्ञामात्रमयुक्तमिति तत्र हेतुमाह
कर्तृत्वेत्यादिना .

हेयोपादेयविज्ञानमूलं ज्ञातृत्वमात्मनः ।

तत्तत्प्रहाणोपादानचिकीर्षाकर्तृताश्रया ॥

इत्युक्तपूकारेणात्मनो ज्ञातृत्वं हेयोपादेयप्रतिपत्तेर्हेतुः तत्त-
ज्ज्ञेयपरित्यागोपादेयपरिग्रहयोश्चिकीर्षा कर्तृत्वमूला. कर्तृत्वं चिकी-
र्षा जायते. सा च चिकीर्षा ज्ञानावस्थाविशेषः . तथा सह कर्तृत्व-
स्य प्रत्यासत्तिं दृष्ट्वा कर्तृत्वं ज्ञानावस्थाविशेष इत्युपचारः कृतः, म-
न्यथा कर्तृत्वस्य क्रियाश्रयत्वरूपत्वात् तज्ज्ञानावस्थाविशेष इति
मुख्योक्तिर्न सम्भवति . क्रिया हि नाम जानाति इच्छति पूयतते क-
रोतीत्यत्र ज्ञानचिकीर्षापूयज्ञानन्तरभाविनी प्रवृत्तिरूपा, तदाश्रयत्वं
कर्तृत्वम् तच्च ज्ञानावस्थाविशेष इत्युपचारिकप्रयोगो वक्तव्यः ।
अथ भोक्तृत्वं नाम भोगाश्रयत्वम् भोगश्च सुखदुःखरूपानुभवज्ञानम्,
तज्ज्ञानावस्थाविशेष एव तदाश्रयत्वस्य ज्ञानावस्थाविशेषत्वोक्ति-
श्रौपचारिक्येव. एवं ज्ञानस्य तस्य च विद्यमानप्रत्यासत्त्या तदैक्ये-
क्यनसम्भवात् . ज्ञातृत्योक्तश्चैव कर्तृत्वभोक्तृत्वे चोक्ते इत्यत्र
न कोऽपि विशेषः ।

केचिद् गुणानामेव कर्तृत्वं नात्मन इति वद-
न्ति, तदाऽस्य शास्त्रवश्यत्वं भोक्तृत्वं च न स्यात् .

एवमात्मनः स्याभाषिकं कर्तृत्वं नास्ति, किंतु प्रकृतेरेव
तदिति घटतः सांख्यान प्रतिक्षिपति केचिदित्यादिना. केचि
दित्यनेन तेष्वस्थानादप्ये ज्ञायते. गुणानामिति. गुणा प्रकृतिश्चेति
तन्मते भेदो नास्ति. तस्मात्प्रकृतेरेवेत्यत्र गुणानामेवेत्युक्तम् . मूढ

प्रकृतिर्नाम सुखदुःखमोहात्मकानि लाघवपूर्काशचलनोपष्टम्भनगी-
रवावरणकार्याण्यतीन्द्रियाणि कार्यैकनिरूपणप्रिवेकान्यन्यूनाननि-
रेकाणि समतामुपेतानि सत्त्वरजस्तमांसि द्रव्याणि इति तेषां सि-
द्धान्तः . तथाच प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नात्मन इत्यर्थ . अत्र कठवल्लुचां
“ न जायते म्रियते वै ” त्यादिना ऽऽत्मनो जन्ममरणादिप्रकृतिध-
र्मान् प्रतिविध्य

“ हन्ता चेन्मन्यतं हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ” ॥

इति हननाविक्रियासु कर्तृत्वनिषेधात् . धीगीतायां च स-
र्वेश्वरेण

“ नान्यं गुणेभ्य कर्तारं यदा द्रष्टा ऽनुपश्यति ” ।

“ कार्यकारणकर्तृत्वे हेतु प्रकृतश्च्यते ॥

पुरुष सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुश्च्यते ” ।

इति स्वयमेवोक्तत्वात् . एवमध्यात्मशास्त्रेषु आत्मनो भो-
क्तृत्वस्य गुणानां कर्तृत्वस्य चाभिधानात् कर्तृत्वं प्रकृतेरेवात्म-
नस्तु न कर्तृत्वमपि तु भोक्तृत्वमेवेति ते वदन्ति,

तद्विराकरोति तदेतयादिना . यदि प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नात्मन-
स्तदाऽस्यैव विधिनिषेधरूपशास्त्राधिकारितया तद्वत्त्वं विहितनिषि-
द्धकरणप्रयुक्तगुणदुःखरूपफलभोक्तृत्वं च न स्यादित्यर्थ . चे-
तनस्याकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्ग “ शास्त्रफलं प्रयोक्तारि ” “ कर्ता
शास्त्रार्थवत्त्वा ” दित्युक्तम् . स्वर्गफामो यजेत ” मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीतेति
स्वर्गमोक्षादिफलभोक्ता हि कर्तृत्वेन शास्त्रेण नियुज्यते . तस्मात्फल-
भोक्तृत्वैव कर्ता भवितव्यम् . अचेतनस्यैव यदि कर्तृत्वं तदा चेत-
नमाधिकृत्य विधिर्न सम्भवति . शासनाच्छास्त्रमुच्यते . शासनं
प्रवर्तनम् . शास्त्रस्य प्रवर्तकत्वं बोधजननद्वारा, अचेतनस्य प्रधानस्य
बोधोपादानं न सम्भवति . अतः शास्त्रस्यार्थवत्त्वे भोक्तृत्वेतन-
स्यैव कर्तृत्वं वक्तव्यम् . एतत्सर्वमस्मिन्नेत्ये तदाऽस्य शास्त्रवदित्वं
भोक्तृत्वं च न स्यादित्युक्तम् .

सांसारिकप्रवृत्तिषु कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमपितु

गुणसंसर्गकृतम् . कर्तृत्वं चेश्वराधीनम् ।

तर्हि कर्तृत्वं सर्वमस्य स्वरूपप्रयुक्तं किमित्वाशङ्क्यामाह सांसारिकेत्यादि . सांसारिकप्रवृत्तयः स्वयंप्रपानादिभोगानुद्दिश्य क्रियमाणाः स्वय्यापाराः, तत्र कर्तृत्वमौपाधिकत्वात्स्वरूपप्रयुक्तं न भवतीत्यर्थः . तर्हि तदस्य किंप्रयुक्तमित्यत आह गुणेत्यादि . गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेषां संसर्गेण भवतीत्यर्थः .

“ प्रकृते क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥

इति गीतम् . एतत्सर्वं “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्यादिनिःसूत्रव्याख्याने पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपेण भाष्यकृद्विस्तरेण स्वयमवोचत् . एवं सांख्य-पक्षं निराकृत्यात्मनः कर्तृत्वं प्रसाधितम् .

एतच्च किं स्वायत्तं किं वा परायत्तमित्वाशङ्क्यामाह कर्तृत्वं चेत्यादि . इदं चात्मनः कर्तृत्वं न स्वाधीनमपिष्ठी-श्वराधीनमित्यर्थः . “ परानु तच्छ्रुते ” रितिचेदान्तसूत्रेणात्मनः कर्तृत्वं परायत्तमितिश्रुतिसिद्धमित्युक्तम् . शास्त्रार्थवत्याय कर्तृत्वमात्मधर्म इति स्वीकर्तव्यम् . तस्य कर्तृधर्मभूतानां हानिच्छ-प्यत्नानां भगवद्धीनत्वात् तेषां ज्ञानादीनां भगवदनुमतिं विना क्रियाहेतुत्वासम्भवात् , अथ कर्तृत्वमीश्वराधीनमित्युच्यते . एत-दुचिपूर्वमप्यज्ञमपेक्ष्येश्वरेणानुमतिकरणात्तक्रियानिबन्धनानि पु-ण्यपापान्मपि चेतनस्यैवेति विवरणे कृष्णपादैरुक्तम् . कर्तृत्वस्य प-रमात्माधीनत्वेपि विधिनिषेधवाक्यानां न वैयर्थ्यं “ कृतमयज्ञापेक्ष-स्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ” इति परिहृतत्वात् . अय-मर्थः , विधिनिषेधानां वैयर्थ्यापसक्तये चेतनरुतमथमयज्ञमपेक्ष्ये-श्वरः प्रवर्त्तयतीति . तथाहि, सर्वेषां चेतनानां ज्ञातृत्वस्य स्व-भावत्वात् सामान्येन प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यत्वमस्ति . एवंभूतस्वरूप-निर्वाहायेश्वरोऽन्तरात्मतया तिष्ठति, तद्वाहितस्वरूपशक्तिश्चेतनस्त-त्त्वदायैः पूज्यप्रज्ञानाविर्गीर्वाण्यज्ञो वर्त्तते, तत्र मध्यस्त्वानुदासी-नवद्वर्त्तमान परमात्मा तेषां चेतनानां पूर्वयासनानुरूपयां विधि-निषेधमवृत्तानुभव्यतादराभ्यां युक्तविहितेष्वनुग्रहं निषिद्धेषु नि-ग्रहं च कुर्वन्नुग्रहात्मकस्य पुण्यस्य फलं सुखं निग्रहात्मकस्य पा-

स्यप फलं बुद्धं च तत्तद्धेतनानां ददाति . अमुमर्थमभियुक्ता अपि घदन्ति

“ आदावीश्वरदत्तयैच पुरुष स्वातन्त्र्यशक्त्या स्वयं
तत्तज्ज्ञानचिकीर्षणपूयतनान्युत्पादयन् वर्त्तते ।
तत्रोपेक्ष्य ततो ऽनुमत्य विदधत्तत्रिप्रहानुग्रहौ
तत्तत्कर्मफलं प्रयच्छति ततः सर्वस्य पुंसो हरि ” ॥

इति . आदौ सर्वनियन्त्रा सर्वान्तर्यामिणा सर्वेश्वरेण स्वस्यो-
त्पाद्य दत्तया ज्ञानृत्वरूपया शक्त्या ऽयं पुरुष स्वयमेव तत्तद्विषये-
षु ज्ञानचिकीर्षाप्रयतनानि कुर्वन् तिष्ठति, तत्राशास्त्रीयेपूपेक्षां शा-
स्त्रीयेष्वनुमतिं च कृत्वा तत्तद्विषयेषु निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् तत्त-
त्कर्मफलं च सर्वेश्वरो ददातीत्यर्थं एवं सर्वप्रवृत्तिषु चेतनस्य
प्रथमपूयज्जमपेक्ष्य परमात्मा पूर्वर्त्तयतीत्युक्तमित्यादिना दीपप्रकाशे
यादिकेसरिभिरुक्ता अर्था अत्रानुसंधेया । ननु तर्हि “ एष एव
साधु कर्म कारयति तं यमेश्वरो लोकेभ्य उचिनीयति एष एवसाधु
कर्म कारयति तं यमधो निनीयति ” इत्युचिनीययाधोनिनीयया च
सर्वेश्वरः स्वयमेव साध्वसाधुकर्माणि कारयतीति कथमुपपद्यत
इति चेन्न, इदं न सर्वसाधारणं किन्तु यः पुरुषो भगवद्विषयेऽति-
मात्रानुकूल्ये व्यवस्थित पूर्वर्त्तते, तस्य भगवान्स्वयमेव स्वप्राप्त्यु-
पायेष्वतिक्ल्याणेषु कर्मसु रुचिमुत्पादयति, यस्त्व ऽतिमात्रप्राप्ति-
कूल्ये व्यवस्थित पूर्वर्त्तते तस्य स्वप्राप्तिविराधिष्वधोगतिसाधनेषु
कर्मसु सद्ग कारयति इति एतच्छ्रुतिवाक्यार्थः . अमुमर्थं सर्व-
ेश्वरः स्वयमेवाह

“ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रयर्त्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता इत्यारभ्य

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

तेषामेवानुकर्मपार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वतेति

असतत्रमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरमित्यारभ्य

मामाऽऽमपरदेहेषु प्रद्विपन्तो ऽभ्यसुयका ॥

इत्यन्तं तेषां प्रातिकूल्यातिशयमुक्त्वा

तानहं द्विपतः शूरान्मंसारिषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरिष्वेव योनिषु ।

इति चोक्तत्वात् . तस्मादनुमन्तृत्वमेव सर्वसाधारणं, प्रयो-
जकत्वं विशेषविषयमित्येव स्वीकार्यम्. "कृतप्रयत्नापेक्षस्त्वितिसूत्र-
व्याख्याने एतत्सर्वं भाष्यकृता स्वयमेवोक्तम् . एतत्सर्वमभिप्रेतय
कर्तृत्वमीश्वराधीनमित्युम् ।

एवमेतावता ज्ञानाश्रयत्वं नाम ज्ञानस्याधारत्वमिति प्र-
थममात्मनो ज्ञातृत्वमुक्त्वा ज्ञानमात्रमात्मेति यादिनो निराकृ-
त्य ज्ञातृत्वकथनानन्तर कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वक्तव्यतया तदुभय-
मपि ज्ञातृत्ववलेन स्वत एवोक्तमिति दर्शयित्वा गुणस्यैव
कर्तृत्वं नात्मन इति यादिनो निराकृतत्वात्मनः कर्तृत्वं स्थापयित्वा
तत्र कर्तृत्वं स्वरूपाप्युभृतांशमऽस्य तदागमनहेतुं चोक्त्वा एवंभूत-
मात्मनः कर्तृत्वं स्वसर्वावस्थायामपीश्वराधीनमित्युक्त्वा न्यगमयत् .
एतत्सर्वमात्मनो ज्ञानाश्रयत्वकथनेनार्थात्संगतम् ।

ज्ञानाश्रयश्वेदयं शास्त्रेषु ज्ञानत्वेन कथन्निर्दि-
श्यते, ज्ञानेन विनास्य प्रकाशात् ज्ञानस्य सार-
भूतगुणत्वेन निरूपकधर्मतया तथा निर्दिश्यते ।

नन्वेवमात्मा ज्ञानाश्रयश्चेत् "ये विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमयः,
विज्ञानं यमं तनुते " इति

ज्ञानस्वरूपमतचन्तनिर्मलं परमार्थतः ।

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धम् ।

विज्ञानं परमार्थं हि द्वैतिनोऽतश्च्यदर्शिन " इति शास्त्रे-
ष्वयं ज्ञानमिति कथमुच्यते इति जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति ज्ञानाश्रयश्च-
दित्यादिना . शास्त्रेष्वेवंनिर्देशस्य मूलमाह ज्ञानेनेतयादिना . ज्ञानस्य
श्चाश्रयं प्रति स्वयंभकाशत्ववज्ज्ञाननिरपेक्षमात्मनोपि श्वंप्रति स्वयंभ-
काश त्वाज्ञानस्य ज्ञानाश्रयस्य सारभूतगुणात्वात् स्वरूपानुबन्धि-
त्वेन स्वरूपनिरूपकधर्मत्वात् तथा निर्दिश्यते इत्यर्थ . अयमर्थ
" स्तद्वृणसारत्वात्तद्वचपदेशः प्राज्ञवत् " यावदात्मिभाषित्वाच्च न दो-
षस्तदर्शनात् " इति सूत्राश्रयामुक्त्वा . ज्ञानमात्रव्यपदेशस्तु ज्ञानस्य

प्रधानगुणत्वात् स्वरूपानुबन्धित्वेन स्वरूपनिरूपकगुणत्वाद् ज्ञानव-
त्स्वयंप्रकाशत्वाच्चोपपद्यते इति दीपे भाष्यकारैरुक्तम् .

**नियाम्यत्वं नामेश्वरबुद्ध्यधीनसकलव्यापा-
रत्वम् .**

नियाम्यत्वमित्यादिना “ य आत्मानि तिष्ठन् य आत्मान-
मन्तरो यमयति स ते आत्मान्तर्याम्यमृत ” इत्याक्युतप्रका-
रेणान्तरात्मतया नियमनस्येश्वरस्य सर्वकालीनत्वात् इदमात्मवस्तु
तस्य नियाम्यं भवति शरीरस्य सकलप्रवृत्तयोपि यथा शरीरिणो
बुद्ध्याधीना भवन्ति, तथा शरीरभूतस्यात्मवस्तुन सकलव्यापारा अ-
पि शरीरिण परमात्मनो बुद्ध्याधीना भवन्तीतिभाव . एवं तच्छरीरत-
या तदधीनसकलप्रवृत्तिकृत्वेपि अचेतनशरीरपद स्वय किञ्चित्प्रवृत्ति-
कर्तुमसामर्थ्याभावात् ज्ञातृत्वभोक्तृत्वस्वभाविकधर्मकत्वेन ज्ञानवि-
कीर्षाप्रयत्नपूर्वकप्रवृत्तिक्रमत्वात् सकलप्रवृत्तिष्वप्यस्य प्रथमप्रयत्न-
मपेक्ष्येश्वरेणानुमतिदानात् विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यम् . एतत्प्रवृत्तिमू-
लयोरीश्वरेण क्रियमाणयोर्निग्रहानुग्रहयोस्तदनुगुणफलप्रदानस्य च
न विरोध इत्ययमर्थं प्रागुक्त ।

**धार्यत्वं नाम तत्स्वरूपसंकल्पव्यतिरेकप्रयु-
क्तस्वसत्ताव्यतिरेकयोग्यत्वम् .**

धार्यत्वमित्यादि . “ एष सेतुर्विधरण ” ; “ तत्स-
र्वं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् ” “ एवमेव चास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि
सर्वं एवात्मानं समर्पिता ” “ एतस्य वाअक्षरस्य शासने गार्गी सृ-
र्याञ्छन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्याशुक्तप्रकारेणेश्वरस्य सकल-
चेतनानामपि धारकत्वात् एतदात्मवस्तुनो धार्यत्वात् स्वस्य नि-
यमेन धारकस्य सत्ताहेतोस्तस्य दिव्यात्मस्वरूपस्य एतत्स्वरूपा-
श्रयत्वस्य सत्तानुवृत्तिरूपस्थितेश्च हेतोस्तस्य नित्येच्छाकार्यस्य
नित्यसंकल्पस्य च व्यतिरेके स्वसत्ताहानिसम्भवाहंत्वमित्यर्थ .
एव धार्यवस्तूनि स्वरूपसंकल्पाभ्यां धत्त इत्ययमर्थोभियुक्तेरपि

विस्तरण प्रतिपादित . तथाहि ईश्वर स्वस्वरूपनिरूपकधर्माणां निरूपितस्वरूपविशेषणानां गुणानामिद्य स्वव्यतिरिक्तसमस्तद्रव्याणामप्यव्ययधानेन स्वरूपेण धारको भवति, तत्तद्द्रव्याश्रितगुणानां तत्तद्द्रव्यद्वारा धारकां भवति जीवैर्धियमाणानां शरीराणां जीवद्वाराधारक इति केचिदाचार्या यदति जीवान् द्वारीकृतत्र स्वरूपेण च धारको भवतीति केचिदाचार्या यदन्ति. एवं सर्वेषामप्याश्रयापेक्षयाऽपृथक्स्मिद्धविशेषणत्वादेतेषां सत्तादय आश्रयसत्ताधीनाः. सर्वेषु स्तूनां सत्तायाः संकल्पाधीनत्वं नाम अनित्यानामनित्येच्छाधीनोत्पत्तिकत्वं नित्यानां नित्येच्छाधीनसिद्धिकत्वम्. अमुमर्थं "इच्छात एव तव विश्वपदार्थसत्ते " ति श्लोकेनाभियुक्ता विवेचित-घन्त . एतेन सर्वेषामपि सत्तानुवृत्तिरूपाया स्थितरीश्वरेच्छाधीनत्वात् सर्वमपीश्वरसङ्कल्पाधितमिष्युक्तं गुरुद्रव्याणि सङ्कल्पेन धृतानीति शास्त्रेणोच्यते

“ यौ सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधि ।

यासु देवस्य धीर्व्येण विधृतानि महात्मन. ” ॥

इत्युक्तप्रकारेण फवचिद्देशविशेषे प्रच्युतिस्थापनमपेक्ष्य एवमिच्छाधीनसत्तास्थितिप्रवृत्तिकानां वस्तूनां परमात्मस्वरूपेण किं क्रियत इति चेत्परमात्मन इच्छा एतानि परमात्मस्वरूपाधितानि करोति, एवं सर्वाण्यपि विस्तूनीश्वरस्वरूपाधीनानीश्वरेच्छाधीनानि तिष्ठन्ति. लोकेऽपि शरीरं शरीरिण स्वरूपाश्रयं सङ्कल्पाश्रयं च पदयाम . एतद्व्यस्थानकाले विद्यमानत्वात् एतद्वियोगकाले नष्टत्वात्स्वरूपाश्रयम्. अयमर्थं संकल्पशून्यमुपुत्तयाधवस्यासु सुविशदजागरादिदशासु सङ्कल्पेनाप्रच्युतिधारणे संकल्पाधितमिष्युक्तमिति रहस्यत्रयसारे प्रतिपादितत्वात् .

शेषत्वं नाम चन्दनकुसुमताम्बूलादिवत्तस्येष्टविनियोगार्हत्वम्. इदं च गृहक्षेत्रपुत्रकलत्रादिवत्पृथक्स्थित्यादीनां योग्यं न भवति किंतु शरीरवत्तदयोग्यं भवति ।

शेषत्वमिस्त्रादि. चन्दनकुसुमादिपदार्थानां यथाग्वार्थनाले-

शोपि नास्ति, लिम्पतो दधतश्चोपयोग. स्वार्थं विनियुञ्जात
स्वाभिमतानां दधानथा यथेष्टविनियोगार्हत्वं भवति, तथा चे-
तनचस्तुत्वेपि स्वप्रयोजनगन्धो नास्ति स्वस्य स्वरूपस्थभाववैल-
क्षण्यादिभि सर्वेरेपि हि शेषिणोऽतिशयकरत्वम्. विनियोगप्रशयां
स्वार्थं स्वार्थं विनियुद्काद् दासानां मां दासं कुर्वन् विमल इच्छु-
क्तप्रकारेण स्वाभिमतानामव्युपयुक्तं कुर्यात् तथा यथेष्टविनियोगार्ह-
त्वमित्यर्थः. अत्रितद्वयस्य विद्वद्ब्यहृष्टास्तत्त्वाभिधानं पारतन्त्र्या-
तिशयघोतनार्थम्. आत्मस्वरूपयाथात्म्यस्यैतादृशत्वात्प्राप्यरूपनि-
ष्कर्षकरणावसरे स्वार्थमेव मां स्वीकृत्विति दिव्यसूरिभिरुक्तम्.
'परगताऽतिशयाधानेच्छयैवोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपं स शेषः, परः
शेषी' ति शेषशेषित्वलक्षणं भाष्यकारैरुक्तम्. एतल्लक्षणयाकथम-
नुसृत्य

इच्छया यदुपादेयं यस्यातिशयसिद्धये ।

उभयानुभयैकैकश्रुता तौ शेषशेषिणौ ॥

इति शेषशेषिलक्षणमभियुक्ता अव्यवदन् ।

यथेष्टं विनियोगार्हः शेषशब्देन कथ्यते ॥

ईश्वरेण जगत्सर्वं यथेष्टं विनियुज्यते ॥

इत्युक्तत्वात् शेषत्वं यथेष्टं विनियोगार्हत्वमिति शास्त्रसि-
द्धम्. एवमीश्वरविषये आत्मनै शेषत्वं, यस्यास्मि न तमन्त-
रीमिः,

“ परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं सिते ” ।

“ दासभूता. स्वत सर्वे ह्यात्मानं परमात्मने ।

मान्यथा लक्षणं तेषां बन्धे मोक्षे तथैव च ” ॥

“ स्वोच्चीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि ।

आत्मदास्य हरे स्वाम्यं स्वभार्यं च सदा स्मर ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिभिरुक्तम्. फस्यचिद्गृहक्षेत्रादीनां
शरीरस्य च शेषत्वेपि गृहक्षेत्रादय पृथक्स्थित्यादेरहो शरीरं त-

(१) विशेषिजोऽतिशयकरत्वमिति पुस्तकस्य पाठ ।

(२) विद्युक्ता-इति पुस्तके पाठ ।

(३) यस्याभिनतमन्तरीमीति पुस्तके पाठ. ।

वृद्धं हृदयते, इदमात्मयस्वीभ्वरस्य शेषं कथमिति शङ्कयामाह इदं
चेतसादि. इदमूखमीभ्वरशेषतयोक्तमात्मयस्तु. गृहक्षेत्रफलप्रादी-
त्यत्रादिशब्देन धनधान्यासदासदासीघर्गा उच्यन्ते. पृथक्सि-
द्ध्यादीनां योग्यं न भवतीत्यत्र पृथक्सिद्धिनां सहोपलम्-
भनियमं विना शेषिणं विहाय सिद्धिः. आदिशब्देनानेकसाधार-
ण्यमुच्यते. गृहक्षेत्रदासदासीप्रभृतयः पितृपुत्रज्येष्ठकनिष्ठादी-
नां साधारणशेषा, पुत्रो मातापितृपितृध्यादीनां साधारणशेषः, क-
लत्रं च

सोम प्रथमो विधिदे गन्धर्षो विधिद् उत्तर ।

वृतीयोभिष्टे पतिस्रतुर्व्यस्ते मनुष्यजा " ॥

इति पाणिग्रहणानन्तरं सोमादीनां शेषतयाभिहितत्वाद्ने-
कसाधारणं भवति. एतद्विलक्षणम् शरीरवत्तदयोग्यत्वं नाम अपृथक्-
सिद्धानन्यसाधारणशरीरवत्पृथक्सिद्ध्यादीनामनर्हत्वम्. पृथक्-
स्थित्यादीनामिति पाठे आदिशब्देन पृथगुपलम्भ उच्यते. तदानी-
मपि गृहक्षेत्रफलप्रादिवत्पृथक्स्थिते पृथगुपलम्भस्य च योग्यत्वं
विना शरीरवत्तदुभयानर्हत्वमिति हृदयम्. अयमेवायं शरीरभावः
पृथक्सिद्धानर्हाधारधेयभावो नियन्तृनियाम्यभावः शेषशेषिभावः
इति, यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना ग्वाथं नियन्तुं धारयितुं च
शक्यं तच्छपते कस्वरूपं । तत्र तस्य शरीरमिति च वेदार्थसंग्रहे
श्रीभाष्ये चायं शरीरभावलक्षणतया भाष्यकारैरुक्तम्. नियन्तृ-
नियाम्यभावः आधारधेयभावः शेषशेषिभावः इत्येतत्त्रयमत्रोक्त-
म्. अतो " यथायथा शरीरं " " यथाशरीरं शरीरं " । मि-
तथादिभ्रुतिसिद्धमात्मनः परमात्मनः शरीरत्वमर्थादुक्तम्. एव-
मात्मस्वरूपशोधनं कृतम् ॥

आत्मस्वरूपं च बद्धमुक्तनित्यभेदनं त्रिविधम्.
बद्धा इत्युच्यन्ते संसारिणः. मुक्ता निवृत्तसंसाराः.
नित्या इत्युच्यन्ते कदापि संसारमप्राप्ताः शेषशेषा-
शानादयः ।

एवंभूतात्मस्वरूपस्यानाद्यऽचित्संबन्धतद्वियोगतद्वनन्वयैर्बद्ध-
मुक्तनित्यरूपेण त्रैविध्यमाह आत्मस्वरूपं चेत्यादिना . तत्र बद्धा-
फे इत्याकाङ्क्षायामाह बद्धा इत्यादि . ते च तिलतैलयहाख-
द्विबदुर्द्विवेचगुणत्रयात्मकानादिभगवन्मायातिरोहितस्वरूपा अना-
द्यऽविद्यासंचितानन्तपुण्यपापरूपकर्मवेषितास्तत्तत्कर्मानुगुणधिविध-
विचित्रदेवादिरूपदेहविशेषप्रविष्टास्तत्तद्देहेष्वहंयुक्तिं देहानुयान्धियु-
ममतायुक्तिं च कुर्वाणा दुर्वासनारुचिविषयाः स्वस्वकर्मानुगुणसुख-
दुःखपरंपरामनुभवन्त ।

ननु मुक्ता फे इत्याकाङ्क्षायामाह मुक्ता इत्यादि . ते चा-
मादिकर्मप्रवाहप्रयुक्ते संसारसंबन्धे यत्नमाने मोक्षरुचिप्रतिबन्धके
कर्मविशेषे ऽनुभवेन वा सामान्येनातृष्टिते प्रायश्चित्तकर्मभिर्वा ऽन-
भिसंहितफलैरत्युत्कटे प्रामादिकपुण्यैर्वा नष्टे तेन हंतुना जायमान-
दशायां भगवत्कटाक्षेण जातेन सर्वोद्वेकेण मोक्षरुचौ जातायां
सद्गुरुसमाश्रयणसंप्राप्तवेदान्तवेद्यपरब्रह्मज्ञानान्तर्भासिरूपमोक्षसिद्ध-
र्यं स्वर्णोश्रमोचितानि कर्माणि फलसद्गकर्तृत्वतथागापूर्वकमनुष्ठाय
“ धर्मेण पापमपनुदति ” “ कपाये कर्मभि पक्वे ततो
ज्ञानं प्रवर्त्तते ” इत्युक्तप्रकारेण तादृशस्तत्कर्मानुष्ठानेन ज्ञानोत्प-
त्तिविरोधिप्राचीनकर्मक्षये सति निर्मले चान्त करणे भगवदेकालम-
विनि सम्यग्ज्ञाने चोदिते अनन्तरं

“ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभि ।

नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्ति प्रजायते ” ॥

इत्युक्तप्रकारेण यदुत्तरजन्मसाध्यकर्मज्ञानाभ्यामुत्पन्नैर्लघाराव-
द्यऽविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपभक्तिमूलभगवत्प्रसादेन वा स्वीयनिर्हेतु-
कसौहार्दविशेषेण यादृच्छिन्नकसुकृतपरंपरा फलपयित्वा तद्धेतुकं
विशेषकटाक्षकं कृत्वा ऽनन्तरमऽद्वेषमुत्पाद्याभिमुख्यं जनयित्वा सा-
त्त्विकसम्भाषणं कारयित्वा तन्मार्गेण सदाचार्य्यं समाश्रयणं कार-
यित्वा तन्मार्गेण वा स्वीयविशेषकटाक्षेण वा तत्त्वज्ञानमुत्पाद्य म-
हाविश्वासपूर्वकं स्वचरणायवोपायावित्यध्यवसाये स्थापयतो भग-

वत आफस्मिकरूपयोपायान्तरविषये दुष्करत्वाविद्युद्धिमूलकप्रप
दनमूलकभगवत्प्रसादेन वा सांसारिकसकलदुरितेषु निवृत्तेष्व-
विर्भूतस्वरूपा भगवत्कैङ्कर्यैकभोगाश्चेतना . अधिशेषेण निवृत्तसं-
सारयन्धानामेष मुक्ता इत्यभिधानात्, भगवद्भुजये रचि विना
तत्समाभयणं कृत्वा संसारनिवृत्तिं कृत्वा देशविशेषं गत्वा
स्वस्वरूपानुभवं कुर्याणा केवला अप्युच्यन्ते ।

अथ नित्या क इत्याकाङ्क्षायामाह नित्या इत्यादिना . क-
दापि संसारमप्राप्ता इत्युक्त्या मुक्ता व्यावर्त्यन्ते . ते हि निवृत्तसं-
सारा , एते ह्यस्पृष्टसंसारगन्धा " अहतसहजदास्या सूरिणः स-
स्तगन्धा विमलचरमदेहा " इति मट्टार्या " नित्यो नित्या-
नां, शाश्वी द्वावजावीशानीशा " वित्युक्तप्रकारेणात्मस्वपरूप्य नि-
त्यत्वेपि " असन्नये " त्युक्ति, " सन्तमेन " मिन्युक्ति-
श्च भगवद्विषयज्ञानराहित्यसाहित्याभ्यां खलु . तस्मादंतेषां नि-
रयत्वाभिधानं भगवज्ज्ञानस्य कदापि संकोचाभावादिति स्वीकर्त्त-
व्यम् . अत एव " यत्र पूर्वं साध्या सन्ति देवा " इति " यत्र-
पय प्रथमजा ये पुराणा " इति च श्रुतिरेताम् श्लाघते, भाष्यकार-
श्चेतेषां वैभवं स्वच्छन्दानुवृत्तीत्यादिभिर्गणे विस्तरेणाद्योचत् . अत
कदापि संसारमप्राप्ता इत्येतेनैतेषां सर्वेषु विभय उक्त . अशेष-
शेषवृत्तिष्वप्यन्वितत्वात्कैङ्कर्यैपराणां सर्वेषां प्रधानत्वाद्यानन्त शेष-
प इत्युच्यते .

निवासहात्यासनपातुकांशुकोपधानवर्षातपचारणादिभि ।

शरीरभेदैस्तथ शेषतां गतैर्यथोचितं शेष इतीर्यते जने ॥

इति यामुनाचार्यैरुक्तम् . इतरतदीयवद्वनियमं विना सर्वे
श्वरभुक्तशेषे विना किञ्चिदपि न भुङ्क्त इति नियमेन भेनानी शेष-
पाशन इति निरूप्यते . " त्वदीयभुक्तोऽशितशेषभोजिना " इति-
यामुनाचार्या, " घनाद्रिनाथस्य सुसुन्दरस्य वै प्रभुक्तशिष्टा-
शय सैन्यसत्पतिरिति कूरेदा . आदिशब्देन " शेषशेषाशनग-
रुडप्रमुपनानाधिधानन्तपरिजनपरिचारिकापरिचरितचरणयुगल "

इत्युक्तप्रकारेण भगवत्कैङ्कर्यैकभोगा वैनतेयप्रमुखा नित्यसिद्धा उच्यन्ते ।

जलस्याग्निंसंसृष्टस्थालीसंसर्गेण यथौष्ण्यशब्दादयो जायन्ते, तथात्मनोऽचित्संबन्धेना ऽविद्याकर्मवासनारुचयो जायन्ते, अचिन्निवृत्तावविद्यादयो निवर्तन्त इति वदन्ति ।

पूर्वोक्तस्वरूपवैलक्षण्यवत् आत्मनो, विद्यादिदोषसंबन्धस्य-को वा हेतुरित्याकाङ्क्षायां तद्धेतुं सदृष्टान्तमाह जलम्येत्यादिना . स्वभावत एव निर्द्विकारस्य शीतलस्य जलस्या ऽग्निना संसृष्टस्या स्थालया संसर्गेर्णाष्ण्याशब्दोद्द्रेकरूपविकारा जायन्ते, तथा स्वतो-ज्ञानानन्दामलस्वरूपस्यात्मनो गुणत्रयाचित्संबन्धेनाविद्याकर्मवा-सनारुचयो जायन्त इत्यर्थ . अस्यानुजोष्याचार्य्यहृदये ऽविद्या-कारणमनाद्यचित्संबन्ध इत्यवोचत् . एवं श्रीविष्णुपुराणे

निर्वाणमय एवात्मा ज्ञानानन्दमयो ऽमल ।

बुद्धाज्ञानमला धर्मो प्रकृतेस्ते न चात्मन ॥

जलस्थेवाग्निंसंसृष्टस्थालीसंगात्तथापि हि ।

शब्दोद्द्रेकादिकान् धर्मान् तत्करोति यथा मुने ॥

तथात्मा प्रकृते सद्भादहंमानादिदूषित ।

भजते प्राकृतान् धर्मान् ऽन्यस्तेभ्योपि सोऽ व्यय ॥

इत्युक्तम् . अत्राविद्या अज्ञानम्, तच्च ज्ञानानुदयान्यथाशा-नविपरीतज्ञानरूपेणानेकविधम् . कर्म करणत्रयकृत पुण्यपापात्मक क्रियाविशेष, तत्र पुण्यमैहिकामुष्मिकनानाविधभोगसाधनतया ब-हुविधम् . पापम ऽकृत्यकरणकृत्याकरणभगवदपचारभाग्यताप-चारसहापचाररूपेणानन्तविधम् . वासना पूर्वं कृतेषु पुनश्चाभिनिवेशस्य हेतु संस्कार . इयं च हेतुभेदेन बहुविधा . रचि रसान्तरेणा-प्रतिनिवृत्त कुत्रचिज्जायमान आदर . इयं च विषयभेदेन बहुविधा . अविद्याकर्मवासनारुचयो जाता इत्यनुक्ता जायन्त इत्युक्त्वा तासां

यमहेतुत्वे ऽनेकदेहपरिग्रहवत् सौभरेरपि स नियमो दृश्येतेतदर्थः .
 देहभेदस्य सुखदुःखनियामकत्वाभावे जन्मान्तरानुभव एव जन्मनि
 कुतो न स्मर्येत इति चेत्, [स] स्मरणाभाव संस्कारानुद्भवात्, त-
 द्वाशाशा. शरीरान्तरे सुखदुःखस्मृत्याद्यभावो ऽप्यन्यतरेणेति चे, दे-
 कस्मिन्नपि शरीरे स्मृतिर्न स्यात् . तस्मात्सुखदुःखनियमहेतुर्देह-
 भेद इति न शक्यते वक्तुम् .

कश्चित्संसरति कश्चिन्मुच्यते कश्चिच्छिष्यः
 कश्चिदाचार्य इति च न स्यात्, विषमसृष्टिश्च नोप-
 पद्यते. आत्मभेदमभिदधत्या श्रुत्या च विरोधः ।

एवं सुखदुःखव्यवस्थाऽनुपपत्तिरेव न भवत्येकात्मपक्षे, अपि
 तु यद्भक्तव्यवस्थायाः शिष्याचार्यव्यवस्थायाश्चाऽनुपपत्तिश्चेत्याह
 कश्चिदित्यादिना . आत्मा एकश्चेत्

. “ अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदधीं व्रजन् ।

मोहधर्मं प्रयातो ऽसौ वासनारेणुगुण्ठितः ” ॥

इत्युक्तप्रकारेण कश्चित्संसरति शुको मुक्तो धामदेवो मुक्त
 इत्युक्तप्रकारेण कश्चिन्मुक्तो भवति ।

“ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्

समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्

प्रशान्तचित्ताय श्रामान्विताय ॥

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं

प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ।

इत्युक्तप्रकारेण कश्चिच्छिष्यो भूत्वोपसर्ति करोति, कश्चिदा-
 चार्यः सन्नुपदेशं करोतीति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः ।

अन्यां चामुपपत्तिमाह विषमेत्यादिना . आत्मैकश्चेत् देव-

तिर्यग्गादिरूपेण केपाञ्चिदुत्सोत्तराणां केपाञ्चिदुत्सोत्तराणां केपाञ्चिन्मिधसुखदुःखानामेवं लोके पदार्थानां वैषम्येण सर्वेश्वरस्य सृष्टिर्नोपपद्यत इत्यर्थः . जीवभेदः कर्मतारतम्यञ्च खलु विषमसृष्टेर्हेतुः . एवं युक्तितो एनेकविरोधा दाशिताः . अथास्मिन् पक्षे श्रुतिविरोधो ऽप्यस्तीत्याह आत्मभेदमित्यादिना . एकात्मपक्षो " नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेषो बहुनां यो विदधाति कामान् " इत्यात्मभेदाभिधायिश्रुतिविरोध इत्यर्थः .

नन्विद्यं श्रुतिरात्मभेदाभिधायिनी चेत्, " मोक्षा मोक्ष्यं " " पृथगात्मानम् " " शान्तिं शिवजावीशानीशौ " " अन्योन्तर आत्मा विशानमय " इति जीवैक्यप्रतिपादकश्रुतीनां विरोधः, तस्मादौपाधिकभेदाभिधायिनीयं श्रुतिरिति सन्मतं निराकरोति

श्रुतिरौपाधिकं भेदमभिधत्त इति न शक्यते वक्तुम् . मोक्षदशायाम्भेदसत्त्वात् . तदानीं देवमनुष्यादिभेदानाञ्च निवृत्तावात्मनां स्वरूपस्यात्यन्तसमतया केनापि प्रकारेण भेदकथनायोग्यत्वे ऽपि परिमाणगुरुत्वाकाराणां सान्येपि स्वर्णकलशरत्नब्रीहिप्रभृतीनां यथा भेदः सिध्यति, तथा ऽऽत्मस्वरूपभेदः सिद्धः . तस्मादात्मभेदः स्वीकार्यः ।

श्रुतिरित्यादिना . औपाधिकभेदो नाम देवमनुष्यादिभेदः कामभ्रंशादिभेदश्च . औपाधिकभेदो न भवतीत्यत्र हेतुमाह मोक्षदशायामित्यादिना, " सदा पश्यन्ति " " मम साधर्म्यमागताः " " मुक्तानाम्परमा शक्तिः " " सायुज्यं प्रतिपन्ना ये " यस्मिन्पक्षे विपजन्ते मुक्ता संसारवन्धने " इति मोक्षदशायामात्मभेदस्य श्रुत्यापेक्षस्य सत्त्वादित्यर्थः . मोक्षदशा हि सर्वौपाधिपनिर्मुक्तदशा, तत्राप्या-

त्मभेदस्य श्रुतिनिवृत्त्यात्, नित्यो नित्यानामिति श्रुतिरप्यात्मभेदं
घदतीति भावः .

नन्वात्मभेदप्रतिपत्तिहेतूनामौपाधिकानां देवमनुष्यादिभेदानां
कामक्रोधादिभेदानां निवृत्तो आत्मनो स्वरूपमतश्चन्तस-
मतया केनापि प्रकारेण भेदकथनायोग्यं मोक्षदशायां तिष्ठ-
ति, तथात्मभेदं कथं सिद्धयतीति यादिप्रश्नमनुवदति तदा-
मीमित्यादिना भेदकथनायोग्यत्वेपीत्यन्तेन . इष्टान्तमुपेन भेदं सा-
धयति परिमाणेत्यादिना . परिमाणगुरुत्वादिभिः समानानां स्वर्ण-
कलशरत्नवीहिप्रभृतीनां पदार्थानां भेदकस्य लक्षणस्याभावे ऽपि
यथा नानात्वं दृश्यते, तथा केनापि प्रकारेण भेदज्ञापनायोग्यानामे-
काकारणं मुक्तात्मनो स्वरूपभेदं सिद्धयतीत्यर्थः . पूर्वोक्तसर्वम-
नुभाषमाणस्तस्मादात्मभेदो ऽवश्यं स्वीकर्तव्य इति निगमयति
तस्मादित्यादिना । एवं केचिदात्मभेदो नास्तीत्यारभ्यैतावता प्राक्-
स्वोक्तजीवानन्तश्चप्रतिभदमेकात्मवादमुत्क्षिप्य युक्तित् शास्त्रतश्च तं
यद्गुमुखं दृपयित्वा ऽऽध्मभेदस्साधितः ।

प्रागात्मस्वरूपवैलक्षण्यं विस्तरेणोक्तम्, तत्र ह्य'त्रिचिद्विलक्षण-
त्वमजडत्वमानन्दरूपत्वमव्यक्तत्वमचिन्त्यत्वं निरवयवत्वं निर्विकार-
त्वं ज्ञानाश्रयत्वमेतानि जीवेश्वरसाधारणानि, नियाम्यत्वादित्रयं
चिद्विस्तसाधारणम्, अणुत्वमचित्परमाणुजीवसाधारणम् . एतेषां
सर्वेषां मिलितानामचिदीश्वरव्यावर्तकत्वाल्लक्षणत्वं सम्भवति, त-
थापि सुग्रहं लघु लक्षणमाह एतेषां लक्षणमित्यादिना .

एतेषां लक्षणं शेषत्वसहितं ज्ञानृत्वम् .

एतेषामिति, त्रिविधचेतनामित्यर्थः . असाधारणधर्मो हि लक्षण-
म् . शेषत्वमात्रेणाचिद्व्यावृत्त्यसिद्धेशानृत्वमात्रोक्तावीश्वरव्यावृत्त्य-
सिद्धेश्च शेषत्वे सति ज्ञानृत्वं लक्षणमुक्तम् . एवं ज्ञानुरात्मनो ज्ञान-
स्य स्वरूपस्य च साधर्म्यवैधर्म्यं आह

(१) उक्तं हि तत्राधिकारिणि पुस्तके पाठः ।

(२) त्रिविधचेतनायतनानामिति पुस्तकस्यपाठस्तु न युक्तः ।

एतेषां ज्ञानं स्वरूपमिव नित्यं द्रव्यमजड-
मानन्दरूपञ्च.

एतेषां ज्ञानमित्यादिना. स्वरूपमिव नित्यं द्रव्यमजडमान-
न्दरूपमित्यनेन नित्यत्वद्रव्यत्वाजडत्वानन्दरूपत्वानि स्वरूपस्यैव
ज्ञानस्यापि सन्तीत्युक्तम्. नित्यत्वादिकमुपपाद्य वैधर्म्यकथने
ऽनेकग्रन्थव्यवधानं स्यादिति विचार्य साधर्म्यकथनानन्तरं वैधर्म्यं
यस्तु तज्जिज्ञासुप्रश्नमुत्क्षिपति

तर्हि ज्ञानस्वरूपयोः परस्परं वैलक्षण्यं कि-
मिति चेत्, स्वरूपं धर्मि संकोचविकासानहं स्व-
व्यतिरिक्ताऽप्रकाशकं स्वस्मै स्वयंप्रकाशकमणु,
ज्ञानं धर्मः सङ्कोचविकासयोग्यं स्वव्यतिरिक्त-
प्रकाशकं स्वस्मै स्वाऽप्रकाशमात्मने प्रकाशकं वि-
भु च .

तर्हीत्यादिना. वैधर्म्यमाह स्वरूपमित्यादिना. धर्मित्वं संकोचवि-
कासायोग्यत्वं स्वव्यतिरिक्तार्थाप्रकाशत्वं स्वस्मै स्वयंप्रकाशकत्वम-
णुत्वमेतानि स्वरूपस्य विशेषाः. धर्मित्वं संकोचविकासयोग्यत्वं स्वव्य-
तिरिक्तार्थप्रकाशकत्वं स्वस्मै स्वयंप्रकाशरहित्वं स्वाधयस्य स्वयंप्र-
काशत्वं विभुत्वमेतानि ज्ञानस्य विशेषाः. विभियति, ज्ञानस्य स्वा-
भाविको वेप उक्तः .

ननु सकलचेतनानां ज्ञानमेवं कुतो न भयतीत्याशङ्कायां संको-
चासंकोचनियन्धनं तारतम्यमाह

तत्र केषांचित् ज्ञानं सदा विभु, केषाञ्चिज्ज्ञानं
सदा ऽविभु, केषाञ्चिज्ज्ञानं कदाचिद्विभु .

तत्र केषांचिदिह्यादिना. अज्ञानशून्या भवता इत्युक्त-

त्मभेदस्य श्रुतिभिद्धत्वात्, नित्यां नित्यानामिति श्रुतिरप्यात्मभेदे
धदतीति भावः .

नन्धात्मभेदप्रतिपत्तिहेतूनामीपाधिकानां देवमनुष्यादिभेदा-
नां कामक्रोधादिभेदानां निवृत्तो आत्मनां स्वरूपमतचन्तस-
मतया केनापि प्रकारेण भेदकथनायोग्यं मोक्षदशायां तिष्ठ-
ति, तत्रात्मभेदं कथं सिद्धयतीति धादिग्रन्थमनुचदति तदा-
मीमित्यादिना भेदकथनायोग्यत्वेपीत्यन्तेन . इष्टान्तमुखेन भेदं सा-
धयति परिमाणेत्यादिना . परिमाणगुहत्वादिभिः समानानां स्वर्ण-
फलशरद्वयीहिप्रभृतीनां पदार्थानां भेदकस्य लक्षणस्याभावेऽपि
यथा नानात्वं इदयते, तथा केनापि प्रकारेण भेदभापनायोग्यानामे-
काकाराणां मुक्तात्मनां स्वरूपभेदं सिद्धयतीत्यर्थः . पूर्वोक्तसर्वम-
नुभाषमाणस्तस्मादात्मभेदोऽवश्यं स्वीकर्तव्य इति निगमयति
तस्मादित्यादिना । एवं केचिदात्मभेदो नास्तीत्यारभ्यैतावता प्राक्-
स्योक्तजीवानन्तचप्रतिभट्टमेकात्मवादमुत्क्षिप्य युक्तित शास्त्रतश्च तं
बहुमुपैं दूषयित्वाऽऽत्मभेदस्साधितः ।

प्रागात्मस्वरूपवैलक्षण्यं चिस्तरणोक्तम्, तत्र हा'ऽचिश्चिलक्षण-
त्वमजडत्वमानन्दरूपत्वमव्यक्तत्वमचिन्त्यत्वं निरवयवत्वं निर्विकार-
त्वं ज्ञानाश्रयत्वमेतानि जीवेश्वरसाधारणानि, नियाम्यत्वादिश्रयं
चिदचित्साधारणम्, अणुत्वमचित्परमाणुजीवसाधारणम् . एतेषां
सर्वेषां मिलितानामचिदीश्वरव्यावर्तकत्वाल्लक्षणत्वं सम्भवति, त-
थापि सुग्रहं लघु लक्षणमाह एतेषां लक्षणमित्यादिना .

एतेषां लक्षणं शेषत्वसहितं ज्ञानृत्वम् .

एतेषामिति, त्रिविधचेतनामित्यर्थः . असाधारणधर्मो हि लक्षण-
म् . शेषत्वमात्रेणाचिद्धत्वावृत्त्यसिद्धेर्ज्ञानृत्वमात्रोक्तावीश्वरव्यावृत्त्य-
सिद्धेश्च शेषत्वे सति ज्ञानृत्वं लक्षणमुक्तम् . एवं ज्ञानृत्वात्मनो ज्ञान-
स्य स्वरूपस्य च साधर्म्यवैधर्म्यं आह

(१) उक्तं हि तत्रापीति पुस्तके पाठः ।

(२) त्रिविधचेतनाचेतनानामिति पुस्तकस्थपाठस्तु न युक्तः ।

एतेषां ज्ञानं स्वरूपमिव नित्यं द्रव्यमजड-
मानन्दरूपञ्च.

एतेषां ज्ञानमित्यादिना. स्वरूपमिव नित्यं द्रव्यमजडमान-
न्दरूपमित्यनेन नित्यत्वद्रव्यत्वाजडत्वानन्दरूपत्वानि स्वरूपस्वेष
ज्ञानस्यापि सन्तीत्युक्तम्. नित्यत्वादिकमुपपाद्य वैधर्म्यकथने
ऽनेकग्रन्थव्यवधानं स्यादिति विचार्य्य भाधर्म्यकथनानन्तरं वैधर्म्य
पशुतु तज्जिज्ञासुप्रश्नमुत्क्षिपति

तर्हि ज्ञानस्वरूपयोः परस्परं वैलक्षण्यं कि-
मिति चेत्, स्वरूपं धर्मि संकोचविकासानर्हं स्व-
व्यतिरिक्ताऽप्रकाशकं स्वस्मै स्वयंप्रकाशकमणु,
ज्ञानं धर्मः सङ्कोचविकासयोग्यं स्वव्यतिरिक्त-
प्रकाशकं स्वस्मै स्वाऽप्रकाशमात्मने प्रकाशकं वि-
भु च .

तर्हीत्यादिना. वैधर्म्यमाह स्वरूपमित्यादिना. धर्मित्वं संकोचवि-
कासायोग्यत्वं स्वव्यतिरिक्तार्थाप्रकाशत्वं स्वस्मै स्वयंप्रकाशकत्वम-
गुत्वमेतानि स्वरूपस्य विशेषा. धर्मित्वं संकोचविकामयोग्यत्वं स्वव्य-
तिरिक्तार्थाप्रकाशकत्वं स्वस्मै स्वयंप्रकाशरहित्वं स्वाध्यस्य स्वयंप्र-
काशत्वं विभुत्वमेतानि ज्ञानस्य विशेषा. विभ्विति, ज्ञानस्य स्वा-
भाविक्ते चेप उक्तः .

ननु सकलचेतनानां ज्ञानमेवे कुतो न भवतीत्याशङ्कायां शंको-
चासंकोचनिषन्धनं तारतम्यमाह

तत्र केपांचित् ज्ञानं सदा विभु, केपाञ्चिज्ञानं
सदा ऽविभु, केपाञ्चिज्ञानं कदाचिद्विभु .

तत्र केपांचिदित्यादिना. धज्ञानशून्या अमरा इत्युक्त-

प्रकोरण कदाचिदपि भगवज्ज्ञानस्य संकोचाभावेन तस्वः
रूपरूपगुणविभूती सदानुभवतां नित्यसूरीणां ज्ञानं सदा विभु
भवति. मिथ्याज्ञानदुष्कर्ममलिनदेहयुक्तानां बद्धानां ज्ञानं कर्मा-
नुगुणसङ्कोचादिकासवत्सदा विभु भवति. " तीरं दृष्टवन्त "
इत्युक्तप्रकारेण भगवत्प्रसादेन संसारसागरं तीर्त्वा तर्तीरं प्राप्तानां
मुक्तानां ज्ञानं पूर्वावस्थायामविभूतसंवस्थायां " सर्वं ह पश्य
पश्यती " त्युक्तप्रकारेण विभु भवतीत्यर्थः।

अथ ज्ञानस्योक्तं नित्यत्वादिकमुपपादयति. तत्र प्र-
थमं ममेदानीं ज्ञानमुत्पन्नं नष्टमित्युत्पत्तिविनाशवत्तया अनुभूयमान-
स्य ज्ञानस्य नित्यत्वं कथमुपपद्यत इति शङ्कां परिहर्तुं तज्जिज्ञासुप्र-
श्नमनुवदति

ज्ञानं नित्यं चेन्मम ज्ञानमुत्पन्नं नष्टमिति
व्यवहारः कथमिति चेत्, इन्द्रियद्वारा प्रसृत्य
विषयान् गृह्णाति निवर्त्तत इत्यतस्तथा व्यवह्रिय-
ते. इदमेकमपि नानात्वेन भासते प्रसरणभेदेन.

ज्ञानं नित्यं चेदित्यादिना. तस्योत्तरमाह इन्द्रियेत्या-
दिना. " सर्वं ह पश्यः पश्यति " " स चानन्त्याय कल्प-
ते " इति मुक्तिदशायां सर्वविषयकत्वोक्तेस्सर्वसाक्षात्कारयो-
ग्यमपि " यथा क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्व्वे " त्यु-
क्तप्रकारेण कर्मणा सङ्कुचितम्,

तथा त्रयोदशतयाश्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ।

सर्व्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्त्तते ॥

अप्राणिमत्सु स्वल्पा सा स्वावरेषु ततांधिका "

इत्युक्तप्रकारेण कर्मानुगुणतारतम्यवत्,

इन्द्रियाणां हि सर्व्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति पूजा इतेः पादादिषां दक्षम् ॥

इत्युक्तप्रकारेणोन्द्रियद्वारा निःसृत्य विषयान् गृह्णाति, त-
तो निवर्त्तते. गृह्णादिकामसंकोचप्रमुक्तपक्षाशास्त्रकाशायादायोत्प-

अं नष्टमिति व्यवहियत इत्यर्थः . एवमिन्द्रियद्वारा प्रसरतो ज्ञानस्यैक-
त्वे विषयग्रहणवेलायां प्रकाशावसरे दर्शनश्रवणादिसंज्ञाभेदवद-
ऽनेकत्वेन कथं प्रकाशत इति शङ्कायामाह इदं चेत्यादिना . एकमुद्येन
प्रसरणं विना चक्षु धोत्राद्यनेकेन्द्रियद्वारा प्रसृत्य रूपशब्दाद्यनेक-
विषयान् गृह्णतो ऽस्य दर्शनश्रवणादिसंज्ञाभेदेन ज्ञायमानं नानात्वं
प्रसरणभेदनिबन्धनमित्यर्थः . अनेन नित्यस्य ज्ञानस्योत्पत्तिविना-
शव्यवहारहेतुकथनानन्तरं प्रासङ्गिकस्तस्य नानात्वेन प्रकाशस्य
हेतुश्चोक्तः . आत्मनो ज्ञानस्य नित्यत्वम् . " नहि विशातुर्विज्ञातेर्वि-
परिलोपो विद्यते, नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते "

ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्च मनुजेश्वर ।
आत्मनो ब्रह्मभूतस्य नित्यमेतच्चतुष्टयम् ॥
ययोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम् ।
सदेव नीयते व्यक्तिम'सतस्सम्भव कुत ॥
तथा हेयगुणध्वंसादचशोधादयो गुणा ।
प्रकाशान्ते' न लन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते " ॥

इतथादिश्रुतिस्मृतिभिरुक्तम् एतावता' ज्ञाननित्यत्वमुक्त-
यात् ।

द्रव्यत्वं कथमिति चेत् क्रियागुणानामाश्रय-
त्वादजडत्वाच्च द्रव्यम्भवति . अजडत्वं चेत्सुपुत्ति-
मूर्च्छादिषु कुतो न प्रकाशत इति चेत्, प्रसरणा-
भावान्न प्रकाशते.

अथ तस्य द्रव्यत्वमुपपादयितुं तज्जिज्ञासुप्रथममुपदर्शति द्रव्य-
त्वमित्यादिना . तद्धेतुनुक्त्वा द्रव्यत्वं साधयति क्रियेत्यादिना . क्रिया
साहोचविकासी, गुणः संयोगवियोगी, अजडत्वं स्वयंप्रकाशत्वम् . क्रि-
याधयो द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणकथनात् क्रियाधयत्वं गुणाधयत्वं च

(१) व्यक्तिगतम् इति पुस्तके पाठः, यं तु न पुनः प्रतिपादितम् ।

(२) प्रकाशयन्ते-पु. पा. ।

(३) एतादृशानि-पु. पा. ।

प्रत्येकं द्रव्यत्वसाधकम् एताभ्यामजडत्वस्यापि कथनाच्चदपि द्रव्यत्वसाधकमित्यस्याशयः . तथाहि, जडवस्तुषु द्रव्यमद्रव्यञ्च वर्तते अजडवस्तुष्वद्रव्यं किञ्चिदपि नास्ति. तस्माज्ज्ञानं द्रव्यमजडत्वात्, यदजडं तद्द्रव्यम्, यथात्मेतद्यजडत्वेन द्रव्यत्वसाधनं युक्तमेव . अत एवेदमजडत्वात् सद्बोचविकासयोः सयोगवियोगादीनाञ्चाधयत्वाच्च द्रव्यमिति तत्त्वशेषरे स्वयमबोचत् . नन्वेवं द्रव्यत्व चे, दात्मगुणत्वमस्य कथमिति चेन्न, नित्यतदाधितत्वाद्गुणत्वम्

“ आश्रयादन्यतो वृत्तेराधयेण समन्ययात् ।

द्रव्यत्वञ्च गुणत्वञ्च ज्ञानस्यैवोपपद्यते ” ॥

इति यामुनाचार्यैरुक्तम् आश्रयादन्यतोवृत्तित्वमत्र क्रिया-
धयत्वोक्त्या लब्धम् इदञ्च ज्ञानमात्रस्य न भवति, किन्तु दी-
पादितेजः पदार्थप्रभाणामपि तुल्यम् तस्माद्द्रव्यत्वं गुणत्वमुभय-
मपि ज्ञानस्योपपन्नम् पूर्वं ज्ञानस्य स्वोक्ताजडत्वाविषयकं जिज्ञा-
सुप्रश्नमनुवदति अजडत्वं चेत्यादिना ज्ञानं यदि स्वयंप्रकाशम्
तदा सदा प्रकाशते, सुषुप्त्याद्यवस्थासु कुतो न प्रकाशते इतश्चै त-
स्योत्तरमाह प्रसरणाभावादिति ज्ञानं स्वाधयस्य विषयग्रहण-
धेलायामेव हि स्वयमेव प्रकाशते, सुषुप्त्याद्यवस्थासु तमोगुणाद्यभि-
भवेन संकुचितं तिस्रोहितमणिषुमणिप्रकाशादिवत्प्रसरणाभावात्
प्रकाशते इतश्चै ।

आनन्दरूपत्वं नाम ज्ञानस्य प्रकाशावस्था-
यामनुकूलत्वम् . विषयत्वादिप्रकाशनावसरे प्रति-
कूलत्वस्य हेतुर्देहात्मभ्रमादयः . ईश्वरात्मकत्वात्स-
र्वेषाम्पदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभावः, प्रातिकूल्य-
मौपाधिकम् . अन्यदानुकूल्यं स्वाभाविकं चेत्,
कस्य चित्कुत्रचित्कालदेशयोरनुकूलानि चन्दनकु-

सुमादीनि, देशान्तरे कालान्तरे तस्यैव तद्देश एव
तत्काल एवाऽन्यस्य प्रतिकूलानि न स्युः ॥

॥ एव चित्तव्यवपकयन राशाम् ॥

अथास्यानन्दरूपत्वमुपपादयति आनन्दरूपत्वमित्यादिना .
प्रकाशावस्थायां स्वाश्रयस्य विषयप्रकाशनावस्थायाम् तदैव हीदं प्र-
शते तदवस्थायामनुकूलत्वं नाम तत्तद्विषयाणामनुकूलत्वेन भाना-
त् तान् विषयीकुर्व्यतो ऽस्य ज्ञानस्य स्वाश्रयस्य सुखरूपत्वम् ननु
तर्हि विषयस्त्रादिदर्शनावस्थायां तद्विषयकं ज्ञानं कथमप्रतिकूलं भ-
वतीत्याशङ्क्याह विषयस्त्रादीत्यादि तत्प्रकाशनावसरे तद्विषयक-
ज्ञानस्य दुस्वरूपत्वे कारणं तत्र बाधकबुद्धिमूलं देहात्मभ्रम. फ-
र्मेश्वरात्मकत्वज्ञानाभावश्चेत्यर्थं एतेषां स्वाभाविको वेप. को
वेत्याकाङ्क्षायामाह ईश्वरात्मकत्वादित्यादि “ जगत्सर्वं शरीर-
स्ते ” “ तानि सर्वाणि तद्गु. ” “ तत्सर्वं वै हरेस्त-
नु ” रिति सकलपदार्थानामपि भगवच्छरीरत्वोक्तेर्भगवदात्मक-
त्वेन ज्ञायमानत्वदशायां सर्वेषामनुकूलतया भानात्सर्वेषां पदार्था-
नामानुकूल्यमेव स्वभावः, तत्र भासमानं प्रातिकूल्यं देहात्मभ्रमा-
देमूलकत्वादागन्तुफामित्यर्थः ।

एवमीश्वरात्मकत्वात्सकलपदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभावा-
त् किमुच्यते चन्दनपुसुमादीनामानुकूल्यं स्वाभाविकं खल्विति
ग्रायामाह अन्यदानुकूल्यमित्यादि अन्यदानुकूल्यमिति चोच्चा-
त्तवदात्मकत्प्रयुक्तादानुकूल्यादन्यत् चन्दनपुसुमादिपदार्थेषु भा-
समानमानुकूल्यमुच्यते तत्तेषां स्वाभाविकं चे, ज्ञोफतु षस्यचित्त-
मधित्काले फर्मिधित्देशे ऽनुकूलानि कालान्तरे देशान्तरे धा-
स्यैव प्रतिकूलानि, यद्देशकालयोस्तस्यानुकूलानि तद्देशकालयोरे-
ान्यस्य प्रतिकूलानि च न स्यु एवमप्रतिकूलतया ज्ञायमानानि
दयाम, स्तस्माद्भगवदात्मकत्वनिबन्धनमानुकूल्यमेव स्वाभाविकम्,
न्यदानुकूल्यं न स्वाभाविकमिति भावः ।

वसवेषुनेषु सु आप सुशायेष्वाममाय व ।

षोपाय च ततस्तस्मादस्तु यस्त्यात्मकं पुत ॥

तदेव प्रीतये भूत्वा पुनरुं राय जायते ।

तदेव शोषाय तत्र प्रमादाय च जायते ॥

तस्माद्बुद्ध्यात्मकं नास्ति न च विच्छिन्नसुषुप्त्यात्मकम् ॥

- एतद्ययमर्थः धीपरादारेण भगवता सुविशदमुक्तः . एतन्न विपराख्यादीनामप्रतिशुद्धतया चन्दनसुसुमार्दीनामनुशूलतया च भार्गवं देहात्मसमादिभिरीश्वरात्मकत्वात्परमलपदार्थानामानुशूल्यमेव स्वभाव . तस्मात्तदापारेण भानद्वयायां स्वयंविषयप्रकाशनदशायामपि प्रागमानन्दरूपमंचेत्युक्तम् ।

एवमेतावता चिदित्यात्मेति प्रथमं चिच्छब्दधाज्यमात्मयस्त्विन्द्रिय , अनन्तरं देहादिधिलक्षणमित्यारभ्य शेषमित्यन्तं तत्पर्यरूपलक्षण विस्तरेणोक्त्वा, देहादिधिलक्षणत्वं च अपमित्यारभ्य शेषत्वं नामेवन्तेनोक्तलक्षणं परीक्षया, नन्तरमेवं भूतस्यात्मस्वरूपस्य परममुक्तनित्यरूपेण त्रैविध्यमुक्त्वा, ब्रह्मात्मनामविद्यादिस्वप्नस्य हेतुं तद्विशृत्तिकर्म त्रिधात्मघर्गस्य प्रत्येकमानन्तरं चोत्क्या, तादृशजीव्यानन्त्यप्रतिभटमेवात्मवादं युक्तिशाल्याभ्यां निरस्य आत्मभेदं साधयित्वा, प्राग्विस्तरेणोक्तप्रकारं विना सुप्रहं त्रिविधात्मनां लक्षणं प्रदर्श्या, नन्तरं ज्ञानस्य स्वरूपस्य च साधर्म्यैधर्म्ये उत्क्या, ज्ञानचिमुत्प्रसङ्गेण त्रिविधचेतनानां ज्ञानस्य विशेषमुक्त्वा पूर्वं ज्ञानस्योक्तानि नित्यत्वाजडत्वानन्दरूपत्वानि क्रमेणोपपादितयान् ॥

- ॥ एव चिच्छब्दविषयकथन समाप्तम् ॥

तत्त्वत्रयं चिदचिदीश्वरश्चेत्युद्देशक्रमेण प्रथमं चिच्छब्दवा-
च्यत्वात्मनः स्वरूपस्वभावविशेषान् स्फुटमवाचत् . अनन्तरम-
चिद्वस्तुनः स्वरूपस्वभावविशेषानतिस्फुटमाह, तत्र प्रथममचिच्छ-
क्षणमाह

॥ अथाचित्प्रकरणम् ॥

अचिज्ज्ञानशून्यं विकारास्पदम् . इदं शुद्ध-
सत्त्वं मिश्रसत्त्वं सत्त्वशून्यं चेति त्रिविधम् .

अचिदित्यादिना अचित् चैतन्यानाधारो वस्तु . तदेवाह
ज्ञानशून्यमिति . अत एव श्रुतिर्भोग्यशब्देनाचित्स्त्वभिधत्ते . वि-
कारास्पदत्वं नाम विकारस्याश्रयत्वम् . विकारो ऽधस्यान्तरापात्ते .
सा च चिद्वत्सदैकरूपत्वाभावात् .

एवमेतल्लक्षणकथनानन्तरमस्याचिद्वस्तुनः सत्त्वैकाधारतया
सत्त्वादिगुणत्रयाधारतया सत्त्वादिगुणत्रयशून्यतया च त्रैविध्य-
माह इदमित्यादिना . उद्देशक्रमेणाचित्त्वस्य च स्वरूपस्वभाव-
विशेषान् प्रतिपादयिष्यन् प्रथमं शुद्धसत्त्वस्य प्रकारानाह

तत्र शुद्धसत्त्वं नाम रजस्तमोऽमिश्रकेवल-
सत्त्वं नित्यं ज्ञानानन्दजनकं कर्मणा विना केव-
लभगवदिच्छया विमानगोपुरमण्डपप्रासादादिरूपेण
परिणतं निरवधिकतेजोरूपं नित्यमुक्तैरीश्वरेण च
परिच्छेत्तुमशक्यमत्यद्भुतं वस्तु ।

तत्र शुद्धसत्त्वमित्यादिना . शुद्धसत्त्वं गुणान्तरामिधितसत्त्व-
गुणवदित्यर्थः . तदाह रजस्तम इत्यादिना . "क्षरं तमस्य रजसः
परके," "तमस्तु परे, तमसः परस्तात्," "एवञ्चशक्तिमये दिव्ये शुद्ध-
सत्त्वे सुर्याकरे " इत्यादिभ्रुतिस्मृतिभिरकम् . नित्यमना-
दिनिधनम् " तदक्षरे परमे व्योमम् "

“ कालातीतमनाद्यन्तमप्राकृतमचञ्चलम् ।
 प्राप्यमार्चमयात्सद्भिर्मयि संन्यस्तमानसै ॥
 यत्तत्पुराणमाकाशं सर्वस्मात्परमं ध्रुवम् ।
 यत्पदं प्राप्य तत्त्वज्ञा मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषै ॥

इत्येतस्य नित्यत्वमपि श्रुतिसिद्धम् . ज्ञानानन्दजनकमिति,
 शुद्धसत्त्वमयत्वाद् ज्ञानानन्दजनकमित्यर्थ . सत्त्वं ज्ञानसुखावहं
 खलु, अत एव शुद्धसत्त्वं इत्यनन्तरं सुर्याकर इत्युक्तम् . कर्मणा
 विना केवलभगवदिच्छया विमानगोपुरमण्डप'प्रासादादिरूपेण परि-
 णतमिति, चेतना कर्मानुगुणमिच्छन्ति, तदिच्छानुगुणभगवत्संक-
 ल्पेन चतुर्विंशतितत्त्वरूपेण परिणम्य चेतनानां भाग्यभागोपकर-
 णभोगस्थानरूपेण स्थितं प्रकृतितत्त्वमिव न भवतीदं, किंतु स्वभो-
 गार्थतया भगवदिच्छया विमानगोपुरादिरूपेण परिणमत इत्यर्थ .
 “ देवानां पूज्योष्या तस्यां हिरण्यमय कांश यो वै तां ब्रह्मणा दे-
 दामृतेनामृतां पुरीम् ” “ अपराजिता पूर्वह्यण पूजापते सभां धेश्म
 पूषधे ” इति श्रुती संप्रहेण नित्यविभूतौ विद्यमाना दिव्यनगरदि-
 व्यायतनादय उक्ता . अमुमर्थं श्रीभाष्यकार श्रीवैकुण्ठगद्ये “ दि-
 व्यायतनशतसहस्रावृते' दिव्यकल्पतरूपशोभितं दिव्योद्यानशतस-
 हस्रकोटिभिरवृते इतिप्रमाणे दिव्यायतनं कस्मिंश्चिद्विचित्रदिव्य-
 रत्नमयदिव्याऽऽस्थानमण्डप ” इत्यादिना विस्तरेणावोचत् . निर-
 यधिकतेजोरूपमिति . अग्न्यादित्यादितेज पदार्थानपि खद्योतक-
 ल्पान् कुर्वदन्वधिकतेज स्वरूपमित्यर्थ .

“ न तत्र सूर्यो भाति न च चन्द्रतारकं
 नेमा विद्युतो भान्ति कुतो ऽयमग्निः ” ।

“ अतफर्चानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।

स्वयंय प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानयै ॥

इत्यादि. एवं दिव्यसूरिभिरप्येतस्य निरयधिकतेजोरूपत्वं
 यदुपु स्थलेपूक्तम् .

नित्यमुक्तैरीश्वरेण च परिच्छेत्तुमशक्यमिति, अस्य परि-

(१) अत्र ' मण्डप ' पदं पुस्तक मारुति .

(२) अत्र सर्वत्र स्थानेषु भावितरूपानि ' भावित ' पदं पुस्तक मारुति .

माणादयः केनापि परिच्छेत्तुं न शक्यन्त इत्यर्थः. तेषामपी-
यत्परिमाणामियदैश्वर्यमोदशस्वभावामिति परिच्छेत्तुमयोग्य मिति.
नित्येः परिच्छेत्तुमयोग्यामिति श्रीवैकुण्ठगद्ये भाष्यकारैर्यदु-
क्तम्, तन्मुक्तानामपि तुल्यम्. ईश्वरज्ञानस्यैतेषां ज्ञानस्यापि स-
र्वदाशत्वसत्त्वा, सैन परिच्छेत्तुं शक्यते चेदेतेषां परिच्छेत्तुं शक्ये-
तैव. तस्मात्तनाप्यशक्यमेवेतच्चर्थः. तद्धेतुषां सर्वज्ञताया विरो-
ध इति नाशङ्कनीयम्, सर्वज्ञता हि सर्वेषां यथावास्तिकाकारविषय-
ज्ञानम्. परिच्छेद्यं चे, तथा ज्ञानम्. अपरिच्छेद्यं चे, तथा ज्ञानम्.
निस्सोमस्य कस्याचिदपरिच्छेदेन ज्ञानं सर्वज्ञत्वानुगुणामिति .

देवि त्वन्माहेमावाधिर्घ्न हरिणा नापि स्वया ज्ञायते
यद्यप्येव, तथापि नैव युवयोः सर्वज्ञता हीयते ।

यन्नास्त्येव तदज्ञतामनुगुणां सर्वज्ञताया विदु-
ध्यांमाम्भोजमिदंतया किल विद्वन् भ्रान्तो ऽप्यमित्युच्यते ॥

इति श्रीस्तुतौ क्रूरेशैरुक्तम्, अन्यथा स्वेनापि ज्ञातुमशक्यस्वभाव
इत्येतदपि सर्वज्ञतया विरुद्धेव. तस्मान्नित्यमुक्तेश्वरैरपरिच्छेद्यमि-
त्यत्र न कोऽपि विरोधः. अनेनास्य विभव' उक्त .

अत्यद्भुतमिति. अत्यद्भुतत्वं नामानुक्षणमपूर्वाश्रय्यावहत्वम् .
अनन्ताश्रय्यान्तमहाविभवेति भाष्यकृतः. एवं शुद्धसत्त्वमेताह-
शमित्युक्तम् ।

केचनेतज्जडं वदन्ति, केचिदज्जडं वदन्ति .

अजडत्वे नित्यानां मुक्तानामोश्वरस्य च ज्ञा-
नेन विना स्वयमेव प्रकाशते. संसारिणां न भासते.

एतच्छुद्धसत्त्वमेतद्दर्शनस्थेषु केचिज्जडमिति वदन्ति, केचि-
दज्जडमिति वदन्तीत्यर्थः . " इह जडामादिमां केचिदाहु " रि-
तशभियुक्ता . जडत्वं स्वयंप्रकाशराहित्यम् . तदेवाह अजडत्व इ-

स्यादिना . अजडत्व इति, अजडमिति पक्ष इत्यर्थः . अजडमिति के-
पाञ्चिचत्पक्षं विहाय उत्पक्षोपपादनादस्यायमेव पक्षो अभिमत इति
ज्ञायते . ज्ञानेन विना प्रकाशत इति, ज्ञानेनैव न भासते अपि तु स्व-
यमेव भासत इत्यर्थः . नन्वेवं स्वयं भासत इति चे, त्संसारिणा-
मपि ज्ञानमनपेक्ष्य स्वयमेव कुतो न भासत इत्याशङ्कयामाह संसा-
रिणामिति . इदं चाभियुक्तैर्विस्तरेण प्रतिपादितम् . तथाहि, " त्रि-
विधाचेतनानीत्यारभ्य तत्र प्रकृति कालश्च जडा, शुद्धसत्त्वद्रव्य-
मपि केचिज्जडं वदन्ति . अजडत्वभ्राम स्वयम्प्रकाशराहित्यम् . भाव-
च्छास्त्रादिक परामृशन्तो ज्ञानात्मकतया शास्त्रसिद्धतया शुद्धसत्त्व-
द्रव्यं स्वयम्प्रकाशमिति वदन्ति . एवं स्वयंप्रकाशं चेतसंसारिणां शा-
स्त्रेणैव विना स्वयमेव भासतेति चेतसर्वेषामात्मनां स्वरूपस्य ज्ञा-
नस्य च स्वयम्प्रकाशत्वे अपि स्वरूपं स्वस्यैव स्वयम्प्रकाशं, मन्ये-
षां ज्ञानान्तरवेद्यं यथा भवति, यथा च धर्मभूतज्ञानं स्वाध्ययस्यैव
स्वयंप्रकाशज्ञेतरूपाम्, तथेदमपि नियतविषये स्वयंप्रकाशते चे, प्र-
को अपि वियोधः .

यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः ।

तस्मिन्मय ह्येति शास्त्रन्यायतत्त्वम्प्रचक्ष्महे ॥

इत्युक्तप्रकारेण धर्मभूतज्ञानेन सर्वं सदा साक्षात्कुर्वत ईश्वरस्य
शुद्धसत्त्वद्रव्यं स्वयम्प्रकाशत इति फलमुपपद्यत इति चेन्न, अस्य
धर्मभूतज्ञाने विद्यात्मस्वरूपप्रभृतीनि सर्वाणि विषयीकुर्वन्त्यापि यथा
दिव्यात्मस्वरूपं स्वयम्प्रकाशं भवति, तथेदमपि स्वयम्प्रकाशं भ-
वति, तथा मुक्तानां तदवस्थायामिदमपि स्वयंप्रकाशम्भवतीति न
कश्चिद्वियोधः . यथा धर्मभूतज्ञानस्य स्वात्मप्रकाशनशक्तिविषय-
प्रकाशाभावकाले फलविशेषे प्रतिषेद्धा भवति, तथा शुद्धसत्त्व-
स्य स्वात्मप्रकाशनशक्तिश्च यद्दशर्या प्रतिषेद्धा भवति . तस्मा-
च्छुद्धसत्त्वं यद्दानं न प्रकाशते .

धियः स्वयंप्रकाशत्वं मुक्तौ स्वाभाविकं यथा ।

यद्ये कदाचित्संछन्दं तथाप्रापि नियम्यते ॥

एतावदवस्थान्तरपत्तिर्विकारिद्रव्यस्य न विरुध्यते' . तस्मात्पूतिपन्नार्थस्य न युक्तिविरोधावकाश " इति रहस्यत्रयसारे पूतिपादितम् .

पूर्वं यथाऽऽत्मनो ज्ञानस्य चाजडत्वेऽपि मिथोभिन्नत्वं दर्शितम्, तथा शुद्धसत्त्वस्याजडत्वेऽपि तदुभाभ्यां भेदं दर्शयितुं तज्जिज्ञासु-पूश्चमनुचदति

आत्मनो ज्ञानाच्च भेदः कथमिति चेत् , अहमित्यऽभानात् , शरीरादिरूपेण परिणामात् , विषयैर्विना भानात् , शब्दस्पर्शादिमत्त्वाच्च भिद्यते .

आत्मन इत्यादिना . अनेकैर्हेतुभिस्तं दर्शयति . अहमिती-तयादिना . अहमित्यभानादिति इदमिति हि प्रकाशते , अनेनात्मनो भेदसिद्धिः . शरीरादिरूपेण परिणामादिति , आत्मनो ज्ञानाच्च भिन्नमित्यर्थः . एकरूपत्वादात्मनो न परिणाम , ज्ञानस्य परिणामित्वेऽपि शरीरादिरूपेण परिणामो नास्ति , विषयनिरपेक्षं प्रकाशमानत्वात् शब्दस्पर्शाद्यऽनाधयत्वाच्च विषयासन्निधाने प्रकाशमानाच्छब्दस्पर्शाद्यनाधयात्तद्ग्राहकाज् ज्ञानाद्भिन्नमिति सिद्धम् . एवं शुद्धसत्त्वप्रकारमवोचत् ।

अनन्तरमिधसत्त्वप्रकारं वक्तुं मिधसत्त्वं नामेत्युपक्रमते

मिश्रसत्त्वन्नाम सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्युक्तो
वद्वचेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरोधायको विपरीतज्ञान-
जनको नित्य ईश्वरस्य' क्रीडापरिकरः प्रदेशभेदेन-
कालभेदेन च सदृशासदृशविकारोत्पादकः प्रकृत्य-

(१) न विरुद्धमिति पु. पा. ।

(२) विपरीतज्ञानजनको नित्यपीश्वरस्येति पुस्तके पाठः . तथा शीलाद्यादयश्चि
" नित्यमिति , उरपत्तिविनापादित इत्यर्थ " इति भवति ।

ऽविद्यामायाऽपरनामा ऽचिद्विशेषः ।

मिश्रसत्त्वज्ञानं रजस्तमोयुक्तसत्त्ववत्, तदेवाह सत्त्वरज-
स्तमोभिरिति . सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्भुक्त इति

“ त्रिगुणं तद्भ्रगघोनिरनादिप्रभवाप्ययम् ” ।

“ त्रिगुणं कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते ” ॥

“ सर्वं रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसम्भवाः ” ।

इत्यादिकमत्र प्रमाणम् . बद्धचेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरो-
धायक इति, गुणत्रयात्मकतया रजस्तमोशाभ्यां ज्ञानादेस्तिरोधायक
इत्यर्थ . चेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरोधायक इति सामान्येना-
नुक्त्वा बद्धचेतनानामिति विशेषणात् कर्मसंसृष्ट चेतनानां ज्ञाना-
दीनामेव तिरोधायकः, अन्यथा ऐच्छिकप्राकृतशरीरं परिगृह्य-
तां नित्यमुक्तानां ज्ञानादेरिदं सङ्कोचकरं स्यात् . अत एवाह तस-
हजदास्या सूर्यं हस्तगन्धा' विमलचरमदेहा इत्यमी रद्भयाम म-
हितमनुजतिर्यक्स्थावरत्वाधयन्त ” इत्युक्तप्रकारेण नित्यमुक्ता-
नामत्रागत्य प्राकृतदेहान् परिगृह्य शेष्यतिशयं कुर्वतां तदानीं स-
ङ्कोचं न करोति. तस्माद्बद्धचेतनानां ज्ञानादेरेवेदं तिरोधायकमिति
सिद्धम् . “ अनीशया शोचति मुह्यमान ” “ अनादिमा-
यया सुप्त ” “ भगवन्मायातिरोहितस्वप्रकाश ” इत्यादि-
विपरीतज्ञानजनक इति, विपरीतगननमस्तस्मिंस्तदुद्भिः . सा चाना-
त्मनि देह आत्मत्वयुद्धिः, अस्वतन्त्र आत्मनि स्वतन्त्रत्वयुद्धिः, अनन्य-
शेषे ऽन्यशेषत्वयुद्धिः, अनीश्वरेष्वीश्वरत्वयुद्धिः, अपुरुषार्थ ऐश्वर्या-
दौ पुरुषार्थत्वयुद्धिः, अनुपायेपूपायत्वयुद्धिरेवमादिकाः . यथार्थ-
ज्ञानं नोत्पादयतीत्येव न, अपित्येतादृशविपरीतज्ञानान्यपि बद्धचेतना-
नामुत्पादयतीत्यर्थः . भगवत्स्वरूपतिरोधानकरिं विपरीतज्ञानजन-
नीमिति अयमर्थो भाष्यकारैरुक्तः . नित्य'इति. उत्पत्तिविनाशर-

(१) हस्तगन्धा इति अत्र स्थान पुस्तके पाठोऽस्ति .

(२) एवमायं इति पु पा. ।

(३) नित्यमिति पु पा

नेहित इत्यर्थं . “ अजामेकाम् ” गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भू-
तमाविनी ”

“ अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रया ” ।

“ विकारजननीमक्षामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ” ॥

इतथादि. ईश्वरस्य क्रीडापरिकर इति, सर्वेश्वरस्य जगत्सृ-
ष्ट्यादिलीलाया. परिकर इत्यर्थं .

“ क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ।

। अप्रमेयो ऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी ।

भावते भगवान् भूतैर्बाल क्रीडनकैरिव ” ।

“ त्वं न्यञ्चद्भिर्दृञ्चद्भिर् कर्मसूत्रोपपादितैः ॥

हरे विहरसि क्रीडां कन्दुकैरिव जन्तुभिः ” ॥—

इत्यादिभिरेकताया सर्वेश्वरस्य लीलाया गुणत्रयात्मिका प्रकृति
खलु प्रधानोपकरणम्. “सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विमो-”
रितथादि, “ दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ” इति
स्वयमेवोक्तम् .

प्रदेशभेदेन कालभेदेन च सदशासदशविकारोत्पादक
इति, प्रदेशभेदो गुणवैपम्यशून्यप्रदेशो गुणवैपम्यवान् प्रदेशश्च
अस्य गुणवैपम्यं फायोन्मुखे स्थूले, अन्यत्र सर्वत्र साम्यापन्न-
गुणवदेव भवति तत्र गुणवैपम्यशून्य प्रदेश सदशविकारवान् ,
गुणवैपम्यवान् विसदशविकारवान् भवति सदश विकारोनाम
नामरूपविभागनिर्देशानर्हं सूक्ष्मविकार ,विसदशविकारो नाम नाम-
रूपविभागनिर्देशयोग्य स्थूलविकार, “गुणसाम्यमनुद्रिक्तन्यून”मि-
त्युक्तत्वाद्ऽव्यक्तावस्थायां सर्वेषु विकारा सदशा भवन्ति, महदादि-
र्विसदशविकार .

अथ कालभेदो नाम संहारकाल सृष्टिकालश्च. संहारकाले ऽस्या-
विभक्ततमत्वेन स्थितत्वात्कुत्रापि गुणवैपम्याभावेन सर्वत्राविशेषेण

(१) कन्दुकैरिति पु पा ।

(२) इत्यादिस्त्रया इति पुस्तक पाठ ।

सदृश एव विकार, सृष्टिकाले भगवदधिष्ठानविशेषेण विभक्ततया कार्योंन्मुखस्य गुणवैषम्ये सति विमदृशविकारा भवन्ति. सततविकारारूपदतया ऽस्य सत्ताप्रयुक्तो हि विकार . तस्य सौख्यासौख्यनिबन्धनो विभागनिर्देश एव. अन्यथा निर्विकारतया काचिदयस्या नास्ति ॥

प्रकृत्यविद्यामायापरनामाच्चिद्विशेष इति. मिथसत्त्वं नामैवविधो ऽच्चिद्विशेष इति वाक्यान्वय . प्रकृत्यादिनामभेदोऽस्य स्वभावप्रयुक्त इत्याह

प्रकृतिरित्युच्यते विकारोत्पादकत्वात् . अविद्या ज्ञानविरोधित्वात् . माया विचित्रसृष्टिकरत्वात् .

प्रकृतिरित्यादिना. मूलप्रकृतिरविद्यतिरित्यादौ प्रकृतिशब्दकारणवाचितया प्रयुक्त, स चोपादानकारणवाचकः. अत एव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वकथनावसरे सूत्रकार [" येनाभुतं भुतं भवत्य ऽप्रतं मतमऽविज्ञातं विज्ञात " मिति प्रतिज्ञा] " प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादधान्तानुरोधः " इति प्रकृतिशब्दं प्रायुङ्क्त. अत एवेदं प्रकृतिरित्युच्यते महदादिविकारणां स्वस्मादुत्पादनात् .

अविद्याशब्दो विद्याभावस्य विद्येतरस्य विद्याविरोधिनश्च वाचको यद्यपि, तथापि विषयानुगुण प्रयोगो भवति, तस्मादिर्यं ज्ञानविरोधित्वेनाऽविद्येत्युच्यते. ज्ञानानन्दयोर्विरोधीति, अस्य ज्ञानविरोधित्वं प्रागुक्तम्. यथा ऽसुरराक्षसास्त्राणि आश्चर्यकरतया मायाशब्देन व्यवहियन्ते, तथेयमपि विचित्रसृष्टिकरत्यान्मायेत्युच्यते. विचित्रसृष्टिकरत्यन्व परस्परविलक्षणविस्मयनीयकार्यकरत्वम्. एवंभूताचिद्वस्तुन कार्थ्यकारणरूपेणानेकाविधत्वमाह

{ १ } कारणशब्दक इति ७ पा ।

{ २ } [ ] एतच्छब्दलक्षित पाठ भीपरिटिकार्षणीभूम समुहो ज्ञान इति मन्वे

{ ३ } अनुपपासिति ७ पा ।

इदञ्च वर्द्धमानं पञ्चविषयपञ्चेन्द्रियपञ्चभूतानि
अत्र प्राणगाप्रकृतिर्महदहङ्कारमनांसीत्युक्तप्रकारेण
चतुर्विंशतितत्त्वरूपम् ।

इदञ्चेतघादिना. पञ्च विषया शब्दादयः . वर्द्धमानेति-
विशेषणेन चेतनान् विकृतान् कर्तुमुपयुक्तस्तेषामुद्रेक उच्यते .
अत्र विशेषमात्रमपेक्षितम् . पञ्चेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि, कर्मेन्द्रि-
याणि वागादीनि, पञ्चभूतानि गगनादीनि. अत्र प्राणगेति, संसारद-
शायामात्मनो ऽत्यन्तसंसृष्टेत्यर्थः . अत्रापि विशेष्यमात्रमेव तत्त्व-
संख्यायामपेक्षितम् . महदहङ्कारमनांसि, महत्तत्त्वमहङ्कारतत्त्वं मन-
श्च. एवं चतुर्विंशतितत्त्वानि चदता दिव्यसूरिणा तन्मात्राण्यनभि-
धाय शब्दादयो ऽभिहिता, तन्मात्राणां भूतै स्वरूपभेदाभावाद्-
घस्याभेदमात्रत्वात् . तन्मात्ररूपाणि भूतानि पञ्च पञ्चतत्त्वानि, श-
ब्दादयः पञ्च पञ्चतत्त्वानीति स्वीकृत्यैतान्येकादशेन्द्रियाणि प्रकृति-
महदहङ्कारश्च चतुर्विंशतितत्त्वानीति कंषांचित्पक्षः . उभयपक्षेपि
तत्त्वसंख्यायां न्यूनाधिकभावो नास्ति. तस्मादेतघाशुरो'कप्रकारेण
चतुर्विंशतितत्त्वरूपमित्युक्तम् ।

अनेन याशुरेण तत्त्वान्येवाभिहितानि, न तु तेषां क्रमो ऽप्युक्तः .
तस्मादत्र प्रथमतत्त्वं किमित्याकाङ्क्षायामाह

अत्र प्रथमतत्त्वम्प्रकृतिः. अस्य चाविभक्ततमो
विभक्ततमो ऽक्षरमिति चावस्थाविशेषास्तन्ति .

अत्रेत्यादि. प्रकृति प्रधानमव्यक्तमिति च प्रथमतत्त्वस्य ना-
मानि. प्रकृतिरिति नाम्नो निदानं प्रमेवोक्तम् . प्रधानमिति, प्रधान-
मित्युच्यते भगवल्लीलायाः प्रधानोपकरणत्वात् . अव्यक्तमित्युच्य-
ते ऽनभिव्यक्तगुणविभागत्वात् .

अथैवं प्रथमतत्त्वभूतायाः प्रकृतेरवस्थाविशेषानाह अस्य चे-
त्यादिना

(१) सद्यथाया अपेक्षितमिति पु पा. ।

(२) सत्ताशब्दोऽप्ययम् ।

अव्यक्तमक्षरे लीयते, ऽक्षरं तमसि लीयते, तम परे देवे एकीभवती " इत्युक्तप्रकारेण संसारसमये ऽव्यक्तावस्थानिवृत्तिरवस्था, ततस्तन्निवृत्ति, स्ततो ऽतिसूक्ष्मतया तम-शब्दवाच्यता, ततोपि नामरूपविभागानर्हताया सर्वेश्वरैकैकीभावो-भवतीत्यतो विभक्ततम इति " सर्गकाले तु सम्प्राप्ते प्रावुरासीत्तमोनुद " इत्युक्तप्रकारेण तेन प्रेरितं सन्नामरूपविभागयोग्यं यथा भवति, तथा तस्माद्विभक्तं कार्यान्मुखं भवतीति विभक्तन्तम इति, अनन्तरं सङ्कल्पविशेषेण पुरुषसमष्टिर्भवेत्वं यथा ज्ञायते, तथा ऽवस्थाप्राप्य स्थितत्वादक्षरमिति च अत्र केचनावस्थाविशेषाः सन्तीत्यर्थः. तस्मादस्याविभक्ततमस्त्वं नामाक्षरावस्थानिवृत्तौ तम शब्दवाच्यतया नामरूपविभागानर्हताया च सर्वेश्वरविषये एकीभवनम्. विभक्ततमस्त्वं नाम नामरूपविभागानर्हता यथा स्या, तथा विभक्ततया कार्यान्मुखत्वम्. अक्षरत्वं नामेदमचित् अत्र पुरुषसमष्टिरिति विवेचनानर्हमतिसूक्ष्मायास्तमोऽवस्थाया निवृत्तौ पुरुषसमष्टिर्भवेत्वं यथा ज्ञायते, तथाविधवस्थाप्राप्तिः. गुणत्रयवैपम्यस्यानन्तरपूर्वावस्थागुणसाम्यलक्षणमव्यक्तं यस्यामवस्थायां गुणसाम्यवैपम्यमस्कुटं, तदवस्थस्य चेतनसमष्टिर्भवेन्वमक्षरशब्देनोच्यते न तु चेतनमात्रं, तस्याव्यक्तप्रकृतित्वतमोविद्युतित्वायोगात्. अतस्सर्वे तस्यजाते चिदचिदात्मकं मन्तव्यम्, " प्रधानादिविशेषान्तं चेतनाचेतनात्मक " मितिपराशयचनात्. अत्र चिद्भवेस्तु न्यक्षरशब्द उपचारत, प्रयोगे ऽन्यथासिद्धे शक्तयन्तरकल्पनायोगात्. " अक्षरं तमसि लीयत " इति चिद्भवेत्त्वमचित्यमपि, यत्र विवेकतुमशक्यं, तदवस्थमतिसूक्ष्मप्रधानं तम शब्देनाभिलष्य-मक्षरावस्थाप्राप्तौन्मुख्यविशिष्टं तदेव विभक्ततम. तद्विन्मुख्यरहितमविभक्ततम, परमात्मशरीरतयापि चिन्तयितुमशक्यं मल्लि-लविलीनलक्षणचन्द्रकान्तस्थसलिलसूर्यकान्तस्थवह्निकल्पं सर्वत्र-परमात्मैकवेद्यमवतिष्ठते भूतलविनिहितबीजस्यानीयमविभक्ततम-मृत्ति भूतबीजवह्निभक्ततम. सलिलसंघट्टार्द्राशिपिलाचयबीजतुल्य-मक्षरमुच्छ्रूयबीजसमानमव्यक्तम् अङ्कुरस्थानीयो महानिति विवेक इति मुद्यालोपनिषद्शाख्याने भुतप्रकाशिकाकारैरेतदवस्थाविशेषा सुस्पष्टमभिहिता. एतेनाक्षरतममी कुसुमस्य मुकुलफोरवावस्था-वद् ऽस्य सकोशदशारूपत्वान्महदादिवन्न तत्त्वान्तरमिति सिद्धम्.

अधैतस्याः प्रकृतेर्महदादिविकारणामुत्पत्तेर्मूलमाह

अस्या गुणवैपम्येण महदादिविकारा जायन्ते.
गुणाः सत्वरजस्तमांसि, एते प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धि-
नस्वभावाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता विकारदशायामुद्भूता भवन्ति.

अस्या इत्यादिना. गुणानां वैपम्यं परस्परद्वेकः. के ते गुणा इत्याकाङ्क्षायामाह गुणा इत्यादि. कीदृशास्ते इत्याकाङ्क्षायामाह एते प्रकृतेरिति .

“ सत्त्वं रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसम्भवा ” ।

“ प्रकृते क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वश ” ॥

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणा इत्यादि प्रमाणं स्वरूपानु-
बन्धिन इत्यागन्तुकत्वाभावेन सत्ताप्रयुक्तत्वादेतद्विनाकृता न का-
प्यवस्थेति भावः, . एतेषां स्वभावसत्त्वस्य स्वप्रकृतिस्वरूपानुबन्धि-
त्वस्य चोक्त्या मूलप्रकृतिर्नाम सुखदुःखमोहात्मकानि लाघवप्रकाश-
नचलनोपष्टम्भनगौरवावरणकार्य्याण्यऽत्यन्तातीन्द्रियाणि कार्य्यैक-
निरूपणविवेकान्यऽभ्युत्थानतिरेकाणि समतामुपेतानि सत्त्वरजस्त-
मांसि द्रव्याणीत्येतान् द्रव्यत्वेन प्रकृतिस्वरूपत्वेन च स्वीकुर्वतां सां-
ख्यानां मतं निरस्तमृतनमतनिराकरणार्थमेवयामुनाचार्या अपि गुणा
प्रधानमिति पृथगवदन् . प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता विकारदशायामुद्भूता
इति साम्यापन्नत्वात्प्रकृत्यवस्थायामेतेषां स्वरूपविभागो न ज्ञायते,
वैपम्यापत्त्या विकृत्यवस्थायां स्वरूपविभागो ज्ञायत इत्यर्थः . सत्त्वर-
जस्तमांसि त्रयो गुणा प्रकृतेस्स्वरूपानुबन्धिन स्वभावविशेषा
कार्यैकनिरूपणीया प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूतास्तद्विकारेषु महदादिपूद्भू-
ता इति भाष्यकारैरुक्तम् .

विकारदशायामेतेषां कार्यैकनिरूपणीयत्वात् कार्यकथनमुखे-
नैतेषां स्वरूपाणि दर्शयति

सत्त्वं ज्ञानसुखे तदुभयसङ्गं च जनयति, र-

जो रागतृष्णासगान् कर्मसङ्गं च जनयति, तमो विपरीतज्ञानमऽनवधानमालस्यं निद्राञ्च जनयति.

सत्त्वमित्यादिना. सत्त्वगुणो निर्मलत्वाद् ज्ञानसुखावरणत्वं विना तज्जनकं तत्प्राप्तये प्रवृत्त्यर्थं तयो संगं च जनयतीत्यर्थं .

“ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुरासङ्गेन घघ्नाति ज्ञानसङ्गेन चानय ॥

इत्यादि. रज इत्यादि .

“ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निघघ्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ” ॥

इत्यादिना. रागो योऽपि पुरुषयोरन्योऽन्यस्पृहा. तृष्णा शब्दादिसर्घविषयस्पृहा. संगः पुत्रमित्रादिसंश्लेषस्पृहा. कर्मसङ्ग. क्रियासु स्पृहा. तम इत्यादि .

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निघघ्नाति भारत ॥

इत्यादि. विपरीतज्ञानं नाम घस्तुयाथात्म्यविपरीतविषयकं ज्ञानम्. अनवधानं क्रियमाणेऽवधानाभावः. आलस्यं कुत्रापि कार्येऽनारम्भरूपा तन्द्रा. निद्रा पुरुषाद्येन्द्रियप्रवर्तनध्वान्तिमूलका सर्वेन्द्रियप्रवर्तनोपरतिः .

अथैतेषां गुणानां समदशायां विषमदशायां च प्रकृतेर्विकाराणाह

एतेषां साम्यदशायां विकाराः समा अस्पृष्टाश्च भवन्ति, वैषम्यदशायां विकारा विषमाः स्पृष्टाश्च भवन्ति .

एतेषां साम्यदशायामित्यादिना. एतेषां गुणानां परस्परोद्रेकं वा कृत्स्नोद्रेकं वा विना साम्यापत्तिदशायां प्रकृतेर्विकारा नामरूप-

साहित्येन मिथ समा प्रमाणैर्दर्शयितुं योग्या अस्पष्टाश्च भवन्ति. एतद्गुणानामुद्वेकेण वैषम्ये प्रकृतेर्विकारा नामरूपविशेषसाहित्येन परस्परं विपमा प्रमाणैर्दर्शयितुं योग्या स्पष्टाश्च भवन्तीत्यर्थः . प्रदेशभेदेन कालभेदेनेति पूर्वोक्तस्यैतद्गुणवैषम्यमेव हेतुः तदत्र विशद-
दम्

एतद्गुणवैषम्यप्रयुक्तेषु विकारेषु प्रथमविकारः क इत्याकाङ्क्षायामाह

विपमविकारेषु प्रथमविकारो महान् . अयं सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधो ऽध्यवसायजनकः.

विपमविकारोऽप्यित्यादि .

“ गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने ।
गुणव्यञ्जनसम्भूति सर्गकाले द्विजोत्तम ” ॥

इत्यादि. अस्यार्थः—गुणसाम्यवत् क्षेत्रज्ञेन बद्धचेतनेनाधिष्ठितात् अव्यक्ताद्व्यक्तगुणोन्मेषहेतुतया गुणव्यञ्जनसंज्ञकान्महत्तत्त्वमुत्पन्नमिति. अत्र स्वरूपं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह अयं चेत्यादि . इदम्महत्तत्त्वं “ सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ” इत्युक्तप्रकारेण प्रकाशप्रवृत्तिमोहोन्नेयसत्त्वरजस्तमोरूपगुणान्वयेन सात्त्विकं राजसं तामसं चेति त्रिविधम्. महान्वै बुद्धिलक्षण इति बुद्धिलक्षणत्वाद्ध्यवसायजनक इत्यर्थः, अत्र सात्त्विकबुद्धिर्नाम

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्याकार्ये भयाभये ।

यन्धं मोक्षं च या वेत्ति, बुद्धि सा पार्थ सात्त्विकी ॥

इति प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कार्याकार्ययोर्भयाभययोर्बन्धमोक्षयोश्च यथावद्ध्यवसायः. राजसबुद्धिर्नाम

“ यया धर्ममधर्मैश्च कार्यं चाकार्यमेव च ।

(१) दर्शयितुमिति पुस्तकपाठस्तु न युक्तः ।

(२) यथाध्यवसाय इति पु पा. ।

अयथावत्प्रजानाति, बुद्धिस्मा पार्थ राजसी ॥

इति धर्माधर्मयो काठ्याकार्ययोरयथावधिर्णय, तामसबुद्धि-
र्णाम

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता ।

मर्चार्थान् विपरीतान्श्च, बुद्धि सा पार्थ तामसी ॥

इत्यधर्मस्य धर्मत्वेन धर्मस्याधर्मत्वेन सर्वेषामधर्मानां वैपरी-
त्येन निर्णय इति भगवता गीतोपनिषदि स्वयमुक्तम् . एवं प्रकृते वि-
पमविकारेष्वयं प्रथमविकार इति तस्य स्वरूपं तस्य कृत्यं चो-
क्तम् .

अथान्येपि विकारा क्रमेणोच्यन्ते

अतो वैकारिकतैजसभूतादिभेदेन त्रिविधो
अहङ्कारो जायते . अहङ्कारो (भिमानहेतुः)

अत इत्यादिना . अत अस्मा महत्तत्वात्

वैकारिकतैजसश्च भूतादिश्चैव तामस ।

त्रिविधोऽयमहङ्कारो महत्तत्वाद्जायत ॥

इत्युक्तप्रकारेण सात्विकराजसतामसरूपभेदेन वैकारिकतै-
जसभूतादिसंज्ञितत्रिविधोऽहङ्कारो जायत इत्यर्थः . एतेन त्रिगुणा-
त्मिकाया मूलप्रकृतेरुत्पत्तेर्महानपि त्रिगुणात्मकः, तथैव त्रिगुणा-
त्मकान्महत उत्पत्तेरहङ्कारोपि त्रिगुणात्मक इत्युक्तम् । अहङ्कार
इत्यादि, देहात्माभिमानादिजनक इत्यर्थः . अनेनास्य कृत्यमु-
क्तम् ।

अत्र वैकारिकाच्च श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणरू-
पाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, वाक्पाणिपादपायूप-
स्थरूपाणि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, मनश्चेत्येकादशेन्द्रि-
याणि जायन्ते .

अत्र वैकारिकादित्यादि . एवं त्रिविधेष्वहङ्कारेषु वैकारिक सात्त्विकाहङ्कारः, ततः सत्त्वकार्यलघुप्रकाशयुक्तानि एकादशेन्द्रियाणि जायन्त इत्यर्थ . ' वैकारिकादेकादशेन्द्रियाणि जायन्त ' इत्येतावदनुक्त्वा ' श्रोत्रत्वक्चक्षुजिह्वाघ्राणरूपाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, वाक्पाणिपादपायूपस्वरूपाणि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, मनश्चेत्येकादशेन्द्रियाणी ' त्युक्ति ' एतेषां कार्यभेदं संज्ञाभेदञ्च विना स्वरूपभेदो व्यवहारभेदश्च न भासेते ' तथा-शयेन. मनसः कार्यमुभयसहकारित्वम् . अत्र तदनभिधान, मुत्तरघ्रास्य विस्तरेण प्रतिपादनसमये वक्ष्यमाणत्वात् . इन्द्रियाणि सात्त्विकाहङ्कारकार्याणीत्युक्तत्वात्तानि राजसाहङ्कारकार्याणीति पक्षप्रतिक्षिप्तः

“ तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।

एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ” ॥

इति “ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्, वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्, आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा ऽक्षिणी प्राविशत्, दिशश्च श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्, ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्, मृत्युरपानो भूत्वा नाभिम्प्राविशत्, आपो रेतो भूत्वा शिश्रम्प्राविशन् ” इत्युक्तप्रकारेण देवाधिष्ठितत्वाद्देवशब्दाच्यानीन्द्रियाण्येकादश राजसाहङ्कारकार्याणीति केचनाहुः, केचित्सात्त्विकाहङ्कारकार्याण्याहुरित्युक्त्वा तत्र सात्त्विकाहङ्कारकार्याणीति पक्षस्यैव स्वपक्षत्वेन धीपराशरेण भगवता निश्चितत्वाद्देवमेतदुक्तेर्न विरोध . इन्द्रियाण्येकादशेति नियमो न व्याष्टिविषयो ऽपि तु समष्टिविषय ,

तेषां त्वययवान् सूक्ष्मां पण्णामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्म्ममे ॥

इति, अणुत्वात्सूक्ष्मानिन्द्रियाणामंशान् आत्ममात्रासु प्रवेश्य सर्वभूतानीश्वरः ससर्जति मनुवचनात् . अत्र सूक्ष्मानित्यभिधानात् “ अणवश्चे ” तिसूत्रमर्यादयेन्द्रियाण्यणव इति, अययवानित्युक्त्या प्रतीन्द्रियं व्यक्तिबाहुल्यमस्तीति, आत्ममात्रासु प्रवेश्येत्युक्त्या ऽऽदौ दत्तान्येयेन्द्रियाणि यावत्संहारमनुवर्तन्त इति च

शरीरं यद्देवाप्नोति यद्याप्युत्कामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥

इत्युक्तप्रकारेण शरीरं तद्यस्या शरीरान्तरप्रवेशसमये इन्द्रियाणि गृहणत्रेव गच्छन्तीति गम्यते. 'पण्णा'मिति 'मनःपण्णानी'ति च संख्यानिर्देशे निर्वन्धो नास्ति, इन्द्रियान्तराणामपि सहगमनात्.

अथ " भूततन्मात्रसर्गो ऽयमहङ्कारस्तु तामस्तात् " इत्युक्तप्रकारेण भूतादिशब्दवाच्यात्तामसाहङ्कारात्तन्मात्रपञ्चकस्य तद्विशेषाणामाकाशादिभूतानान्चोत्पत्तिकममाह

भूतादेइशब्दतन्मात्रं जायते . अस्मादाकाशः
स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते . तस्मात्तेजो रसतन्मात्रञ्च
जायते . तस्मात्पृथिवी जायते ,

भूतादेरित्यादिना . भूतादिसंज्ञितात्तामसाहङ्कारादाकाशस्य सूक्ष्मावस्था शब्दतन्मात्रा जायत इत्यर्थः . अस्मादित्यादि , अस्माच्छब्दतन्मात्रात्तत्स्थूलावस्थारूपो ऽव्यक्तशब्दगुणक आकाशो, वायो सूक्ष्मावस्थारूपं स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते . तस्माच्छब्दस्पर्शतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूप शब्दस्पर्शगुणको वायु, स्तेजस' सूक्ष्मावस्थारूपं रूपतन्मात्रं च जायते . तस्माद्रूपतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूपं रूपगुणकं तेजो, ऽपां सूक्ष्मावस्थारूपं रसतन्मात्रञ्च जायते . तस्माद्रसतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूपा रसगुणका आप, पृथिव्या सूक्ष्मावस्थारूपं गन्धतन्मात्रञ्च जायते . तस्माद्गन्धतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूपा गन्धगुणका पृथिवी जायत इत्यर्थः . ' आकाश स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते वायु रूपतन्मात्रञ्च जायत' इत्युत्पत्तिक्रमकथनसमये प्रथमं भूतोत्पत्तेरनन्तरं तन्मात्रोत्पत्तेर्धाभिधानं भूतोत्पत्त्यनन्तरं तन्मात्रोत्पत्तिरिति क्रमज्ञापनार्थम्' . एतत्तन्मात्रोत्पत्तिक्रमो ऽस्मदाचार्य्याणामतीवाद्दर्शनीय , तत्र निदानम् " अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा " इति श्रुतेः स्वरसार्थमिच्छि . ' ईश्वरात्प्रकृतिपुरुषौ , प्रकृतेर्महान् , महतोऽङ्कारो

ऽहङ्काराच्छब्दतन्मात्रम्, शब्दतन्मात्रादाकाशं स्पर्शतन्मात्रञ्च, स्पर्शतन्मात्राद्वायु रूपतन्मात्रञ्च, रूपतन्मात्रात्तेजो रसतन्मात्रञ्च, रसतन्मात्रादापो गन्धतन्मात्रञ्च, गन्धतन्मात्रात्पृथिवीर्व्येतत्क्रमं यादव-प्रकाशादयो ऽप्यादृतवन्तः ।

• अथ भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिक्रमस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात्तमपि सङ्ग्रहेणाह

‘ स्पर्शतन्मात्रप्रभृतीनि चत्वारि तन्मात्राण्या
ऽऽकाशप्रभृतीनाञ्चतुर्णां भूतानां कार्याणि वायुप्र-
भृतीनां चतुर्णाम्भूतानाङ्कारणानि भवन्ती ’ त्यपि
वदन्ति ।

स्पर्शतन्मात्रेत्यादिना. अयं क्रमः, भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते. शब्दतन्मात्रादाकाशो जायते. आकाशात्स्पर्शतन्मात्रं जायते. स्पर्शतन्मात्राद्वायुर्जायते. वायो रूपतन्मात्रं जायते. रूपतन्मात्रात्तेजो जायते. तेजसो रसतन्मात्रं जायते. रसतन्मात्राज्जलं जायते. जलाद्गन्धतन्मात्रं जायते. गन्धतन्मात्रात्पृथिवी जायते इति. अयं क्रमः धीविष्णुपुराणसिद्धः, पूर्वक्रमः पुराणान्तरसिद्ध इति वदन्ति, तदयुक्तम्, अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इत्याकाशादीनां भूतानाम्पञ्चानामिन्द्रियाणामिव केवलविकृतित्वोक्तेः धीविष्णुपुराणे-“आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज हे”त्यादिभ्यः स्पर्शतन्मात्रादिकारणत्वेनोक्तानामाकाशादिपदार्थानां तन्मात्रलक्षणभूतत्वं श्रीपराशरेण भगवता विवक्षितमितिव्याख्यानात्. तस्माच्छ्रीविष्णुपुराणे भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिशब्ददर्शनपि व्याख्यानप्रक्रियालोचने तन्मात्रात्तन्मात्रोत्पत्तिरेव स्वीकर्तव्या. भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिप्रश्ने चाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इत्युक्ताः षोडश विकाराश्च भूतव्यतिरिक्ता एकादशेन्द्रियाणि शब्दादयः पञ्चेति तन्मात्राणां भूतेभ्यः स्वरूपमेदाभावादवस्थाभेदमात्रत्वात् अष्टौ प्रकृतयः प्रकृतिमहद्-हङ्कार आकाशादयः पञ्चेति उच्यन्ते इति श्रुत्याविरोधेन निर्वहन्ति. अयमर्थो भगवता धीवदव्यासेन

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः विकाराश्चैव षोडश ।
 अथ व्यक्तानि सप्तैव प्रादुरध्यात्मचिन्तका ॥
 अव्यक्तं च महंश्चैव तथाहंकार एव च ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥
 एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु ।
 श्रोत्रं त्वक् चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणञ्च पञ्चमम् ॥
 वाक् च हस्ती च पादौ च पायुर्मूढन्तथैव च ।
 शब्दस्पर्शौ च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च ॥
 एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
 दशेन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल ॥
 मन षोडशमित्यादुरध्यात्मगतिचिन्तका ॥

इति मोक्षधर्मे याज्ञवल्क्यजनकसंवादे उक्तः, तथा मनुस्मृतौ-

“ मनो बुद्धिरहङ्कारः खानिलाग्निजलानि भू ।

एता प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशापरे ।

श्रोत्राक्षिरसनाघ्राणत्वचः सङ्कल्प एव च ॥

शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपायव ।

उपस्थपादादिति च विकाराः षोडश स्मृता ॥

इत्युक्तम्. अस्यां स्मृतौ प्रकृतिषु परिगणितत्वात्प्रथमं निर्देशा-
 च्च मन्तव्यतया मनशब्देन प्रधानतत्त्वमुच्यते, संकल्पशब्देन त-
 त्कारणं मनो लक्ष्यत इति सुषालोपनिषद्वाक्याने भुतप्राकाशिका-
 कारैर्व्याख्यानं कृतम्. एवमितिहासादिष्वभिहितत्वान् अष्टौ प्रकृतय
 इति युतेर्भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिपक्षे तत्त्वविरोधाभाव सुस्पष्ट “ त्व-
 चावीजमिवावृत ” मिति दृष्टान्तपलेन यथा त्वक्छून्यर्धाजस्याङ्कु-
 रशक्तिर्भास्ति, तथावरणशून्यस्योत्तरकार्यशक्तिर्भास्तीति भानात्
 कारणगुणं विनोत्तरोत्तरगुणविशेषेषु

“ आघ्राद्यस्य गुणानेतानामोति च परपरः ”

इति स्वविशेषस्योक्तगुणातिशयानुपपत्तेः,

आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।

रूपं तथैवाविशत् शब्दस्पर्शगुणायुभौ ॥

शब्दं स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ।

तस्माच्चतुर्गुणा हापो विशेषाधेन्द्रियग्रहा ” ॥

इति पुराणवचनानुगुणार्थञ्च तेष्वस्तन्मात्रेषु यथासं-
ख्यमेकद्वित्रिचतुष्पञ्चष्यो भूतान्याकाशानिलानलसलिलायनिरू-
पाणि पञ्च जायन्ते इति अत्राधिकृतस्य सांख्यवाचस्पतेरुक्तेश्च का-
व्योत्पादकानि स्वस्वकारणवृत्तान्येवोत्पाद्यन्तीति स्वीकर्तव्यमिति
तत्त्वत्रयविवरणे र्थाकृष्णपादैरुक्तत्वाच्च,

प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत् ।

यथा प्रधानेन महान् महता स तथा वृत् ॥

शब्दमात्रं तथाकाशं भूतादिश्च समावृणोत् ।

आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रन्तथा ष्णोत् ॥

स्पर्शमात्रस्तु वै वायू रूपमात्रं समावृणोत् ।

रूपमात्रन्तु तेजश्च रसमात्रं समावृणोत् ।

रसमात्राणि चाग्नांसि गन्धमात्रं समावृणोत् ” ॥

इति भगवता पराशरेणोक्तत्वात्, पूर्वपूर्वतन्मात्रैर्मिलित्वो-
त्तरोत्तरतन्मात्रैः स्वस्वविशेषोत्पादनादिति स्वयं वक्ष्यमाणत्वाच्चा-
चरणक्रमः स्वीकर्तव्यः, तथैव पूर्वभावनियमार्थं स्पर्शतन्मात्रादीनां
स्वस्वविशेषोत्पादने स्वस्वपूर्वभूतसहायत्वमावश्यकम् ।

अत्रायं क्रमः, भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते, शब्दतन्मात्रं भू-
तादिरावृणोति, तत आकाशं जायते, ततो ऽस्माच्छब्दतन्मात्रात्स्पर्श-
तन्मात्रं जायते, शब्दतन्मात्रमावृणोति, एवं शब्दतन्मात्रावृतादाका-
शसहायकात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुर्जायते, ततो ऽस्मात्स्पर्शतन्मात्राद् रूपत-
न्मात्रं जायते, रूपतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रमावृणोति, एवं स्पर्शतन्मा-
त्रावृताद्वायुसहायकाद् रूपतन्मात्रात्तेजो जायते, तस्माद् रूपतन्मात्राद् र-
सतन्मात्रं रूपतन्मात्रमावृणोति, एवं जायते, रसतन्मात्रं रूपत-
न्मात्रावृतात्तेजसहायकाद् रसतन्मात्रादापो जायन्ते, तस्माद् रसत-
न्मात्राद् रन्धतन्मात्रं जायते, रसतन्मात्रमावृ णोति, एवं रसतन्मा-
त्रावृताद् रन्धतन्मात्रात्पृथिवी जायते इति शब्दतन्मात्रा-
वृतादाकाशसहायकात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुर्जायते इत्यारभ्योक्तविशेषो-
त्पत्तिक्रमो भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिपक्षे ऽपि समानः, पूर्वपूर्वभूतादुत्तरो-
त्तरतन्मात्रोत्पत्तिरत्र विशेषः, अयं क्रमस्तत्त्वत्रयविवरणे कृष्ण-
पादैरुक्तः ।

तत्त्वनिरूपणेऽप्येदान्तिभिरुक्तं कश्चन क्रमो ऽस्ति, स च
भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते शब्दतन्मात्रात्तस्य स्थूलत्वस्या रूप

आकाशो जायते, शब्दतन्मात्रमाकाशश्च भूतादिरा वृणोति. भूताद्यावृतात्स्थूलाकाशसहकृताद्विकृताच्छब्दतन्मात्रात्स्पर्शतन्मात्रं जायते. तत स्पर्शगुणो वायुर्जायते, तदुभयमपि कारणभूतं शब्दतन्मात्रमावृणोति शब्दतन्मात्रावृताद्वायुसहकृताद्विकृतात्स्पर्शतन्मात्राद्रूपतन्मात्रं जायते. ततो रूपगुणकं तेजो जायते. तदुभयमपि कारणभूतं स्पर्शतन्मात्रमावृणोति, तदावृतासेज सहकृताद्विकृताद्रूपतन्मात्राद्रसतन्मात्रं जायते, ततो रसगुणकं जलं जायते, तदुभयमपि स्वकारणं रूपतन्मात्रमावृणोति. तदावृतादम्भ सहकृताद्विकृताद्रसतन्मात्राद्गन्धतन्मात्रं जायते. ततो गन्धगुणका पृथिवी जायते, तदुभयं कारणभूतं रसतन्मात्रमावृणोति ।

अत्र पूर्वक्रमे स्पर्शतन्मात्रादिचतुष्टयस्थ स्वस्वविशेषोत्पादने पूर्वपूर्वभूतसाहाय्यकरत्वमुक्तम्. अनन्तरक्रमे पूर्वतन्मात्रस्योत्तरतन्मात्रोत्पादने स्वस्वविशेष साहाय्यकरत्वमुक्तम्, तस्मात्प्र मिथोविरोधः, एकैकास्मिन्ननुक्तं वापि उभयोरपेक्षितत्वात् ।

आवरणक्रमे च पूर्वपूर्वतन्मात्रमुत्तरोत्तरतन्मात्रं तद्विशेषं चावृणोतीति वेदान्तिभिरुक्तत्वात्. श्रीविष्णुपुराणे " शब्दमात्रं तथाऽऽकाशं भूतादि " स समावृणोति " इत्यस्य शब्दतन्मात्रं तथाकाशं स्थूलाकाशं च स भूतादिरावृणोति. एतेन पूर्वपूर्वतन्मात्रमुत्तरोत्तरतन्मात्रं तद्विशेषं चावृणोतीति दर्शितमिति षष्ठ्यपेक्षयाऽऽख्याचार्यैर्व्याख्यातत्वात्. तत्त्वत्रयविवरणे तन्मात्रस्यावरणवत् तद्विशेषस्यावरणस्यानभिधानेपि तदुपलक्षणम्. अन्यथा तत्र भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिकथनश्च न सम्भवति. तस्मादुभयमपि स्वीकर्तव्यम्.

तत्त्वनिरूपणे तन्मात्रतद्विशेषयोरुभयोरवरणकथनावसरे उभयोस्तत्रेणाभिधाने ऽपि विशेषोत्पत्तेः प्राप्त् तन्मात्रावरणं स्वीकार्यम्. त्वग्रहितबीजस्याङ्कुरशक्तिरियावरणशून्यस्योत्तरकार्यशक्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तम्. एवंभूतात्तन्मात्रवृष्टिकथनसमये आवरणक्रमस्य घक्तव्यत्वे ऽप्यनभिधानमनपेक्षितत्वादिति संकोचेनोत्पत्तिक्रमो ऽभिहितः. धीवृष्णपादैरप्येवमेवोक्तम्. एवंभूततन्मात्रोत्पत्तिक्रम उक्तः ।

अथ फानि तन्मात्राणीति शङ्कायामाह

(१) साहाय्यकत्वमिति पु पा ।

(२) उत्पत्तिक्रम इति पु, पा ।

तन्मात्राणि भूतानां सूक्ष्मावस्थाः ।

तन्मात्राणीत्यादि .

तस्मिँस्तस्मिँस्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता स्मृता ।

तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥

न शान्ता नापि घोरस्ते न मूढाश्चाऽविशेषिणः ।

इति शान्तत्वघोरत्वमूढत्वलक्षणविशेषणशून्यशब्दादितन्मात्रगुणकान्याकाशादिभूतानि तन्मात्राणि . शान्तत्वमनुकूलवेदनीयत्वम्, घोरत्वमप्रतिकूलवेदनीयत्वम्, मूढत्वमुदासीनवेदनीयत्वम् . तत्र स्वभावत एव शान्ते भूमिजले, घोरौ तेजोवायु, मूढ आकाश . मेलनेन सर्वाण्यपि भूतानि शान्तत्वघोरत्वमूढत्ववन्ति . तन्मात्राण्येतच्छान्तत्वादिविशेषाभावादविशेषाण्युच्यन्ते, तस्मात्तन्मात्राविशेषशब्दौ पर्यायौ .

अत्राभियुक्ता यादवप्रकाशादय, तन्मात्राण्यविशेषाणीत्यनर्थान्तरम् . शान्तत्वं घोरत्वं मूढत्वमिति त्रयो विशेषास्त्रैगुण्यात्मानस्तेषामनुद्भवात् सूक्ष्ममाकाशमविशेषलक्षण भवति, तेन शब्दतन्मात्रमुच्यते . एवं सूक्ष्मो वायु, सूक्ष्मं तेज, सूक्ष्मा आप, सूक्ष्मा पृथिवीत्याहुः . एवं त्रिविधाहृद्दारेषु सात्त्विकाहृद्दारादेकादशेन्द्रियाणां तामसाहृद्दारादूनतन्मात्राणामुत्पत्तिक्रम उक्तः ।

अथ राजसाहृद्दारकार्यमुच्यते

अन्याभ्यामहृद्दाराभ्यां स्वकार्यजनने राजसाहृद्दारः सहकारी भवति ।

अन्याभ्यामहृद्दाराभ्यामित्यादिना . सात्त्विकतामसाहृद्दाराभ्यां स्वकार्योत्पादने बीजाङ्कुरस्य जलवद्भिज्ज्वलनस्य घायुवद्राजसाहृद्दारस्सहकारी भवतीत्यर्थः . अस्य सहकारित्वग्राम "रजः प्रवर्तकं तत्रे" त्युक्तप्रकारेण तत्रेन्द्रियहेतोः सर्वांशस्य भूतहेतोःतमोःशस्य च चलनस्वभावेन रजसा प्रेरकेण प्रवर्तनम् . एवं सात्त्विकतामसाहृद्दारयोः साधारणं सहकारित्वमुक्तवान् .

अथ सात्त्विकाहृद्दारस्यासाधारणान् सहकारिविशेषानाह

सात्त्विकाहृद्दारः शब्दतन्मात्रादिपञ्चकं सह-

कार्याऽऽसाद्य श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च सृजति,
तानि सहकार्यासाद्य वागादिकर्मेन्द्रियाणि पञ्च
सृजति, सहकारिणं विना स्वयमेव मनः सृजती-
ति वदन्ति ।

सात्त्विकाहङ्कार इत्यादिना सात्त्विकाहङ्कार इन्द्रियोत्पादनसमये
तेषां विषयप्रतिनियमार्थं शब्दतन्मात्र सहकार्यासाद्य श्रोत्र, स्पर्शत-
न्मात्र सहकार्यासाद्य त्वगिन्द्रिय, रूपतन्मात्र सहकार्यासाद्य चक्षुः,
रसतन्मात्र सहकार्यासाद्य जिह्वा, गन्धतन्मात्र सहकार्यासाद्य घ्राणे-
न्द्रिय च जनयति एव शब्दतन्मात्रादिपञ्चकमहकारेण श्रोत्रा-
दिज्ञानेन्द्रियपञ्चकसृष्ट्यनन्तरं श्रोत्रप्राहाराशब्दविषय, त्वग्राह-
स्पर्शविषय, चक्षुर्ग्राह्य रूप प्रवृत्तिहेतुं रसनाप्राहारसाधयस्य जल-
स्य नि सरणहेतु घ्राणविषयगन्धाश्रयपृथिव्यशान्नादेर्भ्रंजीयोत्सर्जन-
हेतु च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकशेषाणि शब्दादिपञ्चकायलम्बीनि कर्मेन्द्रि-
याणि पञ्च सृजति तदानीञ्च श्रोत्रसहकारेण घ्राच, त्वकसहका-
रेण पाणि, चक्षु सहकारेण पाद, जिह्वासहकारेणोपस्थं, घ्राणसहका-
रेण पायुं च सृष्ट्वा ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च सहकार्युभया-
त्मक मन सहकारिनिर्लेपक्ष स्वयमेव सृजतीति तत्त्वचिदो वदन्ती-
त्यर्थे ।

अयमर्थे श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने प्रथमेवेन्द्रियसृष्टिप्रथमै-
कारिकाहङ्कारात् प्रथमेण शब्दादिपञ्चमहायात् प्रथमेण श्रोत्रादिज्ञा-
नेन्द्रियपञ्चकसृष्टि, तस्मादयं तत्प्रहायाद्वागादिकर्मेन्द्रियपञ्चक-
स्याऽऽसहायात्तस्मान्मनस सृष्टिरिति पिंडुपेद्गलात्पाराचार्यैरुक्तं]

अथ स्वोक्तस्येन्द्रियात्पत्तिप्रमस्य विरोधिन पक्ष निरसितु
तमुत्क्षिपति

केचिदिन्द्रियेषु कानिचिद्रूतकार्याणीति वद-
न्ति, तच्छास्त्रविरुद्धम्, भूतान्याप्यायकानि ।

केचिदित्यादिना ते च घ्राणादीन्द्रियाणि पृथिव्या-

दिभूतकार्याणीति स्वीकुर्वन्तो नैयायिका . ते ह्यानुमानिका अनु-
मानेनैवार्थं साधयन्ति . तत्र कालात्ययापदेशेन दूषयति तदिति . तत्र
इन्द्रियाणां भूतकार्यत्वाभिधानम् . एतेषामाहङ्कारिकत्वमभिदध-
तामितिहासपुराणादीनां विरुद्धमित्यर्थः .

नन्विदमनुपपन्नम्, मोक्षधर्मं

“ शब्द . श्रोत्रं तथा खादि त्रयमाकाशसम्भवम् ।

वायोः स्पर्शन्तथा चेष्टा त्वक् चैव त्रितयं स्मृतम् ॥

रूपं चक्षुस्तथा ध्यक्तिस्त्रितयं तेज उच्यते ।

रस . क्लेशश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणास्स्मृता ॥

घ्राणं घ्रेयं शरीरं च ते त् भूमिगुणास्स्मृता ” ।

इत्युक्तत्वादितिहासादिष्विन्द्रियाणां भौतिकत्वकथनाद्भूता-

न्येतेषां कारणं कुतो न भवन्तीत्याशङ्कायां भूतान्येतेषामाप्यायका-
नीत्याह भूतानीत्यादिना . तथाचेतिहासादिपूक्तस्येन्द्रियाणां भौति-
कत्वस्य भूतजन्याप्यायनमात्रनिबन्धनत्वात् इन्द्रियाणाम्भूतान्या-
प्यायकानि न कारणानीत्यर्थः . आप्यायकत्वञ्चाम पोषकत्वम् .

अथाहङ्कार इन्द्रियाणां निमित्तकारणं, भूतान्युपादानकारण-
मिति केपाञ्चित्कुहडीनाम्मतम् . अहङ्कारस्येन्द्रियाणि प्रति नि-
मित्तत्वमेव भूतानामेवोपादानत्वम्, “ अन्नमयं हि सोम्य मन,
आपोमय प्राण, स्तेजोमयी वा ” गितिश्रुतेरिति केचिदाहुः .
तद्युक्तम्, अहङ्कारस्यैवोपादानत्वे ऽपि भूतानामाप्यायकत्वेनाऽपि
तथानिर्देशोपपत्तेरिति विष्णुपुराणव्याख्याने आशङ्क्य निराकृ-
तं, तदऽपि इन्द्रियेषु कानिचिदित्यारभ्यैतदुक्तक्रमेण प्रतिक्षिप्तं तदा .
तच्छास्त्रविरुद्धमिति, “ एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकास्स्मृता ”
इत्यादिभिरेषां सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वमभिदधद्भिः पुराणादिभिर्विरु-
द्धमित्यर्थः . पुराणाद्यपेक्षया ऽन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादिश्रुते प्रा-
यस्ये ऽपि इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदित्युक्तत्वादुपबृंह-
णानुकूल्येन तस्यार्थो वर्णनीय इति भावः .

ननु तर्ह्युपबृंहणेऽपि भौतिकत्वाभिधानादेतेषां भूतानि 'का-
रणानी' ति ज्ञायन्त इति चेन्न, भूतान्याप्यायकानीति निर्वाहात् .
घ्राणादीनामिन्द्रियाणां श्रुतिव्यादिभूतकृतमाप्यायनं श्रुतिस्मृतिषु
प्रसिद्धम् . अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमय प्राणस्तेजोमयी वाक् ”

“ थोत्रं नभो घ्राणमुक्तं पृथिव्या ” इत्यारभ्य “ वाय्वात्मकं स्पन्देन-
मामनन्ति, नभ थोत्रं च तन्मय ” मित्यादिष्विदं ध्रुतप्राकाशिकाका-
रैर्गभिहितम् . एवमिन्द्रियाणां भूतानि सदाप्यायकानोति मो-
क्षधर्मे भृगुभारद्वाजसंवादे “ आप्यायन्ते च ते नित्यं तद्वस्वस्तु
पञ्चमि ” रिति सुव्यक्तमुक्तम् . तस्माद्भूतानोन्द्रियाणामाप्या-
यकाने न तु कारणतोति सिद्धम् ॥

एवमहदादिपदार्थानामुत्पत्तिक्रमो ऽभिहित . एतेश्वर-
स्याण्डसृष्ट्यादिप्रकारमाह

एतेषाम्मेलनं विना कार्यकरत्वाभावात्, यथा
काश्चिन्मृदं शर्करां जलं च मेलयित्वैकं द्रव्यङ्-
कत्वा भित्तिङ्करोति, तथेश्वर एतत्सर्वं मेलयित्वा तै-
रेकमण्डं सृजति.

एतेषामित्यादिना. एतेषाम्मेलनं विना कार्यकरत्वाभावादिति,

“ नानाधीप्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।

नाशक्नुवन् प्रजा स्फुटुमसमागम्य कृत्स्नश ” ॥

इत्युक्तप्रकारेण शान्तत्वघोरत्वमूढत्यादिभिर्भौनाशक्तियुक्ता-
नां पृथग्भूतानां महदादिपदार्थानां परस्परसङ्गतमप्राप्याण्डरूपका-
र्योत्पादनसामर्थ्याभावादित्यर्थः . मृदमित्यादिभित्तिं करोतीत्य-
न्तस्य पृथग्धीयाणि पृथक्स्थितानि भूतिकतासलिलानि मिथो मेल-
यित्वा तत्समुदायात्मकन्द्रव्यं कृत्वा तेन भित्तिरूपमकद्रव्यं
रचयतीत्यर्थ . ईश्वर एतत्सर्वमित्यादि, जगत्सृष्टेश्वर

समेत्यान्योऽन्यसंयोगं परस्परसमाश्रया ।

एकसंघातलक्षाद्य सम्प्राप्यैकमशेषत ॥

महदादिविशेषान्ता षण्डमुत्पादयन्ति ते ।

इत्युक्तप्रकारेणैतत्सर्वमन्योऽन्यसङ्गतकृत्वा एतेश्वरसृष्टि-
करोतीत्यर्थ . एतदण्डस्यान्तर्महदादिकार्याणां सर्वेषां दर्शनात् मह-
दादिपदार्थान्सर्वानेकीकृत्य सृष्टिमकरोदिति सुव्यक्तम् . अत एव
“भूतेभ्यो षण्डं महायुद्धे वृहत्तनुदकेराय ” मिति भूतेभ्यो षण्डमुत्प-
न्नमुदके तिष्ठतीतीदमुपलक्षणम् .

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्^१ ।
तदण्डमभवद्धैम सहस्रांशुसमप्रभम् ॥

इत्यङ्गत्वा ऽण्डमुत्पन्नमिति भगवता मनुनोक्तम्, तदप्युपलक्षणम् पूर्वं भूतान्तरसृष्ट्यादन्तर्गतपृथिवीभागाज्जलादण्डमुत्पन्नं तत्रैव तिष्ठतीति भावः ।

एवमण्डसृष्टिक्रममुक्त्वा तेषां धाह्यभूतानामान्तराकाशादिरूपेण परिणामानन्तरं तैर्लोकविभागं कर्तुं तत्र लोकेषु देवादिजीवविभागं च कर्तुमेतस्याण्डस्यान्तर्ब्रह्मात्मसमष्टिरूपस्य ग्राहणं सृष्टिमाह

तत्र चतुर्मुखं सृजति, अण्डमण्डकारणानि
च स्वयमेव सृजति, अण्डान्तर्गतवस्तूनि चेतना-
न्तर्यामी सन् सृजति ।

तत्रेत्यादिना, चतुर्मुखस्य ब्रह्मात्मसमष्टित्वं नमितस्मिन्नण्डे ऽपेक्षितानां कर्मवश्यचेतनानामेतच्छरीरातुत्पत्तिं एव चतुर्मुख-
सृष्टिं अनन्तरसृष्टौ सर्वां सद्धारिकां कर्तुं किल तदेव दर्शयितुं
समष्टिसृष्टौ व्यष्टिसृष्टौ च सर्वेश्वरेण क्रियमाणं क्रममाह अण्डमि-
त्यादिना महदादिसमुदायकार्यमण्डम्, तत्कारणानि महादादिपदा-
र्थाश्च सत्यसङ्कल्पस्य स्वस्याव्यवहितसङ्कल्पेन सृजतीत्यर्थः ॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात् सिखुभ्रुर्विविधा प्रजा ।

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्^१ ॥

तदण्डमभवद्धैम सहस्रांशुसमप्रभम् ।

इत्यादि

चतुर्मुखादिचेतनानां हृदये स्थित्वा “ सर्वस्य चाह हृदि सन्नि-
विष्टो भक्त स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्चेति सकल्पज्ञानादीनुत्पाद्याण्डान्त-
र्बर्तिनः सकल्पदर्शान् सृजतीत्यर्थः

यत्किञ्चित्सृज्यते येन सत्वजातेन वै द्विज ।

तस्य सृज्यस्य सम्भूतौ तत्सर्वं वै हरस्तनु ॥

इतीश्वरः सकलकर्तृशरीरकः सकलकार्याणि सृजतत्युक्तम् ।
पतावता ईश्वर पतत्सर्वम्मेलायित्वा सैरेकमण्डं सृजतीति सर्वेश्व-
रो महदादिपदार्थैर्मिश्रितैरण्डसृष्टिं करोतीत्येतावदुक्तम् ।

अथाण्डबहुत्वं तस्य क्रमं तच्च सर्वेश्वरस्येष्विनियोगार्हमित्यर्थं
तस्य परिणामप्रकारञ्चाह

अण्डानि चानेकानि चतुर्दशलोकयुक्तान्युत्त-
रोत्तरं दशगुणैरावरणैः सप्तभिरावृतानीश्वरस्य क्री-
डाकन्दुकस्थानीयानि जलबुद्बुदवदेककाले सृ-
ष्टानि ।

अण्डानि चेत्यादि. अण्डानि चानेकानीति,

अण्डानान्तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।

इदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥

इत्यादि ।

चतुर्दशलोकयुक्तानीति, चतुर्दशलोकाश्चाऽण्डेण कपालस्यो-
परि भ्रष्टीतिलक्षयोजनोच्छ्रायवन्तः

गतौदकस्योपरि

सप्ततिस्तु सहस्राणि द्विजोच्छ्रायोऽपि कथ्यते ।

दशसहस्रमेकैक पातालम्मुनिसत्तम ॥

अतलं वितलं चैव नितलं च गमस्तिमत् ।

महोच्च सुतलं चाग्रचं पातालं चैव सप्तमं ॥

इत्युक्तप्रकारेण प्रत्येकं दशसहस्रयोजनोच्छ्रायवन्तो दैत्यदानव-
पन्नगसुपर्णादिनिवासदेशाः

(१) इत्यर्थः ॥ तस्यपरिणामेति पुस्तकस्यः पाठः ।

(२) लोकाश्चाधोऽण्डेति पु० पा० ।

(३) चाग्रया-इति पु० पा० ।

शुक्लकृष्णारुणाः पीताः शकैराः शैलकाञ्चनाः ।
भूमयो यत्र मैत्रेय वरप्रासाद^१शोभिताः ॥

इत्युक्तप्रकारेण शुक्लकृष्णाऽरुणपीतवालुकामयाः शैलकाञ्चनम-
यस्थलविशेषयुक्ता विलक्षणसौधालङ्कृताः स्वर्गादिभ्योऽपि निरति-
शयभोग्याः “ अतलं वितलं गभस्तिम ” इत्यभिधीयमानास्तलात-
लमहातलसुतलपातालाभिधाधोलोकाः सप्त, तदुपरि नवसहस्रयो-
जनविशालस्ततर्हीपपर्वतसागरविशिष्टः पादचारिभिर्मनुष्यादि-
भिर्व्यवस्थितः^२ पद्माकारो भूलोकः, भूलोकस्योपर्यादित्यस्याधस्ता-
ल्लक्ष्ययोजनोच्छ्रायो गन्धर्वादिभिरधिष्ठितो देशो भुवर्लोकः, आदि-
त्यस्योपरि ध्रुवस्याधस्ताच्चतुर्दशलक्षयोजनोच्छ्रायः साधिकारैर्मह-
नक्षत्रादिभिरधिष्ठितो देशस्स्वलोकः, ध्रुवस्योपरिकोटियोजनोच्छ्रा-
यो “विनिवृत्ताधिकारास्तु महर्लोकनिवासिन” इत्युक्तप्रकारेण निवृ-
त्ताधिकारैरधिकारापेक्षावद्भिरिन्द्रादिभिरधिष्ठितो देशो महर्लोकः,
तदुपरि कोटिद्वययोजनोच्छ्रायो ब्रह्मपुत्रैः सनकादिभिः परमयोगि-
भिरधिष्ठितो देशो जनलोकः, तदुपर्यष्टकोटियोजनोच्छ्रायो वैराजा-
ख्यैः प्रजापतिभिरधिष्ठितो देशस्तपोलोकः, तपोलोकोपर्यष्टचत्वारि-
ंशत्कोटियोजनोच्छ्रायः

तेषामेषां केचन ब्रह्मलोका
रुद्रस्यान्ये सन्ति तत्रैव लोकाः ।
विष्णोरन्ये सन्ति लोका विशाला-
स्तांस्ताल्लोकांस्तानुपास्य व्रजन्ति ॥

इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मविष्णुशिवानुपास्य प्रामैरधिष्ठितो देशस्त-
त्पलोकः पद्ममूर्द्ध्याधःकटाहयोरन्तराऽष्टपष्टिकोटियोजनोच्छ्रायः प-
ञ्चाशत्कोटियोजनोच्छ्राय इत्यपि वदन्ति ।

तत्र “सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशति” रितिशु-
कवचनप्रकारेण सूर्यस्योपरि पञ्चविंशतिकोटियोजनान्यधस्तात्प-
ञ्चविंशतिकोटियोजनानि च भवन्ति पद्मभूतैश्चतुर्दशभिर्भुवनैर्यु-

(१) प्रसादेति पु० पा० ।

(२) व्यवसित इति पु. पा. । वस्तुतस्तु, आधिष्ठित इत्येव पाठो ऽप-
भ्रष्टो जातः ।

कानि उत्तरोत्तरं दशगुणैरावरणैस्सप्तभिरावृतानीति. पूर्वोक्तांश्चतु-
र्हंशलोकांश्च

एतदण्डकटाहेन तिरश्चोर्द्धमधस्तथा ।

कपित्थस्य यथा धीजं सर्वतो वै समावृतम् ॥

इत्युक्तप्रकारेणान्तःकपित्थधीजादीनि कपित्थत्वग्यथा सर्वत
आवृणोति, तथा “कोटियोजनमानस्तु कटाहः संन्यचस्थित इति
कोटियोजनप्रमाणवत्तया शैवोक्ताण्डकटाह आवृणोति, साण्डकटा-
हश्चेदमण्डं “दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डं च तद्रवृतमित्युक्तप्रकारेण
स्वस्माद्दशगुणविस्तारयुक्तेन जलतत्त्वेनावृतं भवति.

पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णां सेयमुर्वी महामुने ।

सहैषाण्डकटाहेन सद्भीपाब्धिमहीधरा ॥

इति साण्डकटाहमण्डं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णमित्याहुः ।

भूमण्डलन्तु शतकोटिविस्तारं साण्डकटाहमितिधराहपुराणो-
क्तत्वात्. एवं स्कन्दपुराणे शिवरहस्ये विस्तरेणोक्तत्वाच्च मेरुं
परितः^१ पञ्चाशत्कोटिविस्तारं स्वीकृत्य भूमिं एतकोटिविस्तारामाहुः-
अत्र यां काञ्चन मर्यादामालम्ब्य ततो दशगुणेन जलतत्त्वेनावृत-
मिति केचिदाहुः ।

एवं दशोत्तरं तेजस्तत्त्वं जलतत्त्वमावृणोति, तथाविधं घायु-
तत्त्वमावृणोति, घायुमाकाशमावृणोति, आकाशमहद्भार आवृणोति,
अहद्भारम्महत्सत्त्वमावृणोति, तच्च महत्सत्त्वमभ्यक्तमावृणोति. ननु त-
दन्तरमसंख्यातप्रमाणमिति अपरिमितप्रमाणस्याव्यक्तस्यावरणत्व-
प्रयुक्तं दशोत्तरत्वमनुपपन्नमिति चेन्न, सहस्रे दशघट् अपरिमितसं-
ख्यायां तस्यापि सरथेनोपपत्तेः.

घारिघन्यामिलाकाशैस्ततो भूतादिना वहिः ।

कृतं दशगुणैरण्डम्भूतादिर्महता तथा ॥

अभ्यक्तेनावृतो ग्रहान् तैः सर्वैस्सहितो महान् ।

एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्बृतम् ॥

इत्युक्तप्रकारेण दशोत्तरेः सप्तावरणैरावृतानीत्यर्थः.

ईश्वरस्य क्रीडाकन्तुकस्थानीयानीति, क्रीडापरस्य घालस्य क्रीडनकानीय लीलारसमनुबुभूषो^१ रीश्वरस्य लीलोपकरणानीत्यर्थः “हरे विहरसि क्रीडां कन्तुकै^२ रिव जन्तुभि” रिति “भोदते भग-
घान् भूतेर्वाल क्रीडनकैरिवे” ति चोक्तप्रकारेणेश्वरविभूति सर्वा लीलोपकरण खलु ।

जलबुद्बुदयदेककाले सृष्टानीति, ईश्वरेणाण्डसृष्टिसमये क्रमेणै-
कैकपरिणाम विना “न क्रमेण विवृद्धं तज्जलबुद्बुदवत्सम”मित्युक्त-
प्रकारेण जलबुद्बुदयदेकस्मिन्नेव काले उत्पन्नानीत्यर्थं अनेकानि
जलबुद्बुदानि यथैककाले उत्पद्यन्ते, तथैककालेन सृज्यन्त इत्युक्त-
प्रकारेण सकलान्यण्डान्येककाल उत्पद्यन्त इति भाव एवमण्डाना-
मानन्त्यम्भियस्तुह्यत्वञ्चोक्तम् ॥

अथ पञ्चानाम्भूतानाम्प्रत्येक विनियोग दर्शयति

भूतेष्वकाशो ऽवकाशहेतुः, वायुर्वहनादिहेतुः,
तेजः पचनादिहेतुः, जलं सेचनपिण्डीकरणादिहे-
तुः, पृथिवी धारणादिहेतुरिति वदन्ति ।

भूतेष्वित्यादिना. सकलपदार्थानां स्थितिगमनाद्यर्थमवकाशप्रदाने
ऽकाशस्य^३ विनियोगः

अस्य देहस्य वियतो लाघव सौक्ष्म्यमेव च ।

शब्द श्रोत्र षल ग्रहणं सुपिरत्व विचिकता ॥

इत्यऽनेकविनियोगसत्त्वेपि अस्यैकस्याभिधानमेतत्प्राधान्यद्योत-
नार्थम् .

इदमन्येषामुपलक्षणम् ।

वायुरिति, वहनादीत्यत्रादिपदेन

व्यूहनञ्चेष्टादयो गृह्यन्ते इदञ्च

वायो स्पर्शेन्द्रिय चैव कार्कश्य स्पर्शमेघ च ।

व्यूहन वहन देहः स्वीकरोति सत्तुत्तमे 'त्युक्तम्

(१) लीलारमानुबुभूषोरिति पु पा. ।

(२) कन्तुकैरिति पाठोऽत्र प्रतीके पुस्तकेऽम्भिनं पूर्वभागत ।

(३) प्रदानामाकाशस्यति पु० पा० ।

तेज इति, पचनं पाकः .

आदिशब्देनौष्ण्यप्रकाशादय उच्यन्ते. इदञ्च
अग्नेरौष्ण्यं प्रकाशत्वं रूपेन्द्रियममर्षणम् ।
सन्तापशौर्य्यतैक्षण्यानि वर्णं पचनशक्तिताम् ॥
आदत्ते सहसा देहः साहसञ्च द्विजर्षभ ।

इति कथितम् ।

जलमिति, सेचनपिण्डीकरणादीत्यादिना शैत्यमार्दवाद्य उच्य-
न्ते इदञ्च

अदृश्यः शैत्यं समादत्ते क्षिण्यत्वं रसनेन्द्रियम् ।
प्रसादं मार्दवं पिण्डीकरणं क्लेदनं च वै ॥

पृथिवीति, धारणादीत्यादिपदेन मूर्त्तिमत्त्वगुह्यत्वादय उच्यन्ते
भूमेर्गन्धगुण घ्राणं गरिमाणन्तु धारणम् ।
मूर्त्तिमत्त्व सहिष्णुत्वं स्वीकरोति यथातथम् ॥

इतीदमपि व्याहृतम्.

घदन्तीति, 'तस्याचिद' इत्याऽऽदिः ॥

अथैकादशेन्द्रियाणामपि घृत्तिभदेमाह

श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणाम्पञ्चानां शब्दादिविष-
यपञ्चकग्रहणं कृत्यम्, वागादिकर्म्मैन्द्रियाणाम्प-
ञ्चानां विसर्गशिल्पगत्युक्तयः कृत्यम्, मन एत-
षां सर्वेषां समानम् ।

श्रोत्रादीत्यादिना. श्रोत्रस्य शब्दग्रहणं, त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शग्र-
हणं, चक्षुषां रूपग्रहणं, घ्राणस्य गन्धग्रहणञ्च कृत्यमित्यर्थः .

त्वक्चक्षुर्ग्रासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र तु पञ्चमम् ।

शब्दादीनामवाप्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विज ॥ इति

अत्र श्लोके इन्द्रियाणां व्युत्क्रमेणोपादानात्तत्तदिन्द्रियविषयो
न्यायेनैव निश्चेयः, ज्ञानेन्द्रियाणां शब्दादिग्रहणं कृत्यमित्येतावदे-

घोच्यते. पागादीति, विसर्गोति व्युत्क्रमेणाभिधानं चाफ्यस्वारस्या-
य. अनेन वाच उक्तिः, पाणेः, शिल्प, म्पादस्य गति, रूपस्थपाच्यो^१-
जलमलाविसर्गश्च कृत्यमित्युक्तम् .

पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पञ्चमी ।
विसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म तेपाञ्च कथ्यते ॥

इत्यादि. मन इत्यादि, ज्ञानेन्द्रियाणां स्वस्वविषयग्रहणसमये क-
र्मैन्द्रियाणां स्वस्वकर्मकरणसमये, मनःसहकारस्यापेक्षितत्वाद्भु-
यात्मकमन एतेषां सर्वेषां साधारणमित्यर्थः ।

ज्ञानेन्द्रियाणां विषयतयाऽभिहिताः शब्दादयः पञ्चानामा-
काशादिभूतानाम्प्रतिनियतगुणा इत्याह

आकाशादिभूतानां शब्दादयो गुणाः.

आकाशादीत्यादिना. आकाशगुणः शब्दः, वायुगुणः स्पर्श,
अग्निगुणो रूपं, जलगुणो रसः, भूमिगुणो गन्ध इत्यर्थः ।
एवं प्रतिनियतगुणानां भूतानां गुणविनिमये हेतुमाह

गुणविनिमयः पञ्चीकरणेन.

गुणविनिमय इत्यादिना. गुणविनिमयः एकस्मिन्भूते भूतान्तरगु-
णानां प्रतीतिर्यथा जायते, तथा भूतेषु गुणानां समावेशः. धृतप्रका-
शिकाकारैः शुकपक्षीये "तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इत्यस्य" विनि-
मयः परस्परसम्मिश्रिकरणमित्युक्तम्. अत्रापि परस्परसम्मिश्रिकरण-
मेव विनिमयशब्दार्थः. तत्र भूतानामन्योऽन्यसम्मिश्रिकरणमुक्तम्.
अत्र गुणानामन्योऽन्यं सम्मिश्रिकरणं नाम न भूतस्य भूता-
न्तरेण मिश्रिकरणघत् गुणस्य गुणान्तरेण मिश्रिकरणम्, किन्त्वेक-
गुणस्यान्यत्र गमनेन सर्व्वगुणानां सर्व्वत्र समावेशः. अथवा, विनि-
मयो नामैकस्य दानेनान्यस्यादानम्. स्वगुणं भूतान्तरस्य दत्त्वा त-
द्गुणस्य स्वेन भजनमिति. अनेन स्वगुणस्यान्यत्रावस्थानमन्यगुण-
स्य स्वस्मिन्नवस्थानं चोक्तम्. गुणविनिमयः पञ्चीकरणेनेत्यस्या-

यमाशयः गुणत्वेनाश्रयादन्यत्र वृत्तेरभावाद् द्रव्यस्य सम्मिथीकरणमेव गुणमिथीकरणहेतुरिति. पञ्चीकरणं नाम

एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकन्तु द्विधा ततः ।

चतुर्धा भिन्नमेकैकमर्द्धमर्द्धन्तया स्थितम् ॥

व्योप्तोर्द्धभागाश्चत्वारो घायुतेजःपयोभुवाम् ।

अर्द्धानि यानि घायोस्तु व्योमतेजःपयोभुवाम् ॥

इत्यादिपुराणवचनोक्तप्रकारेणाकाशादिभूतानि पञ्च^१ प्रत्येकं द्विधा कृत्वा तत्रैकं चतुर्धा कृत्वा तान् भागान् भूतान्तरेषु चतुर्ध्विभक्तार्द्धेषु मेलयित्वा सर्वभूतेषु सर्वेषां मेलनकरणम्. एवंपञ्चीकृतानामप्यविभक्तार्द्धप्राधान्यान्तकाशादिव्यपदेशविरोधः .

आकाशे नैत्यप्रतीतिरपि तेनैव.

आकाश इत्यादि. अतिसूक्ष्मतया चक्षुरऽविषयस्याकाशस्य चक्षुर्विषयत्वञ्च " यत्कृष्णन्तत्पृथिवीति पृथिवीरूपत्वेनाभिहितकृष्णत्वप्रयुक्तं पञ्चीकरणेनेत्यर्थः. अनेन त्रिवृत्करणामिधानानन्तरं धृतिरेव " यद्भ्रं रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्चद्रुक्त्वं तदपां यत्कृष्णं तदभ्रस्येत्यग्नौ निरूपत्वं यथाऽदर्ययत्, तथायमपि पञ्चीकरणामिधानानन्तरं तत्तेभ्यः सर्वेभ्यो ऽतिसूक्ष्म आकाशे भूते ऽदर्शयत्. एवं धीमाध्वे

यदभ्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपमपि ।

रूपं शुक्लं पृथिव्याश्चेत्यभ्रेरेव त्रिरूपता ॥

धुत्यैव दर्शिता, तस्मात्सर्वे सर्वत्र सद्गताः ।

इति भाष्यकारैककम् .

ननु च्छान्दोग्ये पञ्चीकरणमनुक्त्वा त्रिवृत्करणं किमित्युक्तमिति चेन्न, तत्र तेजोवशानां त्रयाणामुत्पत्तिप्रम एवोक्तः, धृत्यन्तरोक्ता आकाशवाप्योः^२ अव्यक्तमहदहङ्कारादीनां चोत्पत्तिर्लोका, तत्र तेजोव-
ऽन्नकथनं यथा तत्त्वान्तराणामुपलक्षणम्, तथा त्रिवृत्करणकथनं पञ्चीकरणस्योपलक्षणम् एवंपञ्चीकरणेन सर्वेषां भूतानां परस्परं

(१) पञ्च इति पु. पा. ।

(२) आकाशवाप्येति पु० पा० ।

मिथितत्वाच्छब्दादिगुणपञ्चकमपि सर्वेषु भूतेषु विद्यत इति गुणविनिमयहेतुरुक्तः ।

अथाकाशादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरत्वानां गुणाधिक्यस्य मूलमाह

पूर्वपूर्वतन्मात्रसहितैरेवोत्तरोत्तरतन्मात्रैः स्वस्वगुणोत्पादनाद् गुणाधिक्यं जायत इत्यपि वदन्ति ।

पूर्वपूर्वत्यादिना

शब्दतन्मात्रेणावृतं स्पर्शतन्मात्रं स्व [वि]शेषं घायुमुत्पादयत्यस्तौ घायोः शब्दस्पर्शौ गुणौ. एवं शब्दतन्मात्रेणावृतेन स्पर्शतन्मात्रेणावृतेन रूपतन्मात्रेणोभाभ्यां युक्तेन स्वविशेषस्य तेजस उत्पादनात् तस्य शब्दस्पर्शरूपाणि गुणाः. एवम्पूर्वतन्मात्रद्वयविशिष्टरूपतन्मात्रावृतेन तैस्त्रिभिर्युक्तेन रसतन्मात्रेण स्वविशेषस्य जलस्योत्पादनात् तस्य शब्दस्पर्शरूपरसाश्चत्वारी गुणाः. पूर्वपूर्वतन्मात्रत्रयविशिष्टेन रसतन्मात्रेणावृतेन गन्धतन्मात्रेण स्वविशेषस्य पृथिव्या उत्पादनात् तस्याः शब्दादिपञ्चगुणा भवन्तीत्यर्थः .

अनेनैकैकगुणाश्रयाणामाकाशादिभूतानां यथा गुणविनिमयः पञ्चीकरणप्रयुक्त, स्तथोत्तरोत्तरभूतेषु गुणाधिक्यं स्वस्वतन्मात्रस्य विद्यमानावरणप्रयुक्तमित्युक्त 'मित्यपि घदन्तीत्यापिना' समुच्चिनोति. घदन्तीत्यस्य तत्त्वविद् इत्यादिः .

आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।

रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणाबुभौ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ।

तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विशेषाश्चेन्द्रियग्रहाः ॥

इत्यादि. उद्देशक्रमेण शुद्धसत्त्वमिश्रसत्त्वयोः स्वरूपादिकं विद्यमुक्तवान् ॥ * ॥

अथ सत्त्वशून्यङ्गमित्याकाङ्क्षापामाह

१ स्वविशेषोत्पादनादिति पु. पा. ।

सत्त्वशून्यङ्कालः. अयञ्च प्रकृतिप्राकृतानाम्परिणामहेतुः कलाकाष्ठादिरूपेण परिणतो नित्य ईश्वरस्य क्रीडापरिकरः शरीरञ्च ।

सत्त्वशून्यमित्यादि . सत्त्वगुणो रजस्तमसोरुपलक्षणम् . तथा च सत्त्वशून्यमिति , सत्त्वादिगुणत्रयशून्यमित्यर्थः . अनेन केवलसत्त्वाद्गुणत्रयादथादचिद्द्वयादिदं व्यावृत्तस्वरूपमित्युक्तम् . अस्य प्रकाराः कै इत्याकाङ्क्षायामाह अयञ्चेति . प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुरिति , प्रकृतिरव्यक्तम् , प्राकृतानि व्यक्तानि . कालस्यैतत्प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुत्वमेतान् , स्वसङ्कल्पादिना परिणमयता^१ सर्वेश्वरेण कालस्यावस्थाविशेषानपेक्ष्य तत्तत्काल आगतैतन्निर्यहणात् , एतेषाम्परिणामे कालस्यावस्थापेक्षितत्वात् ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।

क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥

काले शंसति योग्यतां चिदचितोरन्यांश्च्यमालिङ्गतो

भूताहङ्कृतिबुद्धिपञ्चकरीस्वान्तप्रवृत्तीन्द्रियैः ।

अण्डानावरणैः सहस्रमकरैदित्युक्तप्रकारेण जगत्सृष्टिकरणसमये तत्कालागमनं प्रतीक्ष्य सृजति खलु . इदं स्थित्यादेरपि तुल्यम् . पृथङ्कालप्राधान्येन सर्वेश्वरेण सृष्ट्यादिसकलव्यापारकरणाद्ब्रविभूतौ सर्वे पदार्थाः कालकृतपरिणामा भवन्ति . एतेषाम्परिणामानां कालस्य हेतुत्वमेतदन्वयव्यतिरेकाभ्यां लौकिकपदार्थेषु द्रष्टव्यम् . तस्मात्कालस्य प्रकृतिप्राकृतपरिणामहेतुत्वमागमप्रत्यक्षाभ्यां सिद्धम् ।

अथपूर्वोक्तोपयोगितत्परिणामविशेष उच्यते . कलाकाष्ठादिरूपेण परिणत इति,

(१) व्यावृत्त स्वरूपमिति पु. पा. ।

(२) परिणामयतेति पु. पा. ।

काष्ठा पञ्चदशाख्याता निमेषा मुनिसत्तम, ।
 काष्ठात्रिंशत् कला, त्रिंशत्कला मौहूर्त्तिकाऽ वधि, १ ॥
 तावत्सरयैरहोरात्र मुहूर्त्तैर्मानुष स्मृतम्, ।
 अहोरात्राणि तावन्ति मास पक्षद्वयात्मक, ॥
 तैः षड्भिरयन, वर्षे द्व ऽयने दक्षिणोत्तरे, ।
 अयन दक्षिण रात्रिर्देवानामुत्तर दिवा, ।
 दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु वृत्तत्रेतादिसंज्ञितम् ।
 चतुर्युग, द्वादशभिस्तद्विभाग नियोध मे ॥
 चत्वारि त्रीणि द्वे चैक कृतादिषु यथाक्रमम्, ।
 दिव्याब्दाना सहस्राणि युगेष्वद्दु पुराविद्, ॥
 तत्प्रमाणे शतैस्सध्या पूर्वा तत्र विधीयते, ।
 सध्याशकस्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि स, ॥
 सन्ध्यासन्ध्याशयारन्तर्य कालो मुनिसत्तम ॥
 युगात्पुंसश्च विज्ञेय कृतत्रतादिसंज्ञित ॥

इत्यारभ्य

एवन्तु ब्रह्मणो वर्षमेवं वर्षशतन्तु तव ।
 शत हि तस्य वर्षाणा परमायुर्महात्मन ॥

इत्यन्तेन कालस्य परिणामविशेषा भगवता श्रीपराशरेण कथिता
 अमुमर्थे मध्यधीधीभट्टार्य्य पञ्चदश निमेषा काष्ठा, त्रिंशत्का-
 ष्ठा कला, त्रिंशत्कला मुहूर्त्तै, मुहूर्त्तानि त्रिंशदिवस, त्रिंशद्विंशत् प-
 क्षद्वयरूपो मास, द्वौ मासा वृत्तु, त्रयो हि ऋतवो ऽयनम्, द्वे अयने
 सवत्सर एवं मानुषसंवत्सरा पञ्चशधिकत्रिंशत्सख्याका एको दे-
 वसवत्सर, द्वादश सहस्राणि देवसवत्सराश्चतुर्युगम्, तत्र कृतयुग
 चत्वारि सहस्राणि, त्रतायुग त्रीणि सहस्राणि, द्वापरयुग द्वे सहस्र,
 कलियुगमेक सहस्रम् कृतयुगस्य पूर्वसन्ध्या चत्वारि शतानि, अ-
 परसन्ध्या चत्वारि शतानि त्रतायुगस्य पूर्वसन्ध्या त्रीणि शतानि,
 अपरसन्ध्या त्रीणि शतानि द्वापरस्य पूर्वसन्ध्या द्वे शते, अपरस-
 न्ध्या द्व शत कलियुगस्य पूर्वसन्ध्या शतम्, अपरसन्ध्या शतम् एव
 किञ्चिदधिकान्येकसप्ततिचतुर्युगानि मन्वन्तरम् एव चतुदशमन्व-

न्तराणि चतुर्भुगसहस्रं ब्रह्मणो दिनम्^१ रात्रिरप्येतत्समानैव . एवम-
होराप्रमाससंवत्सरक्रमणं शतान्तपरिगणितसंवत्सरा ब्रह्मणवायु,
स्तस्यायुषः परमित्यपि नामे' ति सुव्यक्तमवोचत् . एवञ्चालस्य क-
लाकाष्ठादिपरिणामप्रकार उक्तः ।

नित्य इति, अत्र नित्यत्वम् “ अनादिर्भगवान् कालो नान्तो ऽस्य
द्विज विद्यत ” इत्युक्तप्रकारेणाद्यन्तरहितत्वम् . ईश्वरस्य क्रीडाप-
रिकर इति, निखिलजगद्बुदयविभवलयलीलस्य सर्वेश्वरस्य स ली^२
लोपकरणमित्यर्थः , प्रकृतिपुरुषकालास्त्रयो ऽपि लीलोपकरण
नि. ^३ तत्र प्रकृतिपुरुषौ सृष्ट्यादीनां कर्माभूय लीलोपकरणे भवतः.
अयं सहकारित्वेन लीलोपकरणं भवति. ईश्वरेण सृष्ट्यादिनिर्व्या-
हसमये सत्यसङ्कल्पेन स्वैत कृतस्य कालनियमस्यानुसारेण तत्तत्का-
लागमनं प्रतीक्ष्य निर्वहणात् . अयञ्च निमेषकाष्ठादिरूपेण परिणा-
मात् सृष्टिविषयो ऽपि भवति, तथाचैवं प्रकारेणेश्वरस्य क्रीडाप-
रिकरो भवति. क्रीडापरिकरत्वाभिधानात् कालकृतपरिणामवस्त-
यामिहितार्थां लीलाविभूतावस्य विनियोगः . “ न कालस्तत्र वै
प्रभुरित्युक्तार्थां भोगविभूताचेतदपेक्षा नास्तीत्युक्तम् .

अथैवम्भूतस्य कालतत्त्वस्येश्वरस्यापृथक्सद्भाविशेषणत्वमाह य
रीरमिति .

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ।

व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परः ॥

प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु^४ प्राधिभागशः ।

रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भाषहेतवः ॥

विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र ।

तस्यैव ते ऽन्येनं मिथोवियुक्ते रूपान्तरं नद् द्विजकालसंज्ञम् ॥

इत्यादि प्रमाणम् केन चिद्येतेन कस्यचिद्द्रव्यस्य विद्यमानः पृ-
थक्सिद्भ्यनर्हाधारधेयभावो नियन्तृनियाम्यभावः शेषेषामिभावश्च

(१) दिवेति पु. पा. ।

(२) तल्लीलेति पु. पा. ।

(३) उपकरणा इति पुलिङ्गपाठः पुस्तकं ऽस्ति ।

(४) कालस्तु—इति पु. पा. ।

प्रत्येकं शरीरलक्षणम्भवति तथाच कालसंज्ञकाचिद्द्रव्यस्येश्वरेण सम्बन्धत्रयस्यापि सत्त्वाद्ऽयं तस्य शरीरमिति भावः . एवमप्रकृत्यादिसहकारिणः कालस्येश्वरशरीरत्वाभिधानात् सहकारिकारणेश्वर एवेत्युक्तेर्न विरोधः . एवं सत्त्वशून्यमयमिति तत्कार्यं तदुपयोगिपरिणामं तदनादिनिधनत्वं ईश्वरीयकार्यविशेषपरिकरत्वं तस्य तच्छरीरत्वञ्चोक्तम् ।

त्रिविधाचित्रिरूपणसमये तद्भोगोपकरणत्वरूपगौरवेण शुद्धसत्त्वप्रथममवोचत् . अथ तस्य लीलायाः प्रधानोपकरण प्रधानशब्दान्य मिश्रसत्त्वमवदत् . अनन्तर प्रधानपरिणामसहकारितया लीलोपकरण सत्त्वशून्यमवदत् .

एवमचित्तत्रयनिरूपणावसरे प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुरितिकालस्यैव पूर्वाचिद्द्रव्यस्य विनियोगो नोक्तस्तमिदानीमाह

अन्यौ द्वावचित्पदार्थावीश्वरस्यात्मनश्च भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानानि भवन्ति .

अन्यौ द्वावित्यादिना. ईश्वरस्यात्मनश्चेति, चेतनाः खलुचेतनस्य भोक्ताः, चेतना ईश्वर आत्मानश्च, तस्मादुभयोर्भोग्यादीनीति भावः. आत्मन इत्येकवचनं जात्यभिप्रायेण त्रिविधचेतनानपि वदति एवमुभयोरचित्तोरुभयोर्भोग्यत्वे ऽपि केवलमगवदिच्छया तद्भोगार्थं परिणतत्वात् अनवरतापरोक्षितस्वपरस्वरूपेषु मुक्तेषु तन्मिथुनभोगैकान्तत्वं विना ऽहंममेति स्थितानामभावात् शुद्धसत्त्वस्य विनियोगे ईश्वरप्रधान चेतनकर्मानुगुणमगवत्सङ्कल्पेन परिणतत्वाच्चेतनानां सर्वेषां देहादिशरीरेष्वहंबुद्ध्या स्वतन्त्रेर्भाषतृतया स्थितत्वात् . ईश्वरस्यैतद्विभूतौ लीलारसस्यैव प्रचुरतया भोगरसस्याल्पत्वात् मिश्रसत्त्वस्य विनियोगो षड्चेतनप्रधानः, तत्र विभूतौ भोग्यानि अप्राकृतशब्दानि भोगोपकरणानि दिव्यमाल्यादीनि च्छत्रचामरादीनि करणानि च भोगस्थानानि अप्राकृतरत्नमयमण्डपप्रासादा इत्यादीनि पञ्चोपनिषन्मया^१ दिव्याविग्रहाश्च .

एवं नित्यविभूतिप्रक्रियया अत्र चकव्यत्ये ऽपि सङ्कोचेन लीलावि-
भूतिप्रक्रियामात्रमाह

भोग्या विषयाः, भोगोपकरणानि चक्षुरादि-
करणानि, भोगस्थानानि चतुर्दशभुवनानि समस्त-
देहाश्च ।

भोग्या इत्यादिना . नन्विदमेवोभयविभूतेरपि भोग्यादी-
नामुपपादनं भवत्विति चेन्न, भोगोपकरणेषु प्रधानानामनुकेः
भोगस्थानेषु धैपम्याश्च . अत्र चेतनानां भोगः सुखदुःखरूपम-
नुभवज्ञानम् तादृशज्ञानविषयत्वाच्छब्दादयो विषया भोग्याः. तादृश-
ज्ञानानां करणत्वादिन्द्रियाणि भोगोपकरणानि यत्राधिकरणे तिष्ठत-
श्चेतनस्य तादृशज्ञानमुत्पद्यते तद्भोगस्थानशब्दस्यार्थः. तस्मान्भोग-
स्थानानीति लोका देहाश्चोच्यन्ते . लोकविभागाः प्रागुक्ताः ।

समस्तदेहा इति, सुरनरतिर्व्यक्त्वावरत्मकशरीराणीत्यर्थः.
ईश्वरस्यैतद्विभूतौ भोग्यभोगोपकरणादीनि चावतारकन्दे क्षीराब्धि-
शयने ऽवतारविशेषेष्व ऽर्चावतारेषु च विद्यमानैरिन्द्रिययोगविशेषैर्दृष्ट-
व्यानि.

अथ त्रिविधाचितं परिमाणान्याह

अत्र पूर्वाचितो ऽधःसीमास्ति, ऊर्ध्वं परितश्च
तन्नास्ति. मध्यमाचितः परितो ऽधश्च सीमा ना-
स्ति, उपर्यस्ति. कालः सर्वत्राविशेषेण तिष्ठति.

अत्र पूर्वाऽचित इत्यादिना . पूर्वाचितो ऽधःसीमास्तीति, मि-
थसत्त्वावधित्यादिति भावः, मध्यमाचित उपर्यस्तीति, शुद्धसत्त्वाव-
धित्यादितिभावः कालस्य तादृशस्य कस्यचिदवच्छेदस्याभावा-
त्सर्वत्राविशेषेण तिष्ठतीत्युक्तम्. एवं सार्धत्रिकः काल उभयविभू-
तावपि नित्य इति स्वस्याभिमतः.

अस्य विभूतिभागमवलम्ब्य भेदं वदतां मतमाह

कालश्च परमपदे नित्यो ऽत्रानित्य इति वदन्ति ।

कालश्चेत्यादिना एवमभिधानं परमपदे ऽस्योत्पत्त्यादिप्रतिपादकशास्त्राभावात् . एतद्विभूतवस्योत्पत्त्यादिकथनात् व्यूहकृत्यप्रतिपादनावसरे कालसृष्टिरनिरुद्धकृत्यत्वेनाभिहिता प्रकृते . सृष्टिर्यथामहदादिरूपेण परिणामः , तथा कालसृष्टिरपि निमेषादिरूपेण परिणामः सततपरिणामिन्याः प्रकृतेर्महदादिरूपस्थूलपरिणामवत्सततपरिणामिनो ऽस्यापि निमेषादिरूपः परिणामस्तादृशमहदादिवन्निमेषादिरूपस्याऽस्यापि उत्पत्तिविनाशवत्त्वाद्वा कालो ऽनित्य इत्युच्यते . परमपदे ईदृशपरिणामविशेषप्रयुक्तोत्पत्त्यादिव्यवहाराभावात् नित्य इत्युच्यते

एवं कालस्य परिणाममऽनङ्गीकृत्यैकरूपत्वमङ्गीकृत्यैवंभूतं कालतत्त्वं स्वस्य निमेषकाष्ठामुहूर्त्ताहोरात्रादिद्विपरार्द्धान्तविशेषव्यवहारस्य हेतुभूतैर्निमेषाऽऽदित्यगति^१ प्रभृत्यऽवच्छेदकैस्सम्बद्धमभवति . तस्मात्क्षणलवादिभेदव्यवहारो भवतीति कश्चित्पक्षः . अपमेव पक्षस्तत्त्वत्रयविवरणे कृष्णपादैः प्राधान्येनाभिहितः , तत्र पक्षे विभूतिद्वयेपि कालस्वरूपस्यैकरूपत्वात्परमपदे नित्यो ऽत्रानित्य इति न वक्तुमुचितम् तस्मादिदं परिणामपक्षमवलम्ब्य कैश्चित्तुच्यते इति सर्वाकार्यम् . अस्मद्दर्शने एवं कैश्चिदभिधानात्तद्दर्शितम्

कालो नास्तीति बौद्धादिभिरभिधानात्तत्पक्षमुत्त्विपति

केचित्कालो नास्तीत्याहुः , प्रत्यक्षेणागमेन च

सिद्धत्वात्तथा वक्तुं न शक्यते ।

[केचित्] काल इत्यादिना तन्निराकरोति प्रत्यक्षेणेत्यादिना . प्रत्यक्षं स्थावरजङ्गमात्मकसमस्तपदार्थानां कालकृतपरिणामत्वेन दर्शनम् , आगमः श्रुत्यादयः .

(१) पुस्तके तु—निमेषादित्यगतीत्यत्र ' निमेषा '—इति पुनस्तुटिमुद्रया पूर्यित्वा ' निमेषानिमेषादित्यगती ' ति पाठ उपकल्पित, सत्रार्थः सुभेतिभिर्बिभावनीयः ।

कला मुहूर्त्ताः काष्ठाद्याहोराश्राश्च सर्वशः ।

मधुश्च माधवश्च वासन्तिक ऋतू शुक्रश्च शुचिश्च मीमा ऋतू इति कालपरिणामविशेषाः कलाकाष्ठासुहूर्त्ताहोराश्रा ऋतुविशेषाश्च श्रुत्योक्ताः. “कालस्वरूपः विष्णोश्च यन्मयोक्तं तवानघे” त्यादिना श्रीविष्णुपुराणे ऽयं विस्तरेणाभिहितः. एवं पुराणान्तरेषु इतिहासादिषु च द्रष्टव्यम्. एतदर्थमेव निर्मितमध्ययनादिकालनियमप्रतिपादक ज्योतिःशास्त्रं वेदस्य दृष्टित्वेनाभिधीयते. तस्मिञ्छास्त्रे ऽस्मिन्काले इदम्भवतीत्युक्तं चे, तत्रप्रत्यक्षेण दृश्यते तस्मात्प्रत्यक्षेणामेन च सिद्धत्वात्कालाभावो न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

धैरेयिकादिभिः पृथिव्यादिवद्दिशः पृथग्द्रव्यत्वाभिधानात् बहवो द्रव्यमिति पृथग् द्रव्यमस्तीति वदन्तीत्याह

बहवो दिगिति विलक्षणमेकं द्रव्यमस्तीति वदन्ति, अनेकहेतुभिराकाशादावन्तर्भावसंभवात्तदपि न युक्तम् ।

बहव इत्यादिना. द्रव्याणि पृथिव्यप्लोजोवाय्वाकाशकालादि-
शात्ममर्नासि नवैवेति ते वदन्ति.

- भूरापो ज्योतिरनिलो नभः कालस्तथा दिशः ।
वात्मा मन इति प्राहुर्द्रव्याणि नव तदिदः ॥

इत्याह धैराजः

त निराकरोति अनेकहेतुभिरित्यादिना चतुर्षु पुरुषेषु चतुर्दिक्षु स्थितेषु तेषाम्मध्यप्रदेश एकस्य पूर्वं एकस्य पश्चिम एकस्योत्तर एकस्य दक्षिण इति भवति, तन्मूलं द्रव्यं विना प्रतियोग्यचतुर्गुण का-
स्वनिकं चतुर्णां मध्ये विद्यमानाः पृथिव्यादयो द्रव्यत्वादेवं विप्रति-
पत्तिविषया न भवन्ति अथादित्यस्योदयप्रदेशः पूर्वदिक्, अस्तमन
प्रदेशः पश्चिमोति स्वीकियते. स च महामेरुः परितोऽग्निश्चो भवति.

(१) महामेरोः परित इति पु. पा. ।

यत् एव हि चतुर्षु पार्श्वेषु तिष्ठतां महामेरुस्तत्र एव भवति.

नैवास्तमनमकंस्य नोदयः सर्वदा सतः ।

उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शने रवेः ॥

सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुस्तत्रतः स्थितः ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे अभिहितम्. एवम्भूतानेकहेतुभिराकाशादि-
ष्वन्तर्भावस्य घक्तु शक्यत्वात् पृथग्व्यवस्थामावात् दिक् पृथग्द-
व्यमिति न युक्तमित्यर्थः. आकाशादीत्यादिपदेन भूमिरुच्यते. तत्र
दिशो ऽन्तर्भूतत्वात्सूर्यस्योदयाद्यनुगुणमन्तेषु दिग्बिभागः कल्पनीयः,
पृथग्वस्तु नोस्तीति भावः. तदपि न युक्तमित्यपिकारः^१ पूर्वं निराकृ-
तपक्षसमुद्घायकः.

पृथिव्यादिचतुष्टयवदाकाशस्य भावरूपत्वमनङ्गीकृत्या 'वरणाभा-
व आकाश' इति वदतां बौद्धानां [मत] निराकरोति

केचिदावरणाभाव आकाश इति वदन्ति, भा-
वत्वेन भानात्तदपि न युक्तम् ।

केचिदित्यादिना आव्रियते ऽनेनेति कारणव्युत्पत्त्या स्थूलपदार्था
आवरणा इत्युच्यन्ते, तेषाम्पृथिव्यादीनामभाव आकाशात्तद्वारूप्यः.
न तु कश्चिदाकाश इति दर्शनयोग्य. पदार्थ इत्यर्थः.

'न च पृथिव्याद्यभावमात्रमाकाश इति घक्तु शक्य'मिति भाष्य-
कारः. तन्निराकरोति भावत्वेनेत्यादिना भावरूपत्वेनाङ्गीकृतपृथि-
व्यादिवदत्र द्येनः पतति अत्र गृध्रः पततीति द्येनादिपतनदेशतया
ऽऽकाशस्यापि भावरूपत्वेन भानादा ऽऽवरणाभावरूपत्वाभिधानं न
युक्तमित्यर्थः अत्राप्यपिकारो निषिद्धसमुद्घायकः. अयमर्थः, " आ-
काशे चाविशेषा"दिति सूत्रे आकाशं च निरुपाख्यता न युक्ता, भाव-
रूपत्वेनाभ्युपगतपृथिव्यादिवदाकाशस्यापि अवाधितप्रतीतिसिद्ध-
त्वाविशेषात्. प्रतीयते ह्याकाशो ऽत्र द्येनः पतत्यत्र गृध्र इति द्येना-
दिपतनदेशत्वेनेत्यादिना भाष्यकारविवस्तरेणोक्तः ।

अथाकाशस्य नित्यनिरवयवत्वविभुत्वादिकं घृतां नैयायिकवै-
शेषिकाणां मतमाह

परे केचिदमुन्नित्यं निरवयवं विभुमप्रत्यक्ष-
माहुः, भूतादेरुत्पत्तेरहङ्कारादावभावाच्छब्दस्पर्शा-
दिमत्वाच्चक्षुर्विषयत्वाच्चैतच्चतुष्टयमप्ययुक्तम्।

पर इत्यादिना तन्मतन्निराकरोति भूतादेरित्यादिना . भू-
तादिसङ्घकात्तामसाहङ्कारादुत्पन्नत्वात्कुतश्चिदुत्पन्नस्य सावयवत्व-
सिद्धेर्नित्यत्वनिरवयवत्वे न युक्ते, भूतादेरुत्पत्तिकथन शब्दतन्मा-
त्रस्य स्थूलावस्थारूपतया तयोर्विद्यमानमैक्यमचलम्ब्य. अथ विभु-
श्चेत्सर्वगतः स्यात् स्वकारणाहङ्कारादिष्वस्य व्याप्त्यभावात्, तदप्य-
युक्तम्, पञ्चीकरणप्रयुक्तरूपवत्त्वेन चक्षुर्विषयत्वादप्रत्यक्षत्वत्र युक्तम्,
आकाशस्य नैल्येन भानमपि तेनैवेति प्राशुक्तम् अण्डान्तर्घर्तिनश्चाका-
शस्य त्रिवृत्करणोपदेशप्रदर्शितपञ्चीकरणन रूपवत्त्वाद्याक्षुषत्वे ऽप्य-
विरोध इति भाष्यकारैरुक्तम्.

घायुरपि न प्रत्यक्षो ऽपि तु स्पर्शानुमेय इति तन्मतम्, तदपि नि-
राकरोति.

त्वग्निन्द्रियेण ग्रहणा 'द्वायुरप्रत्यक्ष' इत्यप्य
ऽयुक्तम् ।

त्वग्निन्द्रियेणेत्यादिना. ज्ञानेन्द्रियेषु कस्यचिद्गोचरत्वमात्रेण प्रत्य-
क्षत्वसिद्धेस्त्वग्निन्द्रियेण ज्ञायमानस्य घायोरप्रत्यक्षत्व न सम्भवती-
त्यर्थः ॥

अथ परस्परविलक्षणस्य भावेषु भूतविशेषेषु ज्ञातव्यांशानाह.

तेजो भौमादिभेदेन बहुविधम्.

तेज इत्यादिना. भौम दिव्यमौर्ध्व्यमाकरजमिति भेदेनानेकविध-
मित्यर्थः पार्थिवमात्रेण तेजो भौमं, तथा दीपादि. जलमात्रेण तेजो

दिव्यं, तच्च सूर्यादि पार्थिवजलेन्धन तेज औद्ध्यं, तच्च जाठराग्निः
निरिन्धन तेज आकरजम् तत्सुवर्णादि.

अत्र स्थिरास्थिरविभाग करोति.

अत्रादित्यादितेजः स्थिरम्, दीपादितेजो ऽस्थि-
रम्म्. तेजसो वर्णो रक्तः, स्पर्श औष्ण्यम्म् । जलस्य
रूपं शुक्लं, स्पर्शः शैत्यं, रसो माधुर्यम्म् । भूमे
रूपं रसश्च बहुविधः, स्पर्शो ऽस्या वायोश्चानुष्णा-
शीतः ।

अत्रादित्यादीत्यादिना^१. चिरकालवर्तित्वेनादित्यादितेज स्थिर-
मित्युच्यते, क्षिप्रविनाशित्वेन दीपादितेजो ऽस्थिरमित्युच्यते तेजस
इति, तथा च तेज पदार्थेषु वर्णभेद पदार्थान्तरसंसर्गवृत्त इति भावः

स्पर्श औष्ण्यमिति, उष्णस्पर्शशीतस्पर्शानुष्णशीतस्पर्शेषु त्रिषु
अस्य स्पर्श औष्ण्यमित्यर्थ इदञ्च स्वर्णादितेज पदार्थेषु घटयत्स-
जातीयद्रव्यैरभिभूतत्वात् प्रतीयते ।

जलस्येति, शुक्ल इति, स्वाभाविकवर्णो ऽयम्, वर्णभेद औपाधिक .
शैत्यमिति, त्रिविधस्पर्शेषु शैत्यमस्येत्यर्थ अतो ऽस्य स्पर्शभेदो ऽप्य-
न्यसंसर्गण. रसो माधुर्यमिति अयमस्य स्वाभाविको रस , रसा-
न्तरापत्ति संसर्गजेति भावः ।

भूमेरिति, लोके परिदृश्यमाननानाविधवर्णाना रसानाञ्चोत्पत्ति-
स्थानमित्यमेवेत्यर्थ । स्पर्श इति, त्रिविधस्पर्शेषु अनघोरय स्पर्श
इत्यर्थः .

अथ सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वोक्तं सर्वमनुभाषमाणो ऽचित्तत्यो-
पन्यासं निगमयति.

एवमचिद्विधम्म् ॥

एवमित्यादिना. एवं ऽथमचिद्विज्ञानानुसृत्य चिकित्सात्पद्धति

लक्षणमुक्त्वा, अनन्तरं शुद्धमत्त्वादिभेदेन त्रिविधमित्युक्तोद्देशकमेण प्रथमं शुद्धसत्त्वप्रकारानुक्त्वा, अनन्तरं मिश्रसत्त्वस्याचित. प्रकारं तस्य चतुर्विधविविधत्वमुक्त्वा, तत्र प्रथमतत्त्वम् तस्यावस्थाविशेषान् ततस्तत्त्वान्तरोत्पत्तेर्हेतुं गुणवैपम्यम् तेषाद्गुणानां स्वरूपं तेषां तद्विनाभूतत्वम् तदवस्थाभेदेरनुद्भूतत्वोद्भूतत्वे तेषाद्कार्यानुमेयत्वम् तद्वैपम्यप्रयुक्तमहदादिनत्त्वोत्पत्तिक्रमश्चाभिधाया, अनन्तरमेवमुत्पन्नतत्त्वसमुदायकार्याण्डोत्पत्तिं तस्मिन्नण्डे समष्टिपुरुषस्य चतुर्मुखस्योत्पत्तिमीश्वरस्य समष्टिव्यष्टिपदार्थानां सद्धारकाद्वारकसृष्टिप्रकारं चोक्त्वा, अनन्तरमण्डानाम्यद्भुत्वम् तद्गचनाक्रमम् तेषामीश्वरलीलोपकरणत्वम् तेषामुत्पत्तिप्रकारं चाभिधाया, अनन्तरमाकाशादिभूतानां प्रत्येकविनियोगं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुभयात्मकस्य मनसश्च वृत्तिभेदमाकाशादीनां शब्दादिप्रतिनियतगुणकत्वम् तेषां विनियमस्य हेतुम् गुणाधिस्य हेतुश्चाभिधायैवं मिश्रसत्त्वप्रकारान् विस्तरेणोपपाद्या, अनन्तरन्तत्परिणामहेतुं सत्त्वशून्यमचिद्विशेषं सङ्ग्रहेणोक्त्वा, एतत्पूर्वोक्तस्याचितो विनियोगप्रकारमचिन्त्यस्य परिणामानभिधायैतद्दर्शनैकदेशिनां कालविषयविप्रतिपत्तिभेदमभिधाया, अनन्तरं पूर्वोक्तविषये बाह्यकुहरीनां विप्रतिपत्तिं तद्युक्तत्वं चाभिधाया, अनन्तरं परस्परविलक्षणभूतेषु हातव्यांशश्च प्रदर्श्यैवमचिन्त्यस्य प्रकारो निगमित. ॥*॥

॥ अथेश्वरतत्त्वं निरूप्यते ॥

एव चिदचिद्रूपस्य तत्त्वद्वयस्य स्वरूपस्वभावाविशेषान् सुव्यक्त-
मुक्तेदानीं क्षरात्मानावादीशते देव एक इत्युक्तप्रकारेण तदुभयनिय-
न्तुरीश्वरस्य स्वरूपस्वभावविशेषादीन्नि सशयविपर्ययमाह. तत्र
प्रथमं चूर्णिकयेश्वरत्वस्यासाधारणतया वस्तुनिरूपकत्वादीश्वर इति
वस्तु निर्दिश्य तत्स्वरूपादिवैलक्षण्यं सङ्ग्रहेणाह. तत्र प्रथम गुणा-
दीनामाधारभूतस्य स्वरूपस्य वैलक्षण्यमाह

ईश्वरो अखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैक-
स्वरूपो ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणाविभूषितः स-
कलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्ता “आत्तो जिज्ञासु-
रर्थार्थी ज्ञानी” त्युक्तचतुर्विधपुरुषसमाश्रयणीयो
धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधफलप्रदो विलक्षण-
विग्रहयुक्तो लक्ष्मीभूमिनीला'नायकः.

अखिलेत्यादना अखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप इति,
समस्तहेयप्रतिभटत्रिविधपरिच्छेदरहितस्वयम्प्रकाशात्वसुखरूपैका-
कारस्वरूपवानिर्गर्ध सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म, विज्ञानमानन्द ब्रह्म,
आनन्दो ब्रह्मेति ध्रूयते “अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वेतर-
समस्तवस्तुविलक्षणज्ञानानन्दैकस्वरूप” इति ध्याभाष्यकौरुक्तम्, त-
यानेनाप्युक्तम्.

ननु तर्हि कल्याणैकतानत्व स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणत्व चात्र
कुतो नोक्तमिति चेन्न, यत्र हेयप्रत्यनीकत्वम्, तत्र कल्याणैकतानत्व-
स्वावश्यकत्वादानन्दरूपत्वोक्तेश्च स्वत एव सिद्धयतीत्यभिप्रायेण
कल्याणैकतानत्व नोक्तम्, स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणत्वस्यामयलिङ्गप्र-
युक्तत्वादयानुक्तं भवतीति तदपि नोक्तम्

ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणविभूषित इति, आदिपदेन गुणचूर्णिकाया भाष्यकारोक्ता सर्वे गुणा परिगृह्यन्ते गुणाना कल्याणत्वमाश्रिताना परमभोग्यत्वम्, गणशब्दस्समूहवाची भूषितत्वमेतैरलङ्कृतत्वं, दिव्यमङ्गलविग्रहस्य दिव्याभरणानीत्र स्वरूपस्य गुणा औजस्यल्यापादका अनेन, य सर्वज्ञ सर्ववित्, परा ऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, समस्तकल्याणगुणात्मका ऽसौ इत्युक्तो गुणयोगो ऽभिहित

सकलजगत्सर्गास्थितिसंहारकर्तेति, जगच्छब्देन कार्यवस्तूच्यते सकलशब्देन समीष्टव्यष्टिरूपा समस्तपदार्था उच्यन्ते सर्गं सृष्टि इत्यञ्च सद्धारिका ऽद्धारिका चेति द्विविधा स्थिति रक्षणम् इदञ्च बाह्यान्तररूपेण द्विविध संहारो नाश, अयञ्च सद्धारकाऽद्धारकभेदेन द्विविध एतत्सर्वं मूलवृत्तुपपादनायसर द्रष्टव्यम् यतो वा इमानि भूतानि जायन्त येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसन्विशन्ति तद्विजिज्ञासस्य तद्ब्रह्मे' त्यादिश्रुतिभिरस्य सकलजगत्सर्गादिरुक्त अनेन पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्य व्यापारविशेषा अभिहिता

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानीत्युक्तचतुर्विधपुरुषसमाभ्यर्णीय इति, आर्तं पूर्वैश्वर्यस्य भ्रष्टस्य प्राप्तिकाम जिज्ञासु ज्ञानरूपस्यात्मना ऽनुभवाभिलाषी क्वचल अर्थार्थी श्रुपूर्वैश्वर्याभिलाषी ज्ञानी परमपुरुषार्थरूपभगवत्प्राप्तिकाम आर्तं प्रतिष्ठाहीनो भ्रष्टैश्वर्यं पुनस्तत्प्राप्तिकाम अर्थार्थी अप्राप्तैश्वर्यतया पश्वयकाम तयोर्मुक्तभेदमात्रमैश्वर्यविषयतया एक एवाधिकार जिज्ञासु प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावाप्तीच्छु ज्ञानमेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तम् ज्ञानी च इतस्त्वन्या प्रकृतिं विद्धि मे परामित्यादिनाभिहितभगवच्छ्रुतैकरन्मात्मस्वरूपवित् प्रकृतिवियुक्ते केवलात्मन्यऽपर्ययस्यन् भगवन्तमेव परमप्राप्य मन्वान इति चतुर्विधाधिकारवेष श्रीगीताभाष्ये ऽभिहित एतच्चतुर्विधपुरुषसमाभ्यर्णीयत्व

चतुर्विधा भजते मा जना सुवृतिनो ऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ इति

चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते भुक्ता ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चेति पृथक्पृथक् ॥

स्वयमेवाह अनेन जगत्कारणत्वेन पूर्वोक्तस्य सर्वसमाधयणी-
यत्यमुच्यते.

धर्मार्थकाममोक्षारयत्तुर्विधफलप्रद इति, " धर्मार्थकाममोक्षा-
ख्य पुरुषार्थ उदाहृत " इति पुरुषार्थश्चतुर्विधः. तत्र धर्म इष्टाप्-
त्तानि तत्रेष्ट यागादि. पूर्त खातादि. अर्थ सुवर्णरजतादयः कामः
पेहिक^१ पारलौकिकभांग्यपदार्थानुभवसुखम्. मोक्षः आत्मानुभव-
भगवदनुभवौ. अत्र धर्मः साधनतया पुरुषार्थः अर्थः साधनतया^२
पुरुषार्थः, स्वयंपुरुषार्थश्च. काममोक्षौ स्वयम्पुरुषार्थौ एवम्भूतांश्च-
तुर्विधपुरुषार्थानधिकारानुगुण ददातीत्यर्थः अनेन सकलसमाधय-
णीयस्यास्य सकलफलप्रदत्वमुच्यते.

देवेन्द्रस्त्रिभुवन, मर्धमेकपिङ्गः,
सर्वकिन्त्रिभुवनगाश्च कार्त्तवीर्यः, ।
वैदेहः परमपदम्प्रसाद्य विष्णुं
सम्प्राप्तः सकलफलप्रदो हि विष्णुः ॥

इत्यादि.

विलक्षणविग्रहयुक्त इति, विग्रहश्च स्वरूपगुणभ्य इत्यन्ता-
भिमत इत्यारभ्य पश्यमाणवैलक्षण्ययुक्तविग्रहेण युक्त इत्यर्थः.
" नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा " इत्यादिना विग्रहवैल-
क्षण्यं धृतिसिद्धम्. 'स्वार्थभिमतानुरूपफरूपा अचिन्त्या दिव्याद्भुतनि-
रयदतिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यन-
न्तगुणनिधिदिव्यरूपे' . तिदिव्यमङ्गलविग्रहवैलक्षण्य भाष्यकारैरु-
क्तम् अनेन पूर्वोक्त स्वरूपगुणानां प्रकाशकस्य जगत्कारणत्वसर्व-
समाधयणीयत्वसर्वफलप्रदत्वानामेकान्तस्य दिव्यमङ्गलविग्रहस्य
योग उच्यते

लक्ष्मीभूमिनीला^३ नायक इति, "तवानुरूपे" त्युक्तवैलक्षण्यवत्या-
श्वेतनानां पुरुषकारभूतायाः प्राप्यभूताया. प्रधानमाहिष्यास्तत्तुल्य-
तयाभिधीयमानयोर्भूमिनील^३योर्दिव्योद्धानुरूपो नायक इत्यर्थः. "ह्रींश्च
ते लक्ष्मीश्च ते पत्न्या" इति लक्ष्मीभूम्योर्द्वैतपुरुषेणाभिधान नीला^३या
अप्युपलक्षणम्.

(१) ऐहिकमिति व्यक्तः पु. पा. ।

(२) साधकतयेति अत्र पु. पा. । (३) लंलेति पु. पा. ।

वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्द्धं जगत्पतिः ।

आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मे ” ति

वैकुण्ठे तु परे लोके श्रीसहायो जनार्दनः ।

उभाभ्यां भूमिनीलाभ्यां सेवित. परमेश्वर. ॥

इत्यादि प्रमाणम् . स्वाभिमतनित्यनिरवधानुरूपस्वरूपरूपगुणादिभवैश्वर्यशीलात्यन्तवधिकातिरायासख्येयकल्याणगुणश्रीवल्लभपर्वभूतभूमिनीलानायक इति श्रीभाष्यकारैरुक्तम् . अनेन पूर्वोक्तविद्मैहवैलक्षण्यं यथा काननचन्द्रिका न भवे, तथा तदनुभवन्तीनां महिषीणां साहित्यमुक्तम् ।

अथैवमुक्तान् स्वरूपादीनुरपपादयति' तत्र प्रथममखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप इत्यखिलहेयप्रत्यनीकत्वमुपपादयति .

अखिलहेयप्रत्यनीकत्वज्ञानम तमसस्तेजोवत् सर्पस्य गरुडवद्विकारादिदोषाणाम्प्रतिभटत्वम् .

अखिलहेयप्रत्यनीकत्वधामेत्यादिना. आखिलहेयेत्यनेन त्रिविधचेतनाचेतनदोषा अप्युच्यन्ते. त्रिविधचेतनाचेतनदोषा ईश्वरस्य न स्युरिति. तमसस्तेजोवत्सर्पस्य गरुडवदिति. तमस प्रतिभटत्वं तेजस इव सर्पस्य प्रतिभटत्वं गरुडस्येव चेत्यर्थं विकारादिदोषाणामित्यत्र विकारशब्देन त्रिविधाचित्ताम्परिणाम उच्यते आदिशब्देन वदचेतनानामज्ञानदुःखादय मुक्तानां प्रकृतिसंश्लेषविमुक्तकारो नित्यानां परिच्छिन्नस्वरूपत्वपारतन्त्र्ये चोच्येते ननु किम्पारतन्त्र्यं द्रोण इति चेत्पुरूपस्य स्तमोद्भेदघत्वम्यतन्त्रस्य द्रोण एतद्दोषाणाम्प्रतिभटत्वज्ञानम' शत्रुत्वम् प्रतिभटत्वमित्युक्त्वा आत्मा ज्ञानमयोऽमल इत्युक्तप्रकारेण स्वरूपनियन्धनमलसम्बन्धाभावेऽप्युपाधिनियन्धनमलसबन्धयोग्यादारमस्वरूपान्नगवत्स्वरूपस्य वैलक्षण्यमुच्यते.

तद्गुण परमधित्यमजमचयमव्ययम् ।

एकस्वरूपन्तु सदा ह्यभाषाश्च निर्मलम् ॥

समस्तहेयरहितं विष्णुत्वात्वं परमम्पदम् ।
अधिकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।

इत्यादि प्रमाणम् ।

'हेयप्रत्यनीकत्वन्नामाधितहंयनिरासकत्वनिदानं. हेयप्रतिभटत्व-
मित्यापि योजना गद्यव्याख्याने वेदान्तकालिबेरिदासप्रभृतिभिरुक्ता. स-
पंस्य गरुडवदितिदृष्टान्तचलेन सोऽप्यत्रायौ भवत्विति चेद्, विकारा-
दिदोषाणां प्रतिभटत्वमित्युक्तत्वादत्रास्य सा न विचक्षिता .

अनन्तरमनन्तत्वमुपपादयति

अनन्तत्वन्नाम नित्यत्वे सति चेतनाचेतनव्या-
पकत्वे सत्यऽन्तर्यामित्वम्.

अनन्तत्वन्नामेत्यादिना . अनन्तत्वं देशतः कालतः वस्तुतश्चाप-
रिच्छन्नत्वम्. विभुत्वाद्देशपरिच्छेदराहित्यम् . नित्यत्वात्कालपरि-
च्छेदराहित्यम्. स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तूनाम्प्रकारित्वात्स्वस्य प्रका-
र्यन्तराभावात्सदृशवस्त्वभावेन वस्तुपरिच्छेदराहित्यम्, तदेवाह
नित्यत्वे सतीत्यादिना . तथाच नित्यत्वात्अस्मिन् काले ऽस्ति
अस्मिन् काले नास्तीति कालपरिच्छेदो नास्ति सकलचेतनाचे-
तनव्यापकतया विभुत्वात् अस्मिन्देसोस्ति देशान्तरे नास्तीति देश-
परिच्छेदो नास्ति. सर्वान्तर्यामितया सर्वप्रकारित्वात्स्वस्य प्र-
कार्यन्तराभावादेतद्वस्तुवदिति वस्तुपरिच्छेदोऽपि नास्तीति सिद्ध-
म्. नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्, अन्तः प्रविष्टं. शास्ता जनानां
सर्वात्मा, यस्यात्मा शरीरम् यस्य पृथिवी शरीरम्, न तत्समश्चाप्यधि-
कश्च दृश्यते इत्यादि .

नन्वेतैरसंयन्ध विनान्तर्यामितया तिष्ठति चेत्तद्गतदोषाणा-
म्प्रसङ्ग इत्यापह्नानुवदति

अन्तर्यामी चेद्दोषास्स्युरिति चेत्, शरीरगतवा-
ह्ययौवनादयो जीवात्मन इव त्रिविधचेतनाचेत-
नगतदोषा ईश्वरस्य न स्युः.

अन्तर्ध्यामीं चेदित्यादिना. तत्परिहरति शरीरगतेत्यादिना. एतच्छरीरमधिष्ठाय स्वार्थनिर्निर्वहतो अपि तद्गता बाल्ययौवनादिविकारास्तदन्तर्वर्तिनो जीवात्मनो यथा न भवन्ति, तथा त्रिविधचेतनाचेतनानामन्तर्ध्यामितया तच्छरीरकस्यापि तद्गतदोषा ईश्वरस्य न स्युरित्यर्थः. ननु शरीरिणो जीवस्य शरीरगतबाल्याद्यभावे अपि शरीरसंबन्धनियन्धना दुःखाज्ञानादयो भवन्ति, एवं शरीरभूतैतत्सम्बन्धेनास्यापि केचन दोषास्स्युरिति चेन्न, तत्र कारणं प्रवेशहेतुविशेषः. अस्य कर्ममूलकस्तत्र प्रवेशः, तस्य त्वनुग्रहमूलकस्तत्र प्रवेशः. अनदनश्चन्यः, एष सर्वभूतान्तरात्मा उपहतपाप्मा, विष्णवे सर्वजिष्णवे.

अथ ज्ञानानन्दैकस्वरूपमुपपादयति

ज्ञानानन्दस्वरूपत्वज्ञानम् आनन्दरूपज्ञानात्मकत्वम्.

ज्ञानानन्देत्यादिना. ज्ञानानन्दो स्वरूपं यस्य तथाविध इति पदार्थत्वेपि आनन्देत्याद्यभिधानं ज्ञानमानन्द इत्यप्याह्वयं न भवति, किन्तु ज्ञानमेव स्वरूपम्. तथानुकूलममयतीति ज्ञानार्थमानन्दरूपत्वादानन्दरूपज्ञानत्वमित्युक्तम्. अनुकूलज्ञानस्यैव स्वरूपत्वं अपि ज्ञानानन्देति पृथगाभिधानमुभयोपपादनार्थमिति स्थीयगद्यध्यास्यानेनैवमपोचत्.

आनन्दरूपज्ञानत्वमुपपादयति

तच्च कात्स्न्येनानुकूलत्वं प्रकाशस्वरूपत्वञ्च.

तद्येत्यादिना. जात्स्न्येनेति, यावत्स्वरूपमित्यर्थः. अनेकरूपे ननुकूलप्रदेशो प्रकाशप्रदेशश्च नास्तीति सिद्धम्. ज्ञानानन्दैकस्वरूपत्वेत्यत्रार्थमेकशाब्दार्थः. अनुकूलत्वमाह्लादकरत्वम्. प्रकाशरूपत्वं स्वयम्प्रकाशत्वम्, अनन्यार्थानप्रकाश्याह्लादकरत्वैकज्ञानमेव धरति

स्वरूपं स हि ज्ञानानन्दैकस्वरूप इतीत्युक्तम्. एवं स्वरूपवैलक्षण्यो-
पपादनानन्तरं स्वरूपाधितानां वैलक्षण्यमाह.

अस्य ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणाः नित्या नि-
स्सीमा निस्संख्या निरुपाधिका निर्दोषाः समा-
धिकरहिताश्च ।

अस्य ज्ञानशक्तीत्यादिना. आदिराब्देन बलैश्वर्यैर्वीर्यैतेजांसि वात्स-
ल्यादयः शौर्यादियश्च गुणविशेषा उच्यन्ते. नित्यत्वन्नामोत्पत्तिविनाशर-
हितत्वम् स्वरूपानुबन्धित्वाद्यावदाध्यमाविनो भवन्ति खलु. गुणानां
नित्यत्वं “त इमे सत्याः कामा” इति श्रुतिसिद्धम्. काम्यन्त इति कामाः
कल्याणगुणाः, त इमे सत्याः नित्या इत्यर्थः. निरवधिकोदारगुण इति
दिव्यसूरिणः. निःसीमा इति, प्रत्येकं निरवधय इत्यर्थः. यतो वाचो
निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति. निवर्तते खल्वानन्दगुणाद्यर्थे द्रष्टुमु-
द्यतो वेदः. इदमानन्दगुणस्यैकस्यैव न भवति, सर्वे गुणा एवमेव
भवन्ति ।

उपर्युपर्यञ्जभुवो ऽपि पूष्यान्
प्रकल्प्य ते ये शतमित्यनुकमात् ।
गिरस्त्वदेकैकगुणावधत्सिया
सदाऽऽस्थिता नोद्यमतो ऽतिशेरते ॥

इत्यादि. निस्संख्या इति, पताहरगुणाः संख्याघ्न्या इत्यर्थः.

यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक ।
तथा गुणा ह्यनन्तस्य असंख्येया महात्मनः ॥
वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या
यक्तुं ममेतैरपि सर्वलोकैः ।
महात्मनः राह्व चक्राऽसिपाणे-
विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवारमजस्य ॥.

चतुर्भुजो वा यदि कोटिबन्धो
मघेन्नर कापि विशुद्धचेता ॥

स ते गुणानामयुतैकमरा
घघेन्न वा देव घर प्रसीद ॥

नहि तस्य गुणा सर्वे सर्वैर्भुनिगणैरपि ।
घक्तु राक्षया वियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरपिलैर्गुणै ॥

इत्यादि . सख्याशून्यानादिगुण इति दिव्यसूरिण ।

येष्वेकैकगुणस्य^१ विप्रुडपि वै लोकोत्तर स्वाश्रय
कुर्व्यात्तादृशैर्भवेरगणितैर्धि सीमभूमान्वितै ।
नित्यैर्दिव्यगुणैस्ततो ऽधिकशुभत्वंकास्पदात्माधयै-
रित्यं सु^२दरवाहुमास्मि शरणा यातो घनाद्भीश्वरम् ॥

इति श्लोके गुणानां नित्यनिस्सीमनिस्सख्यत्वान्याह कूरेण .
निरुपाधिका इति, परतन्त्रवस्तुगतत्वात्स्वोदयादिष्वीश्वरेच्छामुपा-
धिमपेक्षमारोभ्यश्चेतनगुणेभ्यो विलक्षणा स्वाभाविका इत्यर्थः .
श्रीभाष्ये स्वभावतो निरस्ननिखिलदोषगन्धो ऽनवधिकातिशयाऽसं-
ख्येयकल्याण^३गुणगण पुरुषोत्तमो ऽभिधीयत इतिस्त्रलस्य व्याख्याने
शुभम् श्रुतप्रकाशिकाकार , अनवधिकातिशयपदेन नित्यसिद्धव्यावृत्ति-
रुच्यत इति प्रथममेकयोजना कृत्वा ऽनुपकेन स्वभावत इति पदेन वा
नित्यसिद्धव्यावृत्ति तेषां तादृशगुणकत्व हि भगवन्नित्येच्छाधीनमित्य
ऽनन्तरयोजनायाममुमर्षमयोचत् स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति
गुणानां स्वाभाविकत्व श्रुतिराह अस्या श्रुतौ क्रियेति नियमनमुच्यते.
पराऽस्येति ज्ञानशक्त्यादीना स्वाभाविकत्वमुक्तम् क्रिया नियमनमिति
हि श्रुतप्रकाशिकाकारव्याख्यानम् निर्दोषा इति, हेयगुणाससर्गरूपदो-
षरहिता इत्यर्थं अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्ध्विशांको विजिघत्सो^३
ऽपिपास सत्यकाम सत्यसङ्कल्प

(१) येष्वेकस्य विप्रुडपीति पु पा. ।

(२) अनवधिकातिशयकल्याणेति पु पा ।

(३) विजिघत्सत इति पुस्तकगतपाठस्तु लेखकप्रमादन्य ।

सत्त्वाद्यो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।
 ज्ञानशक्तियलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यऽशेषतः ।
 भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥
 तेजोबलैश्वर्यमहाबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
 पर. पराणां सकला न यत्र क्लेशादयस्सन्ति परावरेशे ॥

इत्युक्तप्रकारेणाश्रयस्य हेयप्रत्यनीकत्वात् एतेषां हेयगुणसंसर्ग-
 दोषापत्तेर्योग्यता नास्तीति भावः. समाधिकरहिता इति, चेतनगुणा
 नां चेतनान्तरगुणास्समाः ईश्वरगुणा अधिकाः. एते स्वसदृशस्वाधि-
 कगुणशून्या इत्यर्थः. न तत्समश्चाऽधिकाश्च दृश्यत इत्युक्तसमाधिक-
 दरिद्रपत्त्वाश्रयकत्वादेतेपि समाधिकरहिता इति भावः.

दोषोपधावधिसमातिरायानसंख्या
 निह्लेपमङ्गलगुणौघदुघा पडेताः ।
 क्षानैश्वरीशकनवीर्यबलार्चिपस्त्वां
 रङ्गेश भास इव रत्नमनर्घयन्ति ॥

इति श्लोके ऽयमर्थो भट्टार्यैरुक्तः एतादृशगुणानां त्रैविध्यात् त्रि-
 विधानामपि विषयान् विभज्याह

एतेषु वात्सल्यादीनां विषया अनुकूलाः. एत-
 त्कारणभूतानां ज्ञानशक्त्यादीनां सर्वे विषयाः .

एतेष्वित्यादिना. वात्सल्यादीनामित्यादिशब्देन सौशील्यसौल-
 ष्यमार्दवार्जवाद्यो गुणविशेषा अभिधीयन्ते तेषां विषया अनुकूला
 इति, आश्रिता इत्यर्थः. शौर्यादीत्यत्रादिपदेन पराक्रमादय उच्यन्ते
 विषया. प्रतिकूला इति, आश्रितविरोधिन इत्यर्थः.

द्विपद्मं भोक्तव्यं द्विपन्तश्चैव भोजयेत् ।

पाण्डवान् द्विपसे राजन् मम प्राणा हि पाण्डवाः ॥

इत्याश्रितविरोधिन. स्वस्य शत्रव इत्यवोचत्. एतत्कारणभूतानां
 ज्ञानशक्त्यादीनामित्यत्रादिशब्देन बलैश्वर्यतेजांस्युच्यन्ते ज्ञानश-
 क्त्यादीनां वात्सल्यादिशौर्यादिकारणत्वम्.

प्रकृतं चिदानं बलमतुलमैश्वर्यमखिलं
 विमर्यादं धीर्यं वरद परमा शक्तिरपि च ।
 परन्तेजश्चेति प्रवरगुणपदं प्रथमजं
 गुणानां निस्सीमानां^१ गणनविगुणानाम्प्रसवभूः ॥

इति 'मङ्गलगुणौघदुघाः पडेता' इति चोक्त^२ प्रकारेण तेषामविर्भा-
 घस्थानत्वम् ते च वस्तूत्कर्पापादकपाद्गुण्यायत्तगुणभावा घर्त्तन्ते.
 स्वामिनो दिव्यात्मगुणाः ज्ञानशक्त्यादिपद्गुणास्तत उत्पन्नास्सौशी-
 ल्यादयश्चेत्यस्य वाक्यस्यार्थाभिधानसमये तत उत्पत्तिर्नाम वस्तूत्क-
 र्पापादकपाद्गुण्यायत्तगुणभावत्वमिति विवरणे कृष्णपादैरुक्तम् एतेषु
 पद्गुणेषु ज्ञानमऽजडं स्वात्मसम्बन्धि नित्यं सर्व्वावगाहनम्, 'ज्ञानं नाम
 गुणम्प्राहुः प्रथमं गुणचिन्तका' इत्युक्तप्रकारेण सर्वदा सर्वविषयप्र-
 काशकः स्वप्रकाशो गुणविशेषः.

• शक्ति 'जगत्प्रकृतिभावो यः सा शक्तिः परिकीर्तिते'त्युक्तो जग-
 त्प्रकृतिभावो ऽघटितघटनासामर्थ्यं वा.

बलम् 'ध्रमहानिस्तु या तस्य सततं कुर्वतो जगत् । बलध्राम गुण-
 स्तस्य फथितो गुणचिन्तकैरित्युक्तो जगत्कारणत्वप्रयुक्तध्रमाभावो
 वा 'बलं धारणसामर्थ्य'मित्युक्तं समस्तघस्तुधारणसामर्थ्यं वा.

ऐश्वर्यं नाम 'कर्तृत्वध्राम यत्तस्य स्वातन्त्र्यपरिवृद्धितम् । ऐश्व-
 र्यध्राम तत्प्रोक्तं गुणतत्त्वार्थचिन्तकैरित्युक्तकर्तृत्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं
 वा समस्तघस्तुनियमनसामर्थ्यं वा.

धीर्यध्राम तस्योपादानभावे ऽपि विकारविरहो हि यः । धीर्यं
 नाम गुणः सोयमच्युतत्वापराह्वय ॥ इत्युक्ता^३ जगदुपादानत्वे ऽपि
 स्वरूपविकारभावरूपा ऽविकारिता तेजो नाम 'सहकार्यनपेक्षा या
 तत्तेजः समुदाहृत'मित्युक्तं सहकारिनैरपेक्ष्यं वा पराभिभवनसामर्थ्यं
 वा एतेषां सर्वे विषया इति, अनुकूलरक्षणादीनाम्प्रतिकूलनिरसना-
 दीनां च ज्ञानशक्त्यादिमतेषु निर्वाहात्वात् एतेषां सर्वे विषया इत्यर्थः.
 एवं त्रिविधानां गुणानां विषया प्रदर्शिता ।

(१) निस्सीमा गणनेति पु. पा. ।

(२) पडेते चोक्तेति पु. पा. ।

(३) इत्युक्तेति पु. पा. ।

अथ गुणानां प्रत्येकं विषयसत्त्वात्तानपि दर्शयितुं विचार्य पूर्वोक्तगुणेषु केषाञ्चित्प्रत्येकं विषयान् दर्शयति

ज्ञानमज्ञानां, शक्तिरऽशक्तानां^१ क्षमा सापराधानां, कृपा दुःखिनां, वात्सल्यं सदोषाणां, शीलं मन्दाना, माऽऽर्जवं कुटिलानां, सौहार्दं दुष्टहृदयानां^२, मार्दवं विश्लेषभीरूणां, सौलभ्यं द्रष्टुमाशावताम्,

ज्ञानमज्ञानमित्यादिना ज्ञानमज्ञानमिति, ज्ञानचेतनानां हितहितनिरूपणोपयोगिगुणत्वात्

आहमत्यन्तदुर्बुद्धिं क्व चात्महितवीक्षणम् ।

यद्धितम्मम देवेश तदा ऽऽज्ञापय माधव ॥

इत्युक्तप्रकारेण हितनिरूपणादावऽज्ञानामुपयोगि भवतीत्यर्थः.

शक्तिरशक्तानामिति, शक्तिरघटितघटनासामर्थ्यरूपत्वात्स्वेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरशक्तानान्तेषां कार्यसिद्धयुपयोगिनीत्यर्थः ।

क्षमा सापराधानामिति, क्षमाऽपराधसहत्वम् अतः. "अहमस्म्यऽपराधानामालयोऽकिञ्चनोऽगति' इत्युक्तप्रकारेणापराधसहत्वपुरुषकृत्वाश्रयतां स्वात्मनोऽपराधसहिताननुसन्धतामुपयोगिनीत्यर्थः. "क्षमा सापराधे ऽनुतापिन्युपेयात्कथं सापराधेषु इते मयि स्या' इति भट्टार्यः

कृपा दुःखिनामिति, कृपा परदुःखासहिष्णुत्वरूपत्वात् के वा सहाया भवन्तीति वीचिमत्समुद्रमज्जमान^३ नौकावत्ससारसागरे स्थित्वाह व्याकुलो भवामीत्युक्तदुःखिनामुपयोगिनीत्यर्थः दया परव्यसन्महारा भवव्यथासुखायते मम तदहं दयातिग इति भट्टार्यः.

(१) शक्तिरशक्तानामिति पु. पा ।

(२) दुर्हृदयानामिति अत्र मूले पु. पाठ ।

(३) नौकाया परेषा पारप्रदत्त्वाभिमानगोचरत्वे स्वयमजनात् कर्मव्यतिहारे ज्ञानञ्च स्यात् ।

चात्सल्यं सदोपाणामिति, चात्सल्यं सद्य उत्पन्नस्य घत्सस्य श-
रीरे मलमाहृत्य भुञ्जानाया धेनोरिवाऽऽश्रितानां दोषाणां भोग्यतया
स्वीकाररूपः कश्चिद्गुणविशेषः. अतस्तदऽविद्याकर्मादिदोषसहि-
तत्वेन स्वात्मनो ऽनुसन्दधतामुपयोगीत्यर्थः.

शीलं मन्दानामिति, शीलं महतो मन्दैस्सह नीरन्ध्रेण सश्लेष-
स्वभावत्वात्स्वनिकर्षं^१ मनुसन्दधतामुपयोगीत्यर्थः.

आर्जवं कुटिलानामिति, आर्जवं करणत्रयेण ऋजुस्वभावरूपत्वात्
स्वकरणत्रयकौटिल्य चिन्तयतामुपयोगीत्यर्थः .

सौहार्दं दुष्टहृदयानामिति, सौहार्दं नाम सदाशुभीचन्तनस्व-
भावरूपत्वात् सर्वकालमपि अशुभं चिन्तयतो दुष्टहृदयान् स्वात्मनो
ऽनुसन्दधतामुपयोगीत्यर्थः.

मादवं विश्लेषभीरूणामिति, माद्वममाश्रितविरहासहिष्णुत्वस्व-
भावरूपत्वात् स्वविश्लेषभीरूणामुपयोगीत्यर्थः

सौलभ्यं द्रष्टुमाशावता [मिति], सौलभ्यमतीन्द्रियविग्रहस्य नेत्र-
विपयत्वापादनरूपत्वात् स्व द्रष्टुमाशावतामुपयोगीत्यर्थः.

अनेन तज्ज्ञानस्योपक्षा स्तस्वहिताहितनिरूपणे ऽज्ञानाम् अतो
ज्ञानमज्ञानार्थं भवति.

तस्य सक्तेरपेक्षा स्वेषानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरशक्तानामेव. अत
शीकरणकार्या भवति.

तस्य क्षमायामपेक्षाऽपराधिनामेव, अतः क्षमा साऽपराधार्था.
द्वाहेति कृपा तु खिन्वेव कर्तव्येति कृपा तु ख्यर्था.

दोषघतामेव दोषो भोग्यतया स्वीकर्तव्यः, अतो चात्सल्यं सदो-
पार्थम.

अपकर्षमहृष्टा नीरन्ध्रेण सश्लेषः कर्तव्यः. अपवृष्टानामेव, अतः
शीलं मन्दार्थम.

(१) निष्कर्षमिति पु. पा. ।

(२) पुस्तके अशक्तानामित्यस्य स्थाने अक्तानामिति शोधनेनोपकरि-
तामिति तत्र कारण विमृशन्तु मुर्धेय ।

करणत्रयेणापि आर्जवेन स्वस्वविनियोजनं कुटिलानामेव, अत आर्जवं कुटिलार्थम्.

स्वस्य सदा शुभचिन्तनं स्वस्व^१शुभचिन्तकानां विषय एव, अतः साहार्दं दुष्टहृदयार्थम्.

विरहासाहिष्णुत्वरूपमादंवापेक्षा विरहभीरुणामेव, अतो मार्दवं विरहभीर्वर्धम्.

अतीन्द्रियस्य विग्रहस्य चक्षुर्विषयकीकरणं तद्विग्रहदर्शनाशा-
वतामेव, अतस्लौलभ्यं द्रष्टुमाशावतामिति गुणार्था विषयप्रतिनिय-
तत्वं दर्शितम्

एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

पवामिति. पूर्वोक्तप्रकारेणानुक्तगुणानां सर्वेषाम्प्रत्येकं विषया
द्रष्टव्या इत्यर्थः. एवभूतगुणविशिष्टेनेश्वरेणाश्रितविषये क्रियमाणान्
व्यापारानेकया चूर्णिकयाह

एवमीश्वरः कल्याणगुणैर्युक्तत्वा, दऽन्येषां दुःखे
दृष्टे हाहेति कृपां कृत्वा, तेषां सर्वदा ऽविशेषेण
शुभं विचिन्त्य, केवलस्वार्थस्थिति^२ स्वपरसाधारण-
स्थिति^३ च विना चन्द्रिकादक्षिणानिलचन्दनशी-
ताम्बुवत्तु केवलपरार्थस्सन्, स्वमाश्रितेषु जन्म-
ज्ञानवृत्तनिबन्धनापकर्षमपश्यन्, स्वेषामन्येषाम-
प्यनुपायत्वदशायां स्वयमुपायभूतः, सांदीपनिपुत्रस्य^४
वैदिकपुत्राणां च प्रत्यानयनवद् दुष्करव्यापारान्

(१) सास्त्र - इति पु. पा. ।

(२) अश्रितिमिति मूले पाठः ।

(३) सांदीपनिपुत्रस्येति मूले टीकायां च पुस्तकगत. पाठः ।

कृत्वातेषामपेक्षितानि' पूरयित्वा,तेषान्भुवपदवत्प्रा-
 गविद्यमानमपि कल्पयित्वा, स्वस्यस्वस्य स्वं स्वे-
 नस्वेन विनियुज्यत इति यथा ज्ञायते, तथात्मा-
 नमात्मीयानि च वितीर्य, तेषां कार्येषु निर्वृत्तेषु
 स्वयं कृतकृत्यः, स्वकृतं शुभमेकमप्यविचिन्त्य तेषां
 मुकृतलवमेव विचिन्त्या,ऽनादिकालं वासिता अपि
 रसाः सर्वे विस्मर्यन्ते यथा, तथा सर्वदा स्वयं
 भोग्यो,भार्यापुत्रादिदोषान् दृश्यमानानप्यपश्यन्
 वर्तमान पुरुष इव तेषां हृदयेनास्मरन्, दोषेषु म-
 हालक्ष्म्या प्रदर्शितेष्वपि तस्याः प्रतिद्वन्द्वाभूय
 दृढः सन् रक्षित्वा, कामिनीमालिन्यादरवान् कामु-
 क^३इव तदोषान् भोग्यतया स्वीकुर्वन्, तेषु करण-
 त्रयेणापि^३ ऋजु,विश्लेषे तेषां व्यसनं गोप्पदं यथा
 भवेत्तथा स्वयमवसन्न,स्तेषां यथेष्टं स्वात्मानमधीनं
 कृत्वा, तेषां बन्धनताडनादियोग्यतया सुलभो, यथा
 सद्योजाते वत्से प्रत्या माता प्रथमवत्स^४ग्रासं दा-

(१) तदपेक्षितानीति समस्त पु पा ।

(२) मालि यमादरन् कामुक इति पुस्तके मूले टीनाया च पाठ ।

(३) त्रयेण ऋजुरिति पु पा ।

(४) वत्समिति मूले टीनाया च पु पाठो ऽस्य चागतानिन्यत्र सप्त
 न्धो द्रष्टव्य ।

तुमागतानपि विपाणखुरयोः करोति, तथा महा-
लक्ष्मीं नित्यसूरींश्च त्यक्त्वा स्नेहं कुर्वन्स्तिष्ठति ।

एवमीश्वर इत्यादिना. एवमीश्वर कल्याणगुणैर्युक्तत्वादित्य-
नन प्रागुक्तगुणप्रकार परामुद्ध्यते कल्याणगुणैर्युक्तत्वादिति गुण-
योगस्य हेतुत्वाभिधान दृश्यमाणपरिपाका सर्वे गुणकार्य्याणीति
ज्ञापयितुम्

अन्येषां तु खे दृष्टे हाहेति कृपां कृत्विति, इदं कृपाकार्य्यम् अन्य-
दुःखे दृष्टे हाहेत्यवसाद् परतु खासहिष्णुत्वात्खलु

तेषां सर्वदा ऽविशेषेण शुभयिचिन्त्येति, इदं सौहार्दकार्य्यम् सर्वदा
प्रविशेषेणेति, एतेषां ज्ञानदशायामज्ञानदशायाम्प्रविशेषेण सर्वस्मिन्
काले इत्यर्थे आश्रितसर्वमङ्गलान्वयणपरत्व सौहार्दवत्त्वादेव हि

केवलस्वार्थस्थिति स्वपरसाधारणस्थितिश्च विना चन्द्रिकादक्षिणा-
निलचन्दनसीताम्बुवत्केवलपरार्थं सन्निति, इदमाश्रितपारतन्त्र्यकार्य्य-
म् केवलस्वार्थपरत्व स्वार्थपरार्थसाधारण्यश्च विना चन्द्रिका-
दिपदार्थपरार्थकवेपता पारतन्त्र्यादेव खलु

स्वमाश्रितेषु जन्मज्ञानवृत्तनिग्रन्थनापकर्षमपश्यन्निति, इदं सा-
म्यगुणकार्य्यम् आश्रितानां जन्मादिप्रयुक्तपर्कपमदृष्ट्वा वर्तन समोह
सर्वभूतोप्यत्यादिप्रकारण जन्मादिभिरःकृष्टानामपटृष्णानाञ्च समा-
श्रयणीयत्वे समन्वरूपस्वभावेन खलु

स्वेषामन्येषामप्यनुपायत्वदशायाम्प्रयमुपायभूत इति, इदमश-
रणशरण्यत्व^१ कार्य्यम् स्वयं रूपेण रक्षका न भवाम इति निवर्तन्ते यदा,
एवमन्ये ऽपि निवर्तन्ते, तदाऽथ रक्षको भवति, अशरणानां^२ शरण्य-
त्वादेव खलु

सादीपनिपुत्रस्यवैदिकपुत्राणाञ्च प्रत्यानयनवहुष्करण्यापारान्
दृष्ट्वा तेषामवक्षितानि पूरयित्वाति, इदं सत्वकामत्वकार्य्यम् घाहु-
लकान् पूर्यसमुद्रे मग्नस्य सान्दीपनिपुत्रस्यजननसमय एव म-

(१) अशरण्यशरण्यवति पु पा ।

(२) अशरण्यानामेति पुस्तके ऽत्रापि पाठ ।

प्राप्यऽदृष्टमुत्तानां दिव्यमहिषीभि स्वस्वानन्त्रेणानीतानां स्वयज्यो-
तिस्वरूपे परमपद स्थिताना वैदित्रपुराणा च नत्तद्रूपेण सह पु-
नरानयनरहृष्करयापारकरणनाऽऽश्रितापेक्षितपूरणम् 'आश्रितरक्ष-
णविषये मनोरथ काम , सो ऽप्रातहतो भयतीति सत्यकाम' इत्युक्तं
सत्यकामत्वेन' खलु 'सत्यकामस्य नाम सान्दीपनिपुरानयनवत्स-
लापेक्षितपूरण'मिति मध्यमीधीमद्वयैस्तत्रययाचरणे उक्तम्

तथा ध्रुवपदप्रप्राग्विद्यमानमपि कल्पयित्वेति, इदं सत्यसङ्क-
ल्पप्रकार्यम् यथोत्तानपादपुत्रस्य ध्रुवस्य स्वर्गस्योद्धाराध्यावऽपूर्वमे-
कपद कल्पयित्वा ऽदा, तथाश्रितार्थं प्राग्विद्यमानस्य कल्पनमपू-
र्वभोग्यरचनापद्याभ्यऽमोक्षसत्यमङ्कटपत्रादेव हि सत्यसङ्कल्पत्व नाम
ध्रुवपदवत् पूर्णमविद्यमानस्यापि रचनासामर्थ्यमितीदमपि भट्टार्य-
रक्तम्

स्वस्यस्वस्य स्व स्वैनस्त्रेण विनियुज्यत इति यथा शायते
तथात्मानमात्मीयानि च वितीर्येति, इदमौदार्यकार्यम्. घरद सफ-
लमेतत्साश्रितार्थं चकथेत्युक्तप्रकारेण स्वस्वपदार्था स्त्रेण [स्त्रेण] यथा
विनियुज्यन्त, तथा विनयाजयितुमात्मा मीयानामाश्रितभ्यो दान
अददा^३मिति हृदय किञ्चिदभिमानाभावेन स्वीकृता प्रत्युपचार-
मन्विष्य तदलाभेन व्याकुलीभवेति^४ परमादास्त्वादेव

तेषा कार्येषु निर्वृत्तपु स्वय कृतवत्य इति, इदं वृत्तित्वकार्यम्
आश्रितकार्ये निर्वृत्त तेषा कृतवत्यताचित्यात् तथा अभिषिच्य च
ऽद्वायामित्यादिप्रकारेण स्वय कृतवत्या भवति आश्रितमन्त्रणे
सिद्धे स्वस्य फलित्वरूपस्वभावन वृत्तित्व नामाश्रितापेक्षिने पूर्णे
स्वय कृतवत्यत्वमिति भट्टार्य

स्वकृत शुभमकमप्यविचित्य तथा सुकृतत्वमेव विचिन्त्यति,
इदं कृतशताकार्यम् स्वविषये किञ्चिच्छरणादिप्रभृति सुकृतलक्षे

(१) सत्यकामत्वेनेति पु पा ।

(२) ध्रुवपदवत्पूर्वमविद्यमानस्यामिति पु पा ।

(३) अददामिति पु पा ।

(४) व्याकुलीभवेति पु पा ।

कृते तेषां सर्वेषु शुभेषु स्वेनकृतेष्वपि तत्र किञ्चिदप्यस्मरन् तत्कृत-
सुकृतलेशमेव स्मरति कृतज्ञत्वादेव हि. 'कृतज्ञता नामाश्रितसुकृत-
लवस्मरणेन स्वकृतोपकाराणामदर्शन'मिति भट्टार्यः.

अनादिकालं चास्मिन्ना अपि रसाः सर्वे विस्मर्यन्ते यथा स-
र्वदा स्वयभोग्य इति, इदं भाष्यकार्यम् अनादिकालमारभ्य चा-
सितानां प्राकृतरसानां यथा विस्मरणं स्यात् तथा, सर्वावस्थाया-
मपि भोग्यत्व सर्वरत्न इत्युक्तनिरतिशयभोग्यत्वेनैव खलु

भाष्यापुत्रादिदोषान् इदममानानप्यऽपश्यन् वर्तमानः पुरुष इव
तेषां दोषान् हृदयेनास्मरन्निति, इदञ्चातुर्यकार्यम्. भाष्यापु-
त्रादिभिस्सह वर्तमान. कश्चित्पुरुषस्तत्कृतापराधान् इष्ट्वापि हृदये-
नास्मरन्स्तिष्ठति. आश्रितदोषाणामविदर्शनमाच्छादने चतुरत्वात्.

दोषेषु महालक्ष्म्या प्रदर्शितेष्वपि तस्याः प्रतिद्वन्द्वीभूय इदं सन्
रक्षित्वेति इदं स्थैर्यकार्यम्. स्वस्यात्यन्ताभिमतया चेतनापराधान्
क्षमापयन्त्या पुरुषकारभूतया श्रीमहालक्ष्म्या दोषेषु प्रदर्शितेष्वपि
मम दासा एव च कुर्यः, कुर्वन्ति चेत्सम्यक्कुर्वन्तीति तथा विवा-
दङ्कृत्वा निश्चिलस्तन् रक्षति स्थिरस्वभावात्त्वादेव.

कामिनीमालिन्यादरवान् कामुक इव तद्दोषान् भोग्यतया स्वी-
कुर्वन्निति. इदम्प्रणयित्वकार्यम्. कामिनीविषये प्रावण्येन तच्छरी-
रमालिन्ये आदरद्वन्द्व्याणः कामुक इवाश्रितानामप्रकृतिसम्बन्धादिदो-
षानऽङ्गीकरोति परमप्रणयित्वादेव.

तेषु करणत्रयेणापि ऋजुरिति. इदमार्जवकार्यम्. मनोवाकायेषु
त्रिष्यार्जवशब्देषु तेषु जलवहनाशयप्रसुततप्रदेशमुपायेन जलम्प्रापय-
न्निवात्मानमधीनं कृत्वा त्रिविधकरणेनाप्यृजुर्भवत्यृजुस्वभावेनैव.

विश्लेषे तेषां व्यसनङ्गोष्पदं यथा भवति तथा स्वयमवसन इति,
इदम्माह्वकार्यम्. ऊर्द्धुम्मासात् जीविष्य इत्युक्तेर्जीवेयं क्षणम-
पीत्युक्तप्रकारेण स्वविश्लेष आश्रितैरनुभूयमानं व्यसनं समुद्रतुल्य-
व्यसनस्यैक्यङ्गोष्पदमेव यथा स्यात्, तथा स्वयं क्लिश्यति आश्रित-
विरहासहिष्णुत्वरूपमाह्वयेन.

तेषां यथेष्टं स्वात्मनमधीनं कृत्वोति, इदं सौशील्यकार्यम्. जन्मा-
दिभिर्निर्गृष्टानां तेषामानुकूल्येन सर्वोत्कृष्टस्य स्वस्य तदाधीन्यं शील-
वत्त्वादेव,

तेषां बन्धनताडनादियोग्यतया सुम्भ इति, इदं सौलभ्यकार्यम्
अथनारदशायानवनीतचौर्यादिव्याजेन यशोदादीना बन्धनताडना-
द्यर्हं सुलभो भवति सौलभ्यस्वभावेन खलु

यथा सद्योजाते वत्से प्रीत्या माता प्रथमवत्सें भ्राम दातुमाग-
तानपि विषाणखुरयो करोति तथा महालक्ष्मीं नित्यसूरिणश्च त्यक्त्वा
स्नेह कुर्वन्तिष्ठतीति इदं चात्सल्यकार्यम् सद्य स्वस्मानुत्पन्नेव
वत्से माता गौ प्रीतिं वृत्वा प्राक्स्वस्नेहविषय प्रथमवत्स स्व
भोग्य भ्रास दातुमागतानपि श्रोधन विषाणे करोति खुरेण ता-
डयति, तथा परिरम्भणादिभोग्योपकारिका महालक्ष्मीं प्राक्स्ने-
हविषयीभूताप्रित्यसूरींश्च विहाय सद्य आश्रितपु स्नेह करोति व-
त्सलत्वादेव एव ज्ञानशक्त्यादिषल्याणगुणविभूषित इत्युक्तं वि-
स्तरणोपपादितवान् ।

अथ सकलजगत्सर्गस्थितिसंहारकर्त्तव्युक्तं विस्तरेणोपपादयि-
तुमुपक्रमते

अयमेवेत्यादिना

अयमेव सकलजगत्कारणभूतः

अयमिति पूर्वोक्तविलक्षणस्वरूपगुणधारीष्ट ईश्वर परामृश्यते
अथधारणन जगत्कारणस्यान्यथागो व्यवच्छिद्यते चदान्ते सद्व सो-
म्येदमप्र आसीदिति च्छान्दाग्ये, ब्रह्म वा इदमेकमयाप्र आसीदिति
वाजसनेयके, आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीदिति तैत्तिरीयके च
सद्ब्रह्मात्मस्वरूपमामान्यशब्दैरभिधीयमान कारणवस्तु किमित्या-
काऽऽइक्ष्वाया गतिसामान्यन्यायन एको ह वै नारायण आसीदिति
महोपनिषदि विशेषिता नारायण एव जगत्कारणभूत इति निर्णयकर-
णेन परमवैदिकत्वादयमवेति सावधारणमाह

सकलजगत्कारणभूतइति, समष्टिव्यष्टिरूपाणा सर्वेषां जगतां का-
रणभूत इत्यर्थे अनेनसमन्वयाविरोधसाधनफलरूपार्थचतुष्टयप्रति-
पादिकायामुत्तरमीमासायामध्यायचतुष्टयमध्ये अथातो ब्रह्मजिज्ञासति
जिज्ञास्यतया मिहितस्य ब्रह्मणा लक्षणतया जग्माद्यस्य यत इति जग-
त्कारणत्वमुक्त्वा तस्याऽयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन जगत्कारणवस्तुप्र-
तिपादकानां सकलवेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वय प्रतिपादयत
प्रथमाध्यायस्यार्थं प्रतिपादित

अविरोधप्रतिपादकद्वितीयाध्यायप्रकारेण ब्रह्मकारणत्वविरोधपर-
माणुकारणत्ववादिनो निराकरोति

**केचित्परमाणुं कारणं वदन्ति, परमाणौ प्रमाणाभा-
वाच्छ्रुतिविरोधाच्च न सम्भवति ।**

केचिदित्यादिना . केचिदित्यनेन बौद्धार्हतवैशेषिका उच्यन्ते .
तत्र बौद्धार्हतयोः केवलपरमाणुरेव जगत्कारणमिति मतम् . वैशे-
षिकादीनां परमाणुरुपादानकारणमानुमानिकेश्वरो निमित्तकारण-
मिति मतम् . तत्र बौद्धवैशेषिकादयः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयान्
चतुर्विधान् परमाणुभ्युपगच्छन्ति . आर्हतास्त्वेकरूपानऽभ्युपगच्छ-
न्ति . एवञ्चैवादिचद्विशेषाणां सत्त्वे ऽपि सर्वेषाम्परमाणुकारणत्वा-
ङ्गीकारे विशेषाभावात् केचिदिति तन्त्रेणोपात्ताः . एवं महीधरा-
दिसकलकार्योणामपि परमाणुपरिणामत्व घदाग्नौ . तत्पक्षान्निराक-
रोति परमाणादित्यादिना . जगत्कारणतयाङ्गीकृतानां परमाणूनां
प्रत्यक्षेणासिद्धेरागमेनासिद्धेऽनुमानेन साधनमपि न सम्भवति,
आगमविरुद्धार्थस्य साधनायोगात् तथाचानुमानेनाप्यसिद्धेः
परमाणुसद्भावं एव प्रमाणं नास्ति . किञ्चेश्वरस्य जगत्कारण-
त्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् परमाणूनां जगत्कारणत्वञ्च सम्भवती-
ति भावः .

अथ जगतः प्रकृतिः स्वतन्त्रकारणमिति कापिलमतधिराकृतं
तदुत्क्षिपति

**कापिलाः प्रधानङ्कारणमित्याहुः . प्रधानस्या
ऽचेतनत्वादीश्वरानधिष्ठाने परिणामासम्भवात्सृष्टि-
स्थितिसंहारव्यवस्थानुपपत्तेस्तदपि न युक्तम् .**

कापिला इत्यादिना

कापिला कपिलमतनिष्ठा सांख्या मृगतमकस्य घटस्य मृद्रव्य
यथा कारणं भवति तथा सत्त्वरजस्तमामयस्य सुरादु लमोहात्म-
कस्य जगतो गुणत्रयसाम्यरूप प्रधानमेतस्वरूप कारणम् यथा दधि
भावेन परिणमत पयसोऽनन्यापेक्षमाऽऽद्यपरिस्पन्दभृतिपरिणा-
मपरपरा स्वत एव भवन्ति, यथा च मेघविमुक्तस्यैकरसस्य जलस्य
नारिकेलतालचूतकपित्थनिम्बतिन्तिड्यादिविचित्ररसरूपेण परिणा-
मप्रवृत्तिर्दृश्यते, तथा परिणामस्वभावस्य प्रतिसर्गावस्थायां सदृश-
परिणामतया स्थितस्य प्रधानस्य अनन्याधिष्ठितस्यैव सर्गावस्थायां
गुणवैपम्यनिमित्तो विचित्र^१परिणाम सम्भवति अतः प्रवृत्तिरेव
स्वतन्त्रकारण^२मिति तद्वदन्ति तन्मतधिराकरोति प्रधानस्येत्या-
दिना विचित्रजगदाकारण परिणामे एव परिणामे इति सङ्कल्पहेतुवै-
तन्यशून्यवस्तुत्वात्प्रधानस्य

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हृदि ।

ज्ञानयामास सम्प्राप्ते सर्गकालं व्ययाव्ययौ ॥

इत्युक्तप्रकारेणेश्वराधिष्ठानमन्तरा परिणामासम्भवात् तदधि-
ष्ठानमन्तरा परिणमते चेत्, सर्गकालमपि सृष्टेरापत्ते सहारानुपप-
त्त कालभेदेन भवत्सृष्टिसंहारव्यवस्थानुपपत्तेश्च प्रधान कारण
मिति मतमनुपपन्नमित्यर्थं अत्रापि'शब्द पूर्वोक्तपरमाणुकारण
राममुच्चायक अचतनस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वमङ्गीकुर्वता
पञ्चन्निराकृत्यचेतनस्य जगत्कारणत्वमङ्गीकुर्वत्पाशुपतादिमत निरा-
करोति

चेतनोपि न कारणम्, कर्मपरतन्त्रत्वाद्दुःखि-
त्वाच्च.

चेतनोपीत्यादिना अपिशब्द पूर्वोक्ताचेतनममुच्चायक आगम-
सिद्धेश्वरा निमित्तकारणम्, आनुमानिकेश्वरो नामत्तकारणमिति

(१) निमित्ताविचित्रेति पु पा ।

(२) अतः प्रवृत्तिरेवस्वतन्त्रकारणमिति पु पा ।

च पाशुपतयैशेषिकादिभिरभिधीयमानो रुद्रश्चेतनेष्वन्यतम खलु,
हिरण्यगर्भं समघर्षताम्र इत्यादिवाक्यान्यवलम्ब्य चेतनेष्वन्यतमो
ग्रह्या जगत्कारणमित्यपि कंचिद्भवति, तत्सर्वमभिप्रेत्य चेतन इति
साधारणशब्देनोक्तम् न कारणमिति कारणं भवितुं न शक्त इत्यर्थः ।

कुत इत्याकाङ्क्षायामाह कर्मपरतन्त्रत्वादिति. आरभ्य यथा
सकुचितज्ञानं सन् स्वच्छाप्रकारेण किञ्चिदपि कर्तुं न क्षमः, तथा
कर्माधीनत्वाद्ऽनादित्वेन जगद्धापारे ऽवगाहनस्य यथा योग्यता
न स्यात्, तथा तु मित्वाचेत्यर्थं अपहृतपाप्मेत्युक्तप्रकारेणाऽकर्मवश्य-
स्यानन्दमय इत्युक्तप्रकारेण निरनिशयानन्दयुक्तस्य खलु प्रतिदत्त-
ज्ञानशक्तिकत्वेन^१ मनः प्रीत्या कर्त्तव्यो जगद्धापार उपपद्यते

ग्रह्याद्या सकला देवा मनुष्या पशवस्तथा ।

विष्णोर्मायामहावर्त्तमोहान्धतमसाऽऽवृता ॥

आग्रहस्तमूषपर्यन्ता जगद्भन्तर्व्यवस्थिता ।

प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्त्तिनः ॥

इत्युक्तप्रकारेण कर्मवश्यानां

ततः क्रोधपरीतेन सरक्तनयनेन च ।

वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण च्छिन्नं तस्य शिरो मया ॥

यस्मादनपराधस्य शिरश्छिन्नं त्वया मम ।

तस्माच्छापसमाविष्टं कपाली त्वम्भविष्यसि ॥

इत्युक्तप्रकारेण मस्तकं छिनत्ति मस्तके छिद्यन् इत्येव तु खि-
नां च जगत्सृष्ट्यादिव्यापारो नोपपद्यते

एव विरोधपरिहारं कृत्वा प्रतिज्ञानुगुणं निगमयति

तस्मादीश्वर एव सकलजगत्कारणम्.

तस्मादित्यादिना तस्माच्चेतनाचेतनयोर्हभयोरपि कारणत्वा-
समवालोके ऽविद्याकर्मनिबन्धनस्य परनियोगनिबन्धनस्य चाका-
रणत्वस्य दर्शनात्तद्विरत्या ऽस्य कारणत्वे हेतुमाह

अयं कारणं भवति, नाऽविद्याकर्मपरनियो-
गादिभिः, रपि तु स्वेच्छया.

अथ कारणमित्यादिना अविद्याकर्मनियन्धन कारणत्व सकल जन्तुसाधारणम् लोके परस्परोत्पादकतया ऽऽगत कारणत्व वैपर्यय-सुखप्रावण्येन हेतुना ऽज्ञानेन च तत्र शास्त्रवक्ष्यान्नामुत्पादकत्वं कर्मप्रधानम्भवति, अन्येषामविद्याप्रधानम् तदुभयमपि मिथो न व्यभिचरति. अधिकारिपुरुषाणां प्रज्ञादीनां कारणत्व परनियामप्रधानम्,

प्राजापत्य त्वया कर्म पूर्णमायि निवेशितम् ।

एतौ द्वौ विबुधधृष्टौ प्रसादप्रोधजौ स्मृतौ ।

तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारवारकौ ॥

इत्यादाविदन्द्रष्टव्यम् आदिशब्देनास्य विवक्षितो ऽवर्जनीयो भोग^१ इति मध्यधीधीभट्टाचार्यो ऽयदत्

अथ सृष्ट्यादिव्यापार ईश्वरस्य किमविद्याकर्मनियन्धन, किं वा ऽवर्जनीय कश्चिद्रोगो, ऽथ वा परंपरित सन्करोतीति तच्छब्दायाक्यम् स्वेच्छयेति, निरवद्यं निरञ्जनम्, अपहृतपाप्मा न तन्मयेदो कश्चनेत्युत्तप्रकारेणाविद्यादिदोषप्रतिभटस्य^२ नियामयान्तरदान्यस्य तस्य स्वेच्छा-भिन्न कारण नास्तीति भाव

अचिदविशेषितान्प्रलयसमामनि ससरत

करणकलेपरैर्घटायितुं क्षयमानमना ।

परद निजेच्छयैष परधानकरो प्रवृत्ति

महदभिमानभूतकरपायलिकोटाकिण्णिम् ॥

प्रलयसमयसुप्त इव शरीरै^३कदेश

परद चिदचिदाख्यं स्वेच्छया विस्तृषान ।

अचितमिष कलापं^४ चित्रमातत्य धुन्य

अऽनुचिगिनि शिरीष मीडानि धीस्मसुम् ॥

(१) विवक्षितो कर्मनीयो रोग इति पु पा ।

(२) प्रतिभटस्येति पु पा ।

(३) प्रल्पसमये मुन सरसंयेति पुनरगत पाठदठ-दोषकृपा^३मे रवकममादहत् ।

(४) कलापमिति पु पा ।

इति भट्टार्यैरभिहितम् .

नन्वेवमयमिच्छाप्रयुक्तोप्यायासरूपः किमित्यत आह

संकल्पेन करणादऽयमायासशून्यः.

संकल्पेनेति. यत्नरूपकायिकव्यापारेण न करोति किन्त्वय-
त्नरूपमानसव्यापारात्मकसंकल्पेन. अतो ऽयं जगत्सृष्ट्यादिव्यापार-
स्तस्याऽऽनायास^१ इत्यर्थ . सो ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति

मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति य. ।

तस्यारिपक्षपणे कियानुद्यमविस्तर ॥

इत्यादि.

नन्वनायासरूपत्वेऽपि अयाससमस्तकामतया परिपूर्णस्य तस्या-
नेन व्यापारेण किं प्रयोजनमित्यत आह

अस्य प्रयोजनं केवललीला .

अस्य प्रयोजनमिति अस्य जगत्सृष्ट्यादिरूपव्यापारस्य प्रयो-
जनं केवललीलेत्यर्थं लीला नाम तादात्विकरस विना कालान्तर-
भावफलमनुद्दिश्य क्रियमाणो व्यापार तथाहि^२ अस्य प्रयोजन-
मिति सृष्टिरूपव्यापारस्य प्रयोजनाभिधानात् तादात्विकरसमात्रमे-
वोक्तम्. अयं सृष्टिरूपो व्यापार सार्धभौमानां द्यूतादिवत् बालानां
बालुकागृहादिवश्च तादात्विकरसरु र खलु अनेन लोकवत्तु ली-
लाकैवल्यमिति सूत्रार्थो अभिहित

क्रीडतो बालकस्येव चेष्टास्तस्य निशामयेति

भगवता श्रीपरासरेण

अप्रमेयो ऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी ।

मोदते भगवान्भूतैर्याल क्रीडनकरिवेति ॥

भगवता र्धावेदव्यासेनाभिगुक्तैरप्य स्येश्वरस्य जगद्व्यापारस्य
प्रयोजनं लीलैवेत्युक्तम् .

(१) बद्धीहिनिशेषणमिदम्, अनायाससिद्ध इत्यर्थ ।

(२) तथापीति पु पा. ।

ननु तर्हि गत्वागत्वापि हृष्टा जन्म नियत्तयितुं विचार्यंविचार्यं
लोकमसृजत् उज्जीधनार्थं लोकमसृजदिति,

विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदितुम् ।
पूर्वमेव कृता ब्रह्मन्द्स्नपादादिमंयुतेति च
अचिद्विवेकिता^१प्रलयसोमनि संसरतः
करणकलेवरैर्वैद्ययितुं दयमानमनाः ।

इति च चेतनानामुज्जीवनरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थं जगत्सृष्टिमकरो-
दिति वदतां वचनानां वैयर्थ्यापत्तिरिति चेन्न, तथाहि, उभयोः प्रयो-
जनयोः सत्त्वेऽपि लोलैव प्रयोजनामित्यभिधानं प्राचुर्यमभिप्रेत्य. त-
स्मात्

रूपप्रकारपरिणामकृतव्यवस्थं
विश्वं विपर्ययितुमन्यदसच्च कर्तुम् ।
क्षाम्यन्स्वभावनियमं किमुदीक्षसे त्वं
स्वातन्त्र्यमैश्वरमपर्यनुयोज्यमाहुः ॥

इत्युक्तप्रकारेण यथेच्छं कर्तुं शक्तत्वात्सकलात्मनोऽपि युगपदेव
मुक्तान्कर्तुं समर्थत्वेऽपि स्वार्थीनस्त्ररूपस्थित्यादिनात्मनः कर्म व्या-
जीकृत्य दुरीकृत्य शास्त्रमर्यादया तानङ्गीकुर्यामित्यं स्थिति^२लीलारसे-
च्छयैव. लीलाविभूतिरित्येवास्य निरूपकम्. अत एवैतद्विभूतेर्ली-
लायाः प्रचुरप्रयोजनत्वात् सूत्रकारादिभिः सर्वलीलायाः प्रयोजन-
त्वाभिधानादयमपि^३ केवललीलैवेति वदति.

नन्वेवं जगत्सृष्ट्यादिव्यापाराणां केवललीलार्थत्वे संहारदशायां
लीलाविराम स्यादित्याशङ्कामनुवदति

तर्हि संहारदशायां लीला विरमेत्,

तर्हि संहारदशायामित्यादिना. तत्परिहरति

संहारस्यापि लीलात्वान्न विरमेत्.

(१) अवशेषितानिति अत्र पु. पा. ।

(२) इत्यस्थितिरिति पु. पा. ।

(३) अपमेवेति पु. पा. ।

सहारास्यापीत्यादिना यथा गृह निर्माय कोडतो बालस्य निर्भि
तगृहस्य विनाशनमपि जीला भवति, तथैतेषां सहारापि सृष्टिवह्नी-
ला तस्मात्तदानीमपि लीलाविरामो नास्तीत्यर्थं "अखिलमुचनज-
म्भस्येयमभङ्गादिलील" इति, 'निखिलजगदुदयविभवलयलील " इति
च सृष्टिवत्सहारोपि तस्य लीलेत्यभिहित भाष्यकारै

एवमेतावता ईश्वर एव जगत करणम्, तस्य कारणत्व हेत्व-
न्तरेण न भवति, किन्तु स्वेच्छयति सकल्पमात्रफलतत्त्वाद्यनता-
यासरूप इति, अस्य प्रयोजन लीलेति चोक्तम्

अथास्य जगत्प्रति कारणत्व घटपटादिक प्रति कुलालादीना फा-
रणत्वमिव निमित्तत्वमात्र किमित्याशङ्क्यामुपादानकारणमप्ययमे-
वेत्याह

अयं च स्वयमेव जगद्रूपेण परिणतत्वादुपादा-
नं च भवति .

अयं चेत्यादिना लोके कार्योत्पत्तौ कारण निमित्तोपादानस
हकारिरूपेण त्रिविधम् तत्तन्निमित्तकारणमुपादान वस्तु कार्य
रूपेण परिणमयत्कर्तृवस्तु, उपादानकारण कार्यरूपेण परिणामयोग्य
वस्तु, सहकारिकारण कार्योत्पत्त्युपकरण वस्तु घटपटादीना
कुलालकुविन्दादयो निमित्तकारण, मृत्तन्त्वाद्य उपादानकरण,
दण्डचक्रवेमाद्य सहकारिकारणम्

प्रकृते जगद्रूपकार्योत्पत्ताधीश्वर एव त्रिविधकारण भवति त-
थाहि, बहु स्थामिति सकल्पविशिष्टो निमित्तकारणम्, नामरूपविभा-
गानर्हतया स्वविशेषणीभूतसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्सन्तुपादानकरण,
धानरत्तद्यादिविशिष्ट सन् सहकारिकारणम् च भवति तस्मादुपा-
दानकारण चायमेवेति वदति अयमिति पूर्वं निमित्तकारणतया श्भि-
हित ईश्वर परामुद्श्यते चिदचितात्मयाश्चापृथक्मिद्विशेषणतया
स्वयमेवेतिशब्दन्तर्भूतत्वात्स्वयमेव जगद्रूपेण परिणतत्वादित्युक्तम् .
उपादान चेति चकारेण पूर्वोक्तनिमित्तकारणत्वेनोपादानकारणत्व
समुच्यते

तथाच ग्रहणो जगत्कारणत्वप्रतिपादकवेदान्तसूत्रे निमित्तकारणत्वसाधनानन्तर “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा” इति यथोपादानकारणत्वमुक्तम्, तथातेनाप्युक्तम् प्रकृतिक्षेत्रेतदभिप्रेत्यायमप्युपादान चेत्यत्रादीत्. तत्र प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति साध्यकथनपूर्वक साधनमुक्तम्. अत्र स्वयमेव जगद्रूपेण परिणतत्वादिति साधनपूर्वक साध्यमुक्तम्. तत्र येनाश्रुत श्रुत भवत्यमतमतमविज्ञात विज्ञात स्यादित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञया यथा सौम्यै^१कंन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मय^२ विज्ञात स्यादित्युपपादकदृष्टान्तेन चैकवस्तुपरिणामरूप जगदित्युक्तम् तच्चैकवस्तु सूक्ष्मचिदाचिद्विशिष्ट ब्रह्म, तदेवा‘य स्वयमेवे’तिशब्देनावदत् तस्मात्सुत्रार्थ एवायमित्यविरोध

एकमेवाद्वितीयम्, तदात्मानं स्वयमकुच्यत,

अष्टा सृजति चात्मानं विष्णुं पालय च पाति च ।

उपसह्रियते चोप^३ सहर्ता च स्वयं हरि ॥

स एव सृज्य स च सर्गकर्ता स एव पात्यात्ति च पालयते च ।

ग्रहणाद्यवस्थाभिरशेषमूर्तिर्त्रिंशुर्वरिष्ठो वरदो वरंण्य ॥

इत्यादिभिर्निमित्तोपादानयोरैक्यं श्रुतिस्मृतिभिः सुव्यक्तमभिहितम्

नन्वेव स्वयमेव जगद्रूपेण परिणमते चे“त्रिगुणं निरञ्जनं, निष्कलं निष्क्रियं शान्तं, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, अविधारायं शुद्धायै” इत्यभिधीयमानं निर्विकारत्वमस्य कथमुपपद्यत इति शङ्काभनुवदति

तर्हि निर्विकारत्वं कथमिति चेत्, स्वरूपस्य विकाराभावान्न निर्विकारत्वविरोधः.

(१) सौम्येति पु पा ।

(२) मृन्मयमिति पु पा ।

(३) चोप-इति पु नास्ति ।

तर्हीत्यादिना तां परिहरति स्वरूपस्येत्यादिना चिदचिद्रूपवि-
शेषणविशिष्टस्य स्वरूपस्य जगद्रूपेण परिणामे विशेष्यस्य स्वरूपस्य
विकाराभावाभिधिकारत्वस्य विरोधो नास्तीत्यर्थः

स्वरूपस्य विकाराभावेऽयमेव जगद्रूपेण परिणामत इत्युक्तं प-
रिणामोऽस्य कथमुपपद्यत इति शङ्कामनुवदति

तर्हि परिणामः कथमुपपद्यत इति चेत्,

तर्हीत्यादिना [ता परिहरति]^१

विशिष्टविशेषणसद्धारक. कस्यचित्कीटस्य स्व-
भाव. सर्वशक्तेर्न नोपपद्यते.

[विशिष्टेत्यादिना]^२ विशिष्ट च तद्विशेषण विशिष्टविशेषणमिति
प्रथम कर्मधारयसमास कृत्वा द्वारण सह यत्तत इति सद्धारक इति
अनन्तरपदस्य बहुव्रीहिं कृत्वा विशिष्टविशेषणन सद्धारका विशिष्ट-
विशेषणसद्धारक इति तृतीयातत्पुरुषसमासन शब्दो व्युत्पादनीय
विशिष्ट विशेषणयुक्त विशिष्टम् विशेषणमिति दण्डकुण्डलादिविल-
क्षण शरीरभूततया पृथक्स्थित्याद्यनर्हे विशेषणयुक्त चिदचिद्रूप-
विशेषणमुच्यते

अथ वा, विशिष्टविशेषणमित्यस्य शरीरभूत सत् सर्वदा विशेष-
णत्वेन सद्गत विशेषणमित्यर्थे तदापि पृथक्स्थित्याद्यनर्होऽप्यो दण्ड-
कुण्डलादिभ्यो व्यापृच्छि सिद्ध्यति विशेषणन सद्धारक इति एव-
मपृथक्स्थित्यविरापण्येन हतुना द्वारसहितोऽस्य परिणामोऽस्तीत्यर्थे
अनेनाऽपृथक्स्थित्यविरापण्येन हतुना द्वारसहितोऽस्य परिणामोऽस्ती-
त्युक्तम्

नन्वव स्वरूपस्य विकाराभावे स्वशरीरभूतविशेषणद्वारा सर्व-
स्य कार्यजातस्याऽयमुपादानं कथं भवतीत्यत आह कस्यचित्कीट-

(१) विकाराभावे इति पु पा ।

(२) [ ] एतच्चिद्वचनं पाठ पुस्तके नास्ति ।

(३) अनेन पृथगिति पु पा ।

(४) कार्यस्य जातस्येति पु पा ।

स्येत्यादि अतपशाक्तिकस्य फीटस्य स्वरूपविकाराभावेऽपि स्वशरीर-
भूतविशेषमुत्पन्नं तन्तुजालरूपकार्यं प्रति रजसमुपादानत्वरूप
स्वभावे, "परास्य शक्तिर्विधिष्येयं धूयत" इत्यधीयमानसर्वशक्त-
नौपपद्यत इति न युक्तम् "यद्यार्थानाभि सृजते शृङ्गते च,

ऊर्णनाभिर्यथा स्रुता स्वयं तद्भसते पुन ।

तथा स्रुष्टेदमखिलं स्वयं तद्भसते हरि ॥

इत्यादि

कार्ये ऽनन्ते स्वतन्तुमुत्पन्नस्वामुपादानमाहु

सा ते शक्तिं सुकरमितरद्येति चेत्तां चिल्लङ्घ्य ।

इच्छा यावद्विहरति सदा रङ्गरानाऽनपेक्षा

सैवशाना ह्यतिशयकरी सौर्णनाभां विभाव्या ॥

इति भट्टार्या आहु

एव निमित्तोपादानकारणत्वे उक्ता सहकारिकारणत्वस्यानभि-
धानं सर्वज्ञत्वादिगुणयागस्य प्रागभिहितं यावत् निमित्तोपादानयोरै-
क्याभिधानाच्च स्वत एव सिद्धयतीत्यभिप्रायेण अत एव घेदान्तसू-
त्रेष्यस्य विशिष्यानभिधानम् एवमीश्वर एव त्रिविधकारणमिति
साधितवान् अथा' ऽज्ञामेकाम गौरनाद्यन्तवती, त्रिगुणन्तजगद्यानि-
रनादिप्रभवाप्ययम्, अज्ञो ह्यक, ज्ञाज्ञौ द्वायजार्थाशानीशौ, अज्ञा
नित्यं शाश्वतो ऽयं पुराण इत्यादिध्रुतिस्मृत्यादिपृक्तप्रकारेण नित्य-
योश्चिदचितोरीश्वरश्च क्रियमाणा सृष्टिं षीदशीत्याषाडक्षायामाह

ईश्वरस्य सृष्टिरऽचित परिणामकरणं, चेतनस्य
शरीरेन्द्रियप्रदानज्ञानविकासकरणञ्च ।

ईश्वरस्यत्यादिना

प्राग् जगत्कारणत्वनाभिहितेनेश्वरेण चेतनाचतनात्मकस्य जगत
सृष्टिर्नाम तम परे दत्र एकीभवति युक्तप्रकारेण स्वस्मादधिमतं
तथा स्वितस्य तम शब्दवाच्यस्यास्य

ततः स्वयंभूर्भोगवानव्यक्तो व्यञ्जयत्तदम् ।
महाभूतादि वृत्तौजा प्रादुरासीत्तमानुद ॥

इत्युक्तप्रकारेण स्वंप्ररणविशेषेण स्वस्माद्धिभाग कृत्वा तस्य व्यक्तशब्दाद्यसमाष्टिष्यष्टिरूपसमस्तकार्य्यात्मकपरिणामकरणम् . अचिद्विशेषितान्प्रलयसीमनि ससरत इत्युक्तप्रकारेण करणकलेव-रविधुरस्य भोगमोक्षशून्यस्याचिद्विशेषेण स्थितस्य चेतनस्य भोगस्थान शरीर भोगोपकरणानौन्द्रियाणि च दत्त्वा भागमोक्षानर्हं यथा भवति, तथा प्राक्सकुचिततया स्थितस्य ज्ञानस्य विशासकर-णं चेत्यर्थं . चेतनस्येति जात्येकवचनम् ॥

अथ स्थितिसंहारप्रकाराश्च वक्तव्या इति विचार्य्ये प्रथमं स्थि-तिप्रकारमाह

**स्थितिकरणं नाम सृष्टेषु वस्तुषु केदारे जल-
वदऽनुकूलतया प्रविश्य सर्वरक्षणकरणम् .**

स्थितिकरणमित्यादिना 'स्थितिर्नामे'खलनिघाश' स्थितिकरणं ना मे'खलनिघान स्थिते सृष्टिसंहारवत्कर्तृगतत्वाभावेन रक्षणकर्मीभय-द्वस्तुगततया स्थितिकरणस्य कर्तृव्यापारत्वात् सृष्टेःषित्यादि तत्सृष्टे-त्युक्तप्रकारेण स्वेन सृष्टेषु वस्तुषु केदारस्यैकतयाऽऽनुकूल्येन तिष्ठन्न-लवत् तदेवानुप्राविशदित्युक्तप्रकारेण तद्वक्षणाऽनुकूलतया ऽन्त-प्रविश्य तत्तद्वस्त्वनुगुणं सकलरक्षणानां करणमित्यर्थं अनुप्राविश-च्छब्दस्यानु^१कूलतया प्रवेगेऽस्य विवक्षितं तथाच स्थितिकरणं रक्षणकरणमिति सिद्धम् ।

अथ संहारप्रकारमाह

**संहारो नाम यथा ऽविनीतः पुत्रः पित्रा शृङ्खले
बद्धा स्थाप्यते, तथा विषयान्तरेषु सक्तानीन्द्रि-
याणि संहृत्यावस्थापनम् ।**

(१) अनुप्राविशशब्दस्येति पु पा, अनुप्रावेशानन्देस्यानि वा पठनीयम् ।

सहारो नामेति विचित्रा देहसपत्तिरीश्वराय निवेदितु-
मित्युक्तप्रकारेण स्वसमाश्रयण दृत्वोऽजीघनार्थं दत्तानि करणकले-
चराण्यादाय मार्गमप्राप्य चाह्यविषयप्रावण्ये कुपथेन गन्तुमुद्युते
विधिनिषेधवश्यतया सकोचन वर्त्तन विना स्वैरचारिण पुत्र हि-
तपर पिता यथा शृङ्खलाया वद्धा किञ्चिद्वापारानर्हं स्थापयति,
तथा स्वव्यतिरिक्तविषयेऽप्रतिप्रवणानि करणानि विनाऽप्य सकुचित
कृत्वाऽऽस्थापनमित्यर्थे

अथैतेषां सृष्ट्यादीनां चतुर्विधत्वात्तदपि दर्शयितुमाह

एतत् त्रितयमपि प्रत्येकं चतुर्विधम्.

एतन्नितयमपीत्यादि

चतुर्विभागं सृष्टौ चतुर्धां सस्थितं स्थितौ ।

प्रलयं च करात्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दन ॥

इत्यादि

सृष्टौ ब्रह्मणाः प्रजापतीनां कालस्य सर्वस्य
जगतश्चान्तर्यामी सन् रजोगुणायुक्तः सृजति.

सृष्टावित्यादि, सृष्टौ प्रसक्ताया चतुर्दशभुवनस्रष्टु समष्टिपुरण-
स्य ब्रह्मणस्तेन सृष्टानां नित्यसृष्टिकर्तृणां दशानां प्रजापतीनां सृष्ट्य-
पक्षितस्य कालस्य परस्परमुत्पादकानां सर्वजन्तूनां च तत्तत्प्रवृत्तय
सर्वा स्वस्मिन्यथा पर्यवस्यन्ति, तथाऽन्तरात्मा सन्प्रवृत्तिहेतुर-
जोगुणविशिष्ट सन् सृजतीत्यर्थे

एकनाशनं ब्रह्मासौ भवत्यन्यत्र मूर्तिमान् ।

मरीचिमिथा पतय प्रजानामन्यभागत ॥

कालसृष्टीयस्तस्याय सर्वभूतानि चापर ।

इत्यं चतुर्धा सन् सृष्टौ वर्त्तते स रजागुण ॥

इत्यादि

स्थितौ विष्णावादिरूपेणावतीर्य मन्वादिमु-
खेन शास्त्रप्रवर्त्तनं कृत्वा सन्मार्गं दर्शयित्वा का-

अस्य सर्वभूतानां चान्तर्यामी सन् सत्त्वगुण-
युक्तः स्थापयति ।

स्थितावित्यादि, स्थितौ प्रसक्तायां "मध्ये विरञ्जिगिरिशप्रथमाव-
तार" इत्युक्तविष्णवतारप्रभृतीन् "सुरनरविरञ्चामवतर" इतियुक्तप्रका-
रणानेकावतारान् कृत्वा "यद्वै किञ्चन मनुरवदत्तद्भेज" मित्याप्ततया
श्रुतिप्रसिद्धमनुप्रभृतियाश्चवल्लभ्यपराशरवाल्मीकिशौनकादिसुखेन
स्मृतीतिहासपुराणरूपशास्त्राणि प्रवर्त्य^१ चेतनानामपचप्रवृत्ति वि-
नोर्जावर्तनं प्राप्तुं सन्मागोन्दर्शयित्वा रक्षणोपयोगिनः कालस्य परस्य
ररक्षकाणां भूतानां च तत्तत्प्रवृत्तयो यथा स्वस्मिन्पर्यवस्यन्ति,
तथा अन्तरात्मतया स्थितो ज्ञानप्रकाशादिहेतुसत्त्वगुणविशिष्टः स्थि-
तिं करोतीत्यर्थः .

एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम् ।

मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपोऽपरेण च ॥

सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितः कुरुते स्थितिम् ।

सत्त्वं गुणं समाधित्व जगतः पुरुषोत्तमः ॥

इत्यादिपुराणे एकांशेन स्थितो विष्णुरिति विष्णवतारस्यै-
कस्याभिधानमवतारान्तराणामभ्युपलक्षणं द्रष्टव्यम्, विष्ण्वादिरूपे-
णावतीर्ष्येत्यनेनोक्तत्वात् .

संहारे रुद्रस्याग्न्यादीनां कालस्य सकलभूता-
नामन्तर्यामी तमोगुणाविशिष्टः संहरति .

संहारइत्यादि. संहारे प्रसक्ते संहर्तृषु प्रधानस्य रुद्रस्याऽवान्तर-
संहर्तृणांमन्वन्तकादीनां संहारोपयोगिनः कालस्य परस्परनाशकार्णां
सर्वभूतानां च तत्तत्प्रवृत्तयो यथा स्वस्मिन्पर्यवस्यन्ति तथान्तर्यामी
सन्निर्देयं कर्तुमुपयुक्तेन तमोगुणेन युक्तः संहरतीत्यर्थः .

आधित्व^२ तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः ।

(१) प्रवर्तयित्वेति पुस्तकगतः पाठः प्रामादिकः ।

(२) आध्रितेति पु. पा. ।

रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः ॥
 अग्न्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन घञ्जते ।
 कालस्वरूपो भागो ऽन्यः सर्वभूतानि चापरः ॥
 विनाशं कुर्वतस्तस्य चतुर्द्ध्वं महात्मनः ।

इत्यादि. सृष्ट्यादिषु चतुर्विभागकथनस्यल्ले ऽशयब्देन ब्रह्मादय उक्ताः, तेषां तस्य प्रकारभूतत्वादित्यमुमयमनन्तरम्

ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः ।
 विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥
 विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज ।
 स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोर्रेता विभूतयः ॥
 रुद्रः कालो ऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ।
 चतुर्द्धां प्रलये ह्येता जनाहंनविभूतयः ॥

इति श्लोकत्रयेण स्फुटतया प्रतिपादितवान् श्रीपराशरः. एतद्-
 भिप्रेत्यैवायमप्यऽन्तर्यामीत्यवोचत् “ विष्णुर्मन्वादयः काल ” इति
 श्लोके विष्णोर्रेपि विभूतित्वाभिधानमवतारप्रयुक्तविग्रहपरम् ।

अथ विषमसृष्टिप्रयुक्तां मन्दमतीनां यद्वां परिहर्तुं श्रयमं तद्विष-
 यशङ्कामनुचदति

कांश्चित्सुखिनः कांश्चिदुखिनश्च सृजत ईश्वर-
 स्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति चेत् ,

कांश्चिदित्यादिना. सृष्टिकाले सकलात्मन एकप्रकारेण विना
 देवमनुष्यादिविभागेन कांश्चित्सुखिनः कांश्चिदुखिनश्च सृजति चे-
 त्सर्वसमस्य परमदयावत् ईश्वरस्य सर्वविषये समत्वाभावरूपवै-
 षम्यं तु खितया सृष्ट्यात् परदुःखासहित्वरूपकृपाया^१ अभावश्च
 स्यातामित्यर्थः .

तां परिहरति

कर्म हेतुकृत्य करणान्मृदं भक्षयन्त्याः प्रजा-
या जिह्वायां चिह्नं कृत्वा विभिपियन्मातृवाद्धितप-
रेण करणाच्च न स्याताम् .

कर्मत्यादिना. केषांचित्सुखित्येन केषांचिद्दुःखित्येन च सृष्टेर्वि-
पमसृष्टिहेतुभूतकर्म हेतुकृत्य करणाद्दुःखित्येन सृष्टेः स्वस्थ रोगकर्त्री
मृदमादरेण भक्षयन्त्याः प्रजायाः पुनर्यथा न भक्षयेत्तथा जिह्वायां
नवादिना चिह्नं कृत्वा मृद्भक्षणभयं कारयद्धितपरमातृवत् एते पु-
नश्च यथा दुःखहेतुकर्मकरणे विभियु^१स्तथा हितपरंण करणाच्च वै-
पम्यनैर्घृण्ययोरुनयोरपि नापत्तिरित्यर्थः. अनेन "वैपम्यनैर्घृण्ये न
सापेक्षत्वा " दितिचेदान्तसूत्रार्थाऽऽभिहितः.

निघ्नोन्नतं च करुणं च जगद्विचित्रं
कर्म व्यपेक्ष्य सृजतस्तव रद्भ्रगं पिन् ।
वैपम्यनिर्घृणतयोर्न खलु प्रसक्ति-
स्तद्गद्गसूत्रसञ्चिवाः श्रुतयो गृणन्ति ॥

इति भट्टार्यैरुक्तम् . एवं सकलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृयुक्त-
मुपपादितम् ॥

अथ विलक्षणविग्रहयुक्त इत्युक्तमुपपादयितुमुपक्रमते

अयं च त्रिविधजलयुक्तां पृथिवीं ससर्ज मेघ-
वर्णं इत्युक्तप्रकारेण सविग्रहः सृष्ट्यादिकं करो-
तीत्यर्थः ।

अथमित्यादिना. ननु मध्य उक्तयोरार्त्तादिचतुर्विधपुण्यसमा-
श्रयणीपत्त्वधर्मादिचतुर्विधफलप्रदत्वयोर्द्वयोरुपपादनं कुतो न कृत-
मिति चेन्न, " कारणं तु ध्येयः, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं " मित्या-

द्युक्तप्रकारेण कारणवस्तुन एवोपास्यत्वादाश्रयणीयत्वाच्च कारण-
त्वोक्त्यैव चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तं. चतुर्विधसमाश्रयणीयत्वम्
“फलमत उपपत्ते” रित्युक्तप्रकारेण फलप्रदत्वहेतुसर्वशक्तियो-
गस्य प्रागभिधानादेव चतुर्विधफलप्रदत्वम् चार्थाद्युक्तमित्यभिप्रायेण
तयोरधिकस्योपपादनीयांशस्याभावाच्च तदुपपादनं न कृतम्

तत्पूर्वोक्तकारणसत्त्वेन^१ विग्रहयोगस्यान्वयं वदन्नाह अयमिति.
एवं जगत्सर्गादिकर्तृतया ऽभिहितो ऽयं नदीजलभूमिजलधरपञ्जरूप-
त्रिविधजलविशिष्टजगत्स्रष्टा वरुणकवलाहक^२ स्रष्टाविग्रहविशिष्ट इति
दिव्यसूत्रिप्रबन्धोक्तप्रकारेण विग्रहसहितः सन् सृष्टिस्थितिसं-
हाराङ्करोतीत्यर्थ^३. मेघवर्ण इत्यस्य सौन्दर्य^४ परतया बहुभिर्वा-
ख्यातत्वेऽपि विग्रहपरतयान्तेनाभिधानादियमप्येका योजना द्रष्टव्या-
एकवाक्यस्यानेकयोजनास्ति खलु ।

अथैतद्विग्रहवैलक्षण्यमेकेन गद्येनाह

विग्रहश्च स्वरूपगुणेभ्यो ऽत्यन्ताभिमतः स्वा-
नुरूपो नित्य एकरूपः शुद्धसत्त्वात्मकश्चेतनदेह-
वज्ज्ञानमयस्य स्वरूपस्या ऽऽच्छादनमकुर्वन् मा-
णिक्वमयपात्रे स्थापितसुवर्णवत्स्वर्णरूप^५ दिव्या-
त्मस्वरूपस्य प्रकाशको निरवधिकतेजोरूपः सौकु-
मार्यादिकल्याणगुणगणानिधिर्योगिध्येयः सकलज-
गन्मोहनस्समस्तभोगवैराग्यजनको नित्यमुक्ता-
नुभाव्यो वासनातटाकवत् सकलतापहरो ऽनन्ता-

(१) कारणत्वेनेति पु. पा. ।

(२) वारुणकवलाहकेति पु. पा.

(३) इत्यसौदार्येति पुस्तकगतः पाठः ।

(४) स्वर्णरूपेति पु. पा. ।

वतारकन्दं सर्वरक्षकः सर्वाऽपाश्रयो ऽस्त्रभूषण-
भूपित'स्तिष्ठति.

विप्रहृश्चेदिना. स्वरूपगुणेश्वरो ऽत्यन्ताभिमत इति, इच्छागु-
हीताभिमतोरुद्देहस्य इत्यादि प्रमाणम्.

स्वानुरूप इति, अननुरूप^३भूप्यभिमतं भवति किञ्चित्, अयं तथा
न, अपि तु स्वस्यानुरूप इत्यर्थः

नित्य इति, स्वरूपगुणवदऽनादिनिधन इत्यर्थः, लोके ऽवयविना-
म ऽनित्यत्वदर्शनादस्याप्यवयवित्वेनानित्यत्वं स्यादिति चेन्न, सर्व-
व्यवयवसंबन्धमात्रं न भवत्यऽ नित्यत्वे हेतुरपित्वऽवयववारब्धत्वम्,
अवयवसंबन्धमात्रस्यानित्यत्वे हेतुत्वे करचरणाद्यवयवसंबन्धवद्
त्मनोऽनित्यत्वापत्तेः . एवं चात्रावयववारब्धत्वे प्रमाणाभावात्कर-
चरणाद्यवयवयोगित्वेपि नित्य एव भवतीति विवरणे कृष्णपादै-
कम्.

एकरूप इति, वृद्धिद्वयादिविकाररहित इत्यर्थः . सदैकरूपरू-
पायैत्यादि.

शुद्धसत्त्वात्मक इति, गुणान्तरसंसर्गरहितसत्त्वाश्रयो ऽप्राकृत-
दिव्यरूप इत्यर्थः. "न तस्य प्राकृता भूर्त्ति"रित्यादि.

'चेतनदेहव'दित्यादि'स्वर्णरूपदिव्यात्मस्वरूपस्य प्रकाशक' इति,
शुद्धसत्त्वात्मकत्वाद्गुणत्रयाश्रयचेतनदेहवञ्च ज्ञानमयत्वात्तेजोम-
यस्य स्वरूपस्य बहिः प्रकाशाच्छादन^३मकुर्वन्माणिक्येन निर्मिते पा-
त्रे स्वर्णे व्यापिते ऽन्त स्थितं स्वर्णं तद्यथा बहिः सम्यक् प्रकाशयति,
तथा स्वर्णस्वरूपेत्युक्तप्रकारेण स्पृहणीयत्वात्स्वर्णत्वेनाभिहितस्य
दिव्यात्मकस्वरूपस्य प्रकाशक इत्यर्थः.

निरवधिकतेजोरूप इति, नित्यमुक्तविग्रहाणामस्य चैकजाती-

(१) विभूषित इति मूले पाठः ।

(२) अवयवकरमिति प्राचीनाऽस्ति पुस्तके टिप्पणी ।

(३) बहिः प्रकाशमाच्छादनमिति पु. पा. ।

यद्रव्यत्रेपि एकजातीयद्रव्यात्मकखद्योतशरीरतेजस आदित्यस्य
विद्यमानतेजोतिशयवत् तेषा सावधिकतेजस्त्वापादकनिरवधिक-
तेजोरूप इत्यर्थं

सौकुमार्यादिकल्याणगुणगणनिधिरिति सौकुमार्यसौन्दर्यलाव
ण्यसौगन्ध्ययौवनप्रभृतिकल्याणगुणसमूहाध्य इत्यर्थं सौन्दर्यसौग
न्ध्यसौकुमार्यलावण्ययावनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपइति भाष्यकार
यागिध्येय इति, भगवद्भ्यानपराणा परमयोगिना शुभाश्रयतया
सदाध्यानविषय इत्यर्थं

का चान्या त्रामृते देवि सर्वयज्ञमय वपु ।

अध्यास्त देवदेवस्य योगिचिन्त्य गदाभृत ॥

इत्यऽसाधारणचिग्रह एव यागिचिन्त्यत्वेनाभिहित

सकलजनमोहन इति, ज्ञाज्ञाऽविशेषेण सर्वजनानामपि स्ववैख
क्षण्येनोन्मादजनक इत्यर्थं “ पुसा दृष्टिचित्तापहारिणम्, सर्वस
त्वमनोहर ” इत्यादि

समस्तभोगवैराग्यजनक इति, स्वैलक्षण्य दृष्टवता स्वेतरसकल
विषयानुभवेपि नैराश्य जनयतीत्यर्थं परमात्मनि यो रक्तो विरक्तो
ऽपरमात्मनीत्यादि

नित्यमुक्तानुभाव्य इति, अपरिच्छिन्नज्ञानादिगुणकैर्नित्यैर्मुक्तैश्च
“ सदा पश्यन्ती ति प्रकारेणाऽनवरतानुभाव्य इत्यर्थं

वासनातटाकवत्सकलतापहर इति, “ चक्षु करपादशुद्धरक्तकुं-
सुमै रित्यारभ्य दिव्यसूरिवर्णनप्रकारेण दिव्यावयवविग्रहसब
न्धन भास्वत्प्रकाशविकसितपङ्कजरज परिमलप्रचुर^१स्तटाक इव
स्वाश्रिताना सासारिकप्रिविधताप विरहताप च सर्वन्दूरकराती-
त्यर्थं

अनन्तावतारकन्दामिति, “ अजायमानो बहुधा विजायते, बहु-
नि मे व्यतीतानी ” लुक्तानामनन्तावताराणामपि अप्रकृतदिव्यम
स्थानमितरसजातीय कृत्वा दीपादुत्पन्नप्रदीपवद्भागतत्वात् तथा
सर्वेषा मूलमित्यर्थं “ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सभगामि, कर्त्तृकल्पे
जायमान स्वमूर्त्येत्यादि

(१) यादनमकाश विकसितपङ्कज परिमलप्रचुर इति पुस्तकगत पाठ ।

सर्वरक्षक इति, ऐश्वर्याधिनां केवलानां भगवद्वरणार्थिनामुपा-
सकानां प्रपन्नानामनुभवकैङ्कर्यपरानां नित्यमुक्तानां चाविशेषेण स-
र्वेषामनिष्टनिवृत्तिमिष्टप्राप्तिं च दिव्यमङ्गलविग्रहयुक्तः सन्नेव करो-
त्यतः सर्वरक्षक इत्यर्थः.

सर्वापाश्रय इति, उभयविभूत्याश्रय इत्यर्थः .

मल्लभूषणभूषित इति, पूर्वोक्तसर्वाश्रयत्वसूचकैरल्लभूषणाध्या-
योर्कैर्विभूत्यभिमानिभिर्दिव्यायुधदिव्यामरणैरलेकृत इत्यर्थः.

आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
विभक्तिं कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः, ॥
धीवत्ससंभ्रान्धरमनन्ते च समाश्रितम् ।
प्रधानं, बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे, ।
भूतादिमिन्द्रियादिं च द्विधा ऽहंकारमीश्वरः ।
विभक्तिं शङ्करूपेण शङ्करूपेण संस्थितम्, ॥
चलस्वरूपमत्यन्तजयेतान्तरितानिलम् ।
चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे^२स्थितम् ॥
पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः ।
सा भूतहेतुसंघातो भूतमाला च वै द्विज, ॥
यान्मिन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै ।
शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः, ॥
विभक्तिं यथातिरङ्गमज्युक्तो प्रयन्तानिर्मलम् ।
विद्यामयं तु तज्ज्ञानमधिष्ठा चर्म संस्थितम् ॥

इत्यादि.

पवं विलसुणविग्रहयुक्त इत्येतदुपपदितवान् ॥

अथैतद्विग्रहयोगप्रयुक्तानीश्वरस्य परत्वादिपञ्चप्रकारान् प्रत्येकं
सुव्यक्तं दर्शयितुं विचार्य्यं प्रथमं तानुत्क्षिपति^३

ईश्वरस्य स्वरूपं परब्रह्मविभवान्तर्यामित्वा-
चावतारभेदेन पञ्चप्रकारम्.

(१) विष्णुकरे इति पु. पा. । (२) उत्क्षेपयतीति पु. पा. ।

ईश्वरस्य स्वरूपमित्यादिना. ननु लक्ष्मीभूमिनीला^१नायक इ-
त्येतदुपपादानन्तरमिदं कुतो नोपपाद्यत इति चेन्न, तत्रोपपादनीयां-
द्याभावात् .

वैकुण्ठे तु परे लोके धिया सार्द्धं जगत्पतिः ।

उभाभ्यां भूमिनीलाभ्यां सेवितः परमेश्वरः ॥

इत्युक्तत्वाच्च वक्ष्यमाणे परत्वे उक्तं भवेदिति विचार्य पृथङ् नो-
पपादितम् , तस्मान्न विरोधः .

ईश्वरस्वरूपमित्यत्र स्वरूपशब्दार्थः स्वासाधारणविग्रहो वा वि-
ग्रहविशिष्टस्वरूपं वा संग्रहेण कृतयोरन्ययोस्तत्त्वत्रयग्रन्थयोर्मध्य-
एकत्र विग्रहः पञ्चप्रकारः परत्वं व्यूहो विभवो ऽन्तर्यामिन्म-
र्चावतार इति, अन्यत्र ईश्वरस्वरूपं हेयप्रतिभटमित्यारभ्य पत्नीप-
रिजनादिविशिष्टं भवतीत्युपपादानन्तरमिदं च पञ्चविधमिति. इ-
दंशब्देन प्रकृतमीश्वरस्वरूपं परामृश्य तत्परत्वादिभेदेन पञ्चप्रका-
रमिति स्वयमुक्तत्वात्. एव पञ्चप्रकारविशिष्ट स्वरूपमित्यमुमर्षं

“मम प्रकाराः पञ्चेति प्राहुर्वेदान्तपारगाः ।

परो व्यूहश्च विभवो निपन्ता सर्वदेहिनाम् ॥

अर्चावतारश्च तथा दयालुः पुरुषाकृतिः ।

इत्येवं पञ्चधा प्राहुर्मां रहस्यविदो जनाः ॥

इति विश्वक्सेनसंहितायां स्वयमवोचत्.

एतान्पञ्चप्रकारान् क्रमेणोपपादयिष्यन्प्रथमं परत्वमुपपादयति

तत्र परत्वम् ऽकालकाल्ये^२ ऽनवधिकानन्दे द्वि-
तीये देशे नित्यमुक्तानां भोग्यत्वेनावस्थितिः.

तत्र परत्वमित्यादिना. तेषु पञ्चसु परत्वं नाम “न कालस्तत्र
वै प्रभुरिति, काला मुहूर्त्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामदे-
तुरिति, या वै न जातु परिणामपदास्पदं सा कालातिगा तय परा
महती विभूतिः, यत्कालादपचेलिम्”मिति चोक्तप्रकारेण कालकृत-
परिणामशून्यदेशत्वादकालकाल्ये “आनन्दस्यान्तो नास्ती”त्युक्तप्र-
कारेण निरवधिकानन्दयुक्तं द्वितीये धीवैकुण्ठे “यत्र पूर्वं साध्याः

सन्ति देवाः, यत्रर्षयः प्रथमज्ञा ये पुराणा"इत्याद्युक्तप्रकारेण नित्या-
संकुचितज्ञानानामनन्तगरुडविष्वक्सेनादीनां

सूर्यकोटिप्रतीकाशाः पूर्णेन्द्रश्रुतसविभाः ।

यस्मिन्पदे विराजन्ते मुक्ताः संसारवन्धनैः ॥

इत्युक्तप्रकारेण निवृत्तसंसारानामसंकुचितज्ञानानां मुक्तानां
प्राणुमयस्य विषयीभूतत्वेनावस्थितिरित्यर्थः.

वैकुण्ठे तु परे लोके नित्यत्वेन व्यवस्थिताः ।

पश्यन्ति च सदा देवं नेत्रैर्ज्ञानेन चाभ्रराः ॥

इत्यादि ।

अथ व्यूहमुपपादयति

व्यूहो नाम सृष्टिस्थितिसंहारार्थं संसारिसंर-
क्षणार्थमुपासकानुग्रहार्थं च संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्ध-
रूपेणावस्थितिः.

व्यूह इत्यादिना व्यूहस्य लीलाविभूतौ विनियोगात् पतद्भिभूतेः
सृष्टिस्थितिसंहाराणां निर्वाहार्थं बुभुत्सूनां संसारिणामनिघ्ननिवृत्त्या-
दिकं कृत्वा रक्षणार्थं मुमुक्षुनयोपासनं कुर्वतां संसारनिवृत्तिपूर्वक-
स्वप्नातिनिदानानुग्रहार्थं च संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपेणावस्थिति-
रित्यर्थः. अमुकेन व्यूहेनामुक्तकार्यं क्रियते इत्युपपर्युपपादने द्रष्ट-
व्यम्.

चतुर्विधः स भगवान् मुमुक्षूणां हिताय वै ।

अन्येषामपि लोकानां सृष्टिस्थित्यन्तसिद्धये ॥

श्वानस्यास्य सेनाने व्यूह आघो मयेरितः ।

अनादिकर्मवश्यानां संसारे पततामघः ॥

इत्यारभ्य

उपासकानुग्रहार्थं जगतो रक्षणाय चोति ।

आधिरासीद्भगवतः पश्चाद्युधपाङ्कितः ॥

सो ऽयं संकर्षणाख्यो ऽभूत्तदेकान्तवपुर्धरः ।
 रुक्मामः सो ऽयमऽमलः सर्वशास्त्रेषु शब्दितः ॥
 सो ऽयं प्रद्युम्ननामाम्भूत्तदेकान्तवपुर्धरः ।
 इन्द्रनीलप्रतीकाश एष शास्त्रेषु शब्दितः ॥
 ततो नाम्ना ऽनिरुद्धो ऽयं स्वयमेवामवन्मुने ।
 तदेकान्तवपुयुंक्तस्तादात्त्विकधनप्रभः ॥

इति भगवच्छास्त्रे सृष्ट्यादयः संसारिसंरक्षणमुपासकानुग्रहश्च
 व्यूहकृत्यानीत्युक्तम्. चतुर्विधः स भगवानित्यत्र चानुर्विध्याभिधानं
 घासुदेवस्यान्तर्भावेण.

पतत्परव्यूहयोः को वा विशेष इत्यत आह

परत्वे ज्ञानादयः पद् पूर्णा, व्यूहे द्वौद्वौ गुणौ
 प्रकटौ.

परत्व इत्यादिना.

संपूर्णपद्गुणस्तेषु घासुदेवो जगत्पतिः । इति,
 पूर्णास्तिमितपाद्गुण्यो निस्तरङ्गाण्येवोपमः ।
 पण्णां युगपदुन्मेषाद्गुणानां स्वप्रचोदितात् ।
 अनन्त एव भगवान् घासुदेवः सनातनः ॥

इत्युक्तप्रकारेण घासुदेवरूपपरत्वे ज्ञानबलेश्वर्यैवीर्यशक्तिते-
 जांसि पद्गुणाश्च परिपूर्णा इत्यर्थः.

संकर्षणादिरूपे

व्यूहे तत्रावशिष्टं पद्गुणानां द्वियुगं मुने ।

अनुवृत्तिं भजत्येव तत्रतत्र यथातथम् ॥

इत्युक्तप्रकारेणावशिष्टगुणचतुष्टयस्य तत्रतत्र वर्त्तमानत्वे^१ व्य-
 अधिकृतकार्यानुगुण गुणद्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः.

गुणैः पद्भिस्त्वैतैः प्रथमतरमूर्त्तिस्तव यमौ

ततस्तिष्ठस्तेषां त्रियुग युगलैर्हि त्रिभिरभूः ॥

व्यवस्था या वैषा ननु धरद् साविष्टतियशाद्

भवान् भवंश्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः ॥

इत्ययमर्थः कुरेशैरभिहितः.

अथ संकर्षणादिषु त्रिषु प्रकाशमानान् गुणविशेषांस्तैराधिकृतानि कृत्यानि च प्रत्येकमभिधातुं विचार्य प्रथमं संकर्षणस्य प्रकारमाह

तत्र संकर्षणो ज्ञानवलाभ्यां युक्तो जीवतत्त्वमधिष्ठाय तत् प्रकृतेर्विविच्य प्रद्युम्नावस्थां प्राप्य शास्त्रप्रवर्तनं जगत्संहारं च करोति.

तत्र संकर्षण इत्यादिना, व्यूहप्रये संकर्षणः

तत्र ज्ञानबलद्वन्द्वाद्रूप संकर्षणं हरेः । इति,

भगवानच्युतोपीत्यं पद्मगुणेन समेधितः

धलज्ञानगुणौ तस्य स्फुटौ कार्यवशान्मुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण सर्वगुणानां सर्वेषु कार्यानुगुणं ज्ञानबलाभ्यां युक्तः.

सोयं समस्तजीवानामधिष्ठावृत्तया स्थितः । इति,

संकर्षणस्तु देवेशो जगत्स्रष्टुमनास्ततः ।

जीवतत्त्वमधिष्ठाय प्रकृतेस्तु विविच्य तत् ॥

इति चोक्तप्रकारेण प्रकृतौ लीनजीवतत्त्वमधिष्ठाय तेनाधिष्ठावृत्तयेण तत्प्रकृतेर्नामरूपविद्येयो यथा भासते, तथा विविच्य

विवेकानन्तरन्देवः प्रद्युम्नावस्थां सः । इति,

सोयं प्रद्युम्नावस्थामुत्तरेकान्तवपुर्धरः ।

इति चोक्तप्रकारेण प्रद्युम्नावस्थां प्राप्य

शास्त्रप्रवर्तने चापि संहारं चैव देहिनाम् ।

बलेन हृत्तीर्दं स गुणेन निखिलं मुने ॥

ज्ञानेन तजुते शास्त्रं सर्वसिद्धान्तगोचरम् ।

वेदशास्त्रमिति ख्यातं पञ्चरात्रं विशेषतः ॥

इति चोक्तप्रकारेण वेदशास्त्रप्रवर्तनं जगत्संहारं च करोतीत्यर्थः ।

अथ प्रद्युम्नप्रकारमाह

प्रद्युम्न ऐश्वर्यवीर्याभ्यां युक्तो मनस्तत्त्वम-
धिष्ठाय धर्मोपदेशं मनुचतुष्टयप्रभृतिशुद्धवर्गसृष्टिं
च करोति.

प्रद्युम्न इत्यादिना. प्रद्युम्न

ऐश्वर्यवीर्यसंभेदाद्रूपं प्रद्युम्नमुच्यते इति,
पूर्णपद्मगुण एवायमच्युतोपि महामुने ।
गुणादैश्वर्यवीर्याभ्यां स्फुटा तस्य विशेषतः ॥

इति चोक्तप्रकारेण सर्वेषु गुणेषु सत्स्वपि कार्यानुगुणं विशेषेण
स्फुटाभ्यामैश्वर्यवीर्याभ्यां युक्तः

मनसोऽयमधिष्ठाता, मनोमय इतीरितः ।

इत्युक्तप्रकारेण ज्ञानप्रसरणद्वारं मनस्तत्त्वमधिष्ठाय
ऐश्वर्येण गुणेनासौ सृजते तच्चराचरम् ।
वीर्येण सर्वधर्माणि प्रवर्त्तयति सर्वशः ॥

इत्युक्तप्रकारेण सास्त्रार्थानुष्ठानरूपाणां धर्माणामुपदेशं
मनूनां सर्गप्रकरोन्मुखवाहुरूपादतः ।

चतुर्णां ब्राह्मणादीनां सर्गद्वारं जगत्पतिः ॥

द्विजयुग्मं क्षत्रयुग्मं वैश्ययुग्मं तथैव च ।

मिथुन च चतुर्थस्य एतन्मनुचतुष्टयम् ॥

मनुष्यो मानवशतं स्त्रीपुंमिथुनतो भवेत् ।

पैकैकं वर्णभेदेन तेषु मानवमानवाः ॥

सहस्रा संघभूवुश्च स्त्रीपुंमिथुनतस्तथा ।

मनुष्याश्च ततस्तेषु यभूवुर्वीर्यमत्सराः ॥

एते हि शुद्धसत्वस्या देहान्तं नान्ययाजिनः^१ ।

निराशाः कर्मकरणान्मामेव प्राप्नुवन्ति ते ॥

अव्यन्तेषु च निष्णाता ह्यादशाध्यात्मचिन्तकाः ।

व्यूहानुवृत्तिं सततं कुर्वन्ते ते जगत्पतेः ॥

सृष्टीयेन जगद्धात्रा निर्मिता मनसा स्वयम् ।

गुणप्रधानयोगे च निष्ठिताः पुरुषर्षभाः ॥

इत्येव शुद्धवर्गोयं गणेश तव कीर्तितः ।

इति विष्णुक्लेशेनसंहितायामुक्तप्रकारेण मुखबाहुरपाद्जान्मिथु-
नरूपब्राह्मणादिमनुचतुष्टयप्रभृतींस्तेभ्यो मनुष्यो मिथुनात्प्रत्येकं ध-
र्म्मभेदेन मानवार्तं तथैव ह्यौषुस^१मिथुनरूपं तेभ्यो मानवेभ्यो मानव-
मानवांस् तेभ्यो मनुष्यरूपाभिर्म्मत्सरान् शुद्धसत्त्वस्थान्देहान्तमऽ-
नन्ययाजिनः फलाभिसन्धिराहित्येन भगवत्समाराधनरूपाणि फ-
र्माण्यनुतिष्ठतो वेदान्ते निष्णातान् द्वादशाक्षरिमुखेनाध्यात्मचिन्त-
कान् सर्वेश्वरस्य व्यूहानुष्ठीसि सदा कुर्वतो भगवन्तं प्राप्नुवतः शुद्ध-
वर्गान् सृजति ।

अथानिरुद्धप्रकारमाह

अनिरुद्धः शक्तितेजोभ्यां युक्तो रक्षणस्य त-

त्त्वज्ञानप्रदानस्य कालसृष्टेर्मिश्रसृष्टेश्च निर्वाहकः ।

अनिरुद्ध इत्यादिना. अनिरुद्धः

" शक्तितेजःसमुत्कर्षादनिरुद्धतनुर्हरिरिति,

पुरुषोपि महाप्यक्षुः पूर्णपाद्गुण्य उच्यते ।

शक्तितेजोगुणौ तस्य स्फुटी कार्म्यवशान्मुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण सर्वेषु गुणेषु सत्त्वपि कार्म्यानुगुणाभ्यां शक्ति-
तेजोभ्यां युक्तः

शक्त्या जगदिदं सर्वमनन्ताण्डाभिरन्तरम् ।

विभक्तिं पाति च हरिर्मणिसानुरियाजुक्त्वात् ।

तेजसा निश्चिन्नं तत्त्वं ज्ञापयत्यात्मनो मुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण जगद्रक्षणरूपोजीवनहेतुतत्त्वज्ञानप्रदानस्य

सृष्ट्यादिद्विपरार्दान् कालसर्गमघात्करोत् ।

इत्युक्तप्रकारेण सृष्ट्यादिद्विपरार्दान्तकालसृष्टेश्च

तुरीयोऽयं जगत्प्राप्तो ब्रह्माणमसृजत्पुनः ।

मुखबाहुरपञ्जातो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥

चतुर्विधो भूतसर्गस्तेन रष्टः स्वयंभुवा ।

ब्राह्मणाद्यास्तथा यणां रजःप्राप्तुष्यंतोऽभयन् ॥

श्रयामार्गेषु निष्णाताः फलवादे रमन्ति ते ।
 देवादीनेव मन्वाना न च माम्मेनिरे परम् ॥
 तमःप्रायास्त्वमे केचिन्मम निन्दां प्रकुर्वते ।
 धाराध्यं च नियन्तारं न जानन्तः परस्परम् ॥
 संलापं कुर्वते व्यग्रं वेदवादिषु निष्ठिताः ।
 मां न जानन्ति मोहेन मयि भक्तिपराङ्मुखाः ॥
 स्वर्गादिषु रमन्त्येते अयसाने पतन्ति ते ।
 कामात्मानो महाभाग जरामरणयोगिनः ॥
 भ्रुवन्त्येते द्विजा मोहात्ते हि संसारवर्तमानि ।
 इत्येव मिश्रसर्गस्तु गणेश तव कीर्तितः ॥

इति विष्वक्सेनसंहितायामुक्तप्रकारेण ब्रह्मणो मुखबाहुरूपाद्-
 जानां ब्राह्मणादिवर्णानां रजःप्रचुराणां पूर्वभागमार्गनिष्णातानां फ-
 लवाद आरमता भ्रीश्वरं विना देवादीनेष्वाराध्यतया ऽध्यक्ष्यतां
 तत्र केषांचित्तमःप्रचुराणां भगवन्निन्दां कुर्वतामाऽऽराध्यं नियन्ता-
 रं तम ऽजानतां व्यग्राणां वेदवादे मनो निवेद्य परस्परन्तमेव सं-
 पताम ऽत एव भगवज्ज्ञानभक्तोरन्वयशून्यानां स्वर्गादिषु ऽऽरमता-
 कर्मफलावसाने ऽधः पततां कामविषयमनस्कानां जरामर-
 णभाजां ससारमार्गगामिनां सृष्टिरूपां मिश्रवर्गसृष्टिं च कथेतीत्य-
 र्थः, 'अण्डमण्डकारणानि च स्वयमुत्पादयति, अण्डान्तर्गतचक्षुः-
 चेतनान्तर्यामी सन्नुत्पादयतीति समष्टिः सर्वाप्यद्वारिका, व्याष्टि-
 सृष्टिः सर्वां सद्धारिकैति प्राक् स्वयमुक्तत्वात्, 'अस्मिन्नण्डे यदा-
 त्मसमष्टिभूतो ब्रह्मा जायते, ततः पूर्वं स्वसंकल्पेन भगवान्स्वयमेव
 सृजति, अतः परं ब्रह्मणो ऽन्तर्यामी सन्सृजतीति श्रीकृष्णपादोक्ते-
 श्च व्यष्टिसृष्टिः सर्वापि सद्धारिकैयाङ्गीकार्या, अतः प्रद्युम्नसृष्ट्यत्वेना-
 भिहिता शुद्धवर्गसृष्टिरद्वारिका, अनिरुद्धसृष्ट्यत्वेनाभिहिता मिश्र-
 वर्गसृष्टिः सद्धारिकेत्यभिधानमयुक्तम्. तस्माच्छुद्धवर्गसृष्टिर्मिश्रवर्ग-
 सृष्टिश्च सद्धारकसृष्टौ चेतनानां कर्मविशेषमयुक्तसंकल्पविशेषेण
 भवेत्. एतच्छुद्धवर्गसृष्टेर्मिश्रवर्गसृष्टेश्च भगवतः अघणानन्तरं

(१) वरमिति पु. पा. ।

(२) रमतामिति पु. पा. ।

भगवन्देवदेवेश सर्वज्ञ परमेश्वर ।

किमेव भवता सृष्टो मिथ्सर्गो जगत्पते ॥

शुद्धसृष्टि विहायैषां निर्दय' पुरुषोत्तम ।

इति विश्वक्सेनेन पृष्टः^२

विहाय शुद्धसर्गं च मिथ्सर्गस्य कारणम् ।

शृणुष्व गणनाथ त्वं दयालुर्निर्दयो न च ॥

सर्वशोहं न सन्देहस्तथापि च सृजाम्यहम् ।

अनाद्यविद्यासंसृष्टशोमुपीकान्नरान ऽहम् ॥

तान् वीक्ष्या^३ ज्ञानसङ्गं तु निषिद्धकरणं तथा ।

विहिताकरणं चापि वीक्ष्यैषामपराधकान्^४ ॥

मिथ्सर्गं करोम्येवं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

एवं सुकृतलेशेन शुद्धसर्गं करोमि च ॥

मनुप्रमुखसर्गो ऽयं शुद्धसर्गो मथेरितः ।

शुद्धसत्वमयाः सर्वे मन्द्रक्तिनिरता सदा ॥

ममार्चनपराः सर्वे मद्भक्तानपरिवृंहिताः ।

नमस्यन्ते महाभागा महात्मानो जितेन्द्रियाः ॥

भक्त्या परमया चैव प्रपत्या धा महामुने ।

प्राप्यं वैकुण्ठमासाद्य न निवर्त्तन्ति ते ऽव्ययाः ॥

एवं सर्वेषु कुर्यंस्तु मानवेषु मुमुक्षुषु ।

सृष्टिश्चयो महानासीन्नारकी भूस्त्वृणाहृता ॥

इति श्लाघा मिथ्सर्गः क्रियते लीलया मया ।

इति भगवानाह . एवं व्यूहप्रकारा उपपादिताः ॥

अथ विभक्तप्रकारान् विस्तरेणाह

विभवो ऽनन्तोऽपि द्विविधो^५ गौणमुख्यभेदेन

भिन्नश्च ।

(१) निर्दयः इति पु. पा. । (२) विश्वक्सेनपृष्ट इति पु. पा. ।

(३) नरानिहन्तान्वीक्ष्येति पु. पा. ।

(४) विक्षेपा मयाराधकानिति पुस्तकगतः पाठोऽस्ति ।

(५) अनन्तोद्विभिन्न इति पु. पा. ।

विभव इत्यादिना ।

विभवोपि तथानन्तो द्विधैव परिकीर्त्यन्ते ।

गौणमुख्यविभागेन शास्त्रेषु [च] हरमुने ॥ इति,

प्रादुर्भावो द्विधा प्रोक्तो गौणमुख्यविभेदतः ।

इति चोक्तप्रकारेण विभवः परिगणनाऽशक्यो ऽनन्तो, गौणमुख्यभेदेन द्विविधश्चेत्यर्थः . विभवो नामेतरसजातीयत्वेनाविर्भावः . अत्र गौणो ऽमुख्यः, मुख्यः श्रेष्ठः . गौण आवेशावतारः, मुख्यः साक्षादवतारः आवेशश्च स्वरूपावेशः शक्त्यावेश इति द्विविधः, तत्र स्वरूपावेशः स्वेन रूपेण सहावेश . स च परशुरामादीनां चेतनानां शरीरेषु स्वासाधारणविग्रहेण सहावेशः शक्त्यावेशः कार्यकाले विधिशिवादिचेतनेषु शक्तिमात्रेण स्फुरणम् ।

अथ मुख्यविभवस्य गौणविभवस्य च साम्यवैषम्ये आह

मनुष्यत्वं तिर्य्यकत्वं स्थावरत्वमिव गौणत्व-

मिच्छयाऽऽगतं न स्वरूपेण ।

मनुष्यत्वमित्यादिना.

मदिच्छया हि गौणत्वं मनुष्यत्वमिवेच्छया ।

शूकरत्वं च मत्स्यत्व नारासिंहत्वमेव च ॥

यथा वा दण्डकारण्ये कुञ्जाघ्नत्वं ममेच्छया ।

यथा वाजिमुखत्वं च मम सकल्पतोऽभवत् ॥

सेनापते ममेच्छातो गौणत्वं न च कर्मणा ।

इत्युक्तप्रकारेण रामकृष्णादिमनुष्यत्वं मत्स्यादितिर्य्यकत्वं कुञ्जाघ्नत्वरूपं स्थावरत्वमित्येतत्सर्वं यथा ममेच्छया जातम्, तथा ऽऽवेशरूप गौणत्वमपीच्छया ऽऽगतमित्याकारः समः अप्राकृतस्वासाधारणविग्रहेण सह भागतमित्यर्थः उपात्तयचनैरिच्छया प्रयुक्तत्वाभिधानेषु गौणस्य मनुष्यत्वादिवदऽप्राकृतदिव्यसंस्थानमितरजातीयं कृत्वा ऽवताररूपत्याभावात् स्वरूपेण भागतमिति सिद्धम् ।

अथोपास्यत्वानुपास्यत्वकथनमुपेनोभयोर्विशेषं दर्शयितुं प्रथमं मुख्यविभवस्योपास्यत्वं सहेतुकमाह

तत्राप्राकृतविग्रहा अजहत्स्वभावविभवा दी-
पादुत्पन्नदीपव'त्स्थिता मुख्यप्रादुर्भावाः सर्वे मु-
मुक्षूणामुपास्याः .

तत्राप्राकृतेत्यादिना. उभयविधे विभवे

प्रादुर्भावास्तु मुख्या ये मंदरात्वाद्विशेषतः ।

अजहत्स्वभावा विभवा'दिव्याप्राकृतविग्रहाः ॥

दीपादीपा इद्योत्पन्ना अगतो रक्षणाय ते ।

अर्च्या एव हि सेनेश संस्तुत्युत्तरणाय ते ॥

मुख्या उपास्याः सेनेश अनर्च्यानितराद् विदुः ।

इत्युक्तप्रकारेणाप्राकृतविग्रहाः “ अजोपि सन्नऽन्यथात्मा भू-
तानामीश्वरोपि सन्” इत्युक्तप्रकारेणापरित्यक्ताऽजहत्वाव्ययत्वसर्वेश्व-
रत्वादिस्वभावा अत एव दीपादुत्पन्नाः स्वकारणद्वेषस्वभावयुक्ताः
दीपा इव स्वकारणविग्रहतुल्यस्वभावा मुख्यप्रादुर्भावाः सर्वे मु-
मुक्षूणामुपास्या इत्यर्थः ।

विधिशिवपावकठ्यासजामदन्यार्जुनविज्ञेशा-
दिरूपा गौणप्रादुर्भावाः सर्वे ज्हंकारयुक्तजीवाधि-
ष्ठातृत्वान्मुमुक्षूणामनुपास्याः ।

अथ गौणविभवस्यानुपास्यत्वं सहेतुकमाह

विधिशिवेत्यादिना .

अनर्च्यानपि वक्ष्यामि प्रादुर्भावान् यथाक्रमम् ।

चतुर्मुखस्तु भगवान् खट्विकार्ये नियोजितः ॥

शंकराख्यो महाकद्रः संहारे विनियोजितः ।

मौहनाख्यस्तथा तुयो व्यासश्चैव महानृपिः ॥

(१) मदीपोति मूले टीकाया च पाठः ।

(२) मंदरात्वादिविशेषतः अजहत्स्वभाविभवा इति पुस्तकगतः पाठः ।

वेदानां व्यसने तत्र देवेन विनियोजित ।
 अर्जुनो धन्विना श्रेष्ठो जामदग्न्यो महानृपि ॥
 वसुना पावकश्चापि वित्तशश्च तथैव च ।
 एवमाद्यैश्च सेनश प्रादुर्भायैरधिष्ठिता ॥
 जीवात्मान सर्व एते नापास्या वैष्णवै सदा ।
 आविष्टमात्रास्ते सर्वे कार्यार्थममितद्युते ॥
 अनर्च्या सर्व एवैते विरुद्धत्वान्महामते ।
 अहकृतियुताश्चेमे जीवमिथा व्यधिष्ठिता ॥

इत्युक्तप्रकारेण सृष्टिकर्ता ब्रह्मा, सहारकृत शिवपावकादयः, वेदव्यसनदृष्ट व्यास, दुष्टक्षत्रियनिरासको जमदग्निपुत्र परशुराम अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवद्वापधर पुरस्तादित्युक्तप्रकारेण चापधरो रक्षक कर्त्तव्यीर्यार्जुन, औदार्यप्रधानो वित्तेश आदिशब्देन क्रीडीकृता ककुत्स्थमुचुकुन्दप्रभृतय एते गौणप्रादुर्भावा सर्वे स्वातन्त्र्यरूपाहकारयुक्ताश्च जीवान्कार्यार्थमावेशमुखे नाधिष्ठिता अतो बुभुक्षुणामेवोपास्या, न तु मुमुक्षुणामित्यर्थं व्यासजामदग्न्यार्जुनेत्यत्रार्जुन पाण्डुपुत्रा ऽर्जुना वा, तस्याप्यावेशावतारतयेतिहासादिष्वभिधानात् इदं गौणप्रादुर्भावाणुपास्यत्व

ब्रह्मरुद्रार्जुनग्याससहस्रकरभार्गवा ।
 ककुत्स्थात्रेयकपिलबुद्धाद्या ये सहस्रश ॥
 शक्त्यावेशावतारास्तु विष्णोस्तत्कालाधिब्रह्मा ।
 अनुपास्या मुमुक्षुणा यथेन्द्राग्न्यादिदेवता ॥

इति सीहितान्तरेष्युक्तम् ननूपास्यत्वचनेषु बुद्धमुनेरप्यवतारत्वेनाभिधान एतन् रूपेणावतीर्णत्वात् नित्यस्मादाचार्य्यवचनैर्विरुद्धमिति चेन्न, कल्पभेदेन तथाभिधानोपपत्तं जामदग्न्यस्य स्वरूपावेशावतारत्वेपि शक्त्यावेशे सहपाठस्तु स्वरूपावेशस्यापि शक्तिविशेषवृत्तत्वादित्यवधेयम् एव विभवानामानन्त्यन्तदूर्गोणमुख्यविभाग, तद्गौणमुख्ययो परस्परविरोध चावोचत्

अथ पूर्वोक्तपरव्यूहानां मुख्यविभवानां चावान्तरभेदस्य तेषां भुजायुधवर्णादिभेदस्य च एकव्यत्वेऽपि तदनभिधानस्य हेतुमाह

नित्योदितशान्तोदितादिभेदो जाग्रत्संज्ञादि-
चातुरात्म्यं केशवादिमूर्त्यन्तराणि पद्द्विंशद्भेद-
भिन्नपद्मनाभादिविभवा उपेन्द्रत्रिविक्रमदाधिभक्त-
हयग्रीवनरनारायणहरिकृष्णमत्स्यकूर्मवराहाद्यव-
तारविशेषा, स्तेषां भुजायुधवर्णकृत्यस्थानादिभे-
दाश्च दुरवधारत्वाद्बहुह्यतमत्वाच्च नोच्यन्ते.

नित्योदितेत्यादिना. नित्योदितशान्तोदितादिभेद इति, "नित्योदि-
तात्संयम्य तथा शान्तोदितो हरिः" रित्याद्युक्तप्रकारेण नित्यमुक्तानु-
भाव्यो नित्योदितसंज्ञकः परवासुदेव, तत उत्पन्नः सकर्षणव्यूहका-
रणमूतः शान्तोदितसंज्ञको ध्यूहवासुदेव इति वासुदेवमूर्तिभेदः.
ध्यूहाश्चत्वारस्त्रय इति शास्त्रेषूच्यन्ते. चतुर्षु मत्स्येऽपि त्रय इत्यभिधानं
ध्यूहवासुदेवस्य पररूपादनुसंधेयगुणभेदाभावादित्यभिगुक्तोक्तेरस्य
प्रत्यक्तो व्यूहत्रयामिधानस्यात्र व्यूहवासुदेवामिधानस्य न विरोधः.
जाग्रत्संज्ञादिचातुरात्म्यमिति शान्तोदितोत्पीसकथनानन्तरं

चातुरात्म्यमथान्यण्डं रूपया परमोष्ठिनः ।
उपासकानुग्रहार्थं यः परश्चेति कीर्त्यते ॥
शान्तोदितात्प्रवृत्तं च चातुरात्म्यप्रयन्तया ।
उपासकानुग्रहार्थं सेनेन मम तत्पुनः ॥
सुपुमिदमसंज्ञं यज्ञं जाग्रत्संज्ञं तथा परम् ।
चातुरात्म्यं महाभाग पञ्चमं परमेश्वरम् ॥ इति,
भाषो व्यूहो मया प्रोक्तो ह्यपरं चित्तये शृणु ।
उपासकानुग्रहार्थं स्वप्नादिपदमांस्थितम् ॥
स्वप्नाद्यवस्थाभेदस्तु ध्यायिनां येदशान्तये ।
तत्परपदस्य जीयानां तन्निवृत्त्यर्थमेव च ॥

स्वप्राद्यवस्थाजीवानामधिष्ठातार एव ते ।
कर्मात्मनां च सेनेश तत्पदस्थो ममेच्छया ॥
उपास्थोहं महाभाग यद्भेदप्रयोजनम् ।

इति, चोक्तप्रकारेणोपासकानुग्रहार्थं स्वरूपया कृतं ध्यायिनां खेद-
शान्तये तत्तत्पदस्थजीवानान्तर्निवृत्तये तत्तत्पदस्थजीवानामधिष्ठा-
तृत्वेन तत्पदस्थस्य कर्मवश्यानां जीवानामुपास्यत्वेन यद्भेद^१प्रयो-
जनकं व्यूहचतुष्टयेऽपि प्रत्येकं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयसंज्ञक^२चतुरूपव-
श्यामित्यर्थः. केशवादिमूर्त्यं न्तराणीति.

पतदन्तर्गताः सर्वे मूर्त्यन्तरसमाह्वयाः ।
केशवाद्या द्वादश च ललाटादिषु निष्ठिताः ॥
शरी [२] रक्षकाः सर्वे ध्यायिनां तापशान्तये । इति,
केशवादित्रयं तत्र वासुदेवाद्भिभाव्यते ।
संकर्षणाच्च गोविन्दपूर्वं त्रितयमद्भुतम् ॥
त्रिविक्रमाद्यं त्रितयं प्रद्युम्नादुदित मुने ।
हृषीकेशादिकं तद्वदन्तिरुद्धान्महामुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण ललाटादिषु स्थित्वा शरी [२] रक्षणं कुर्वन्ति ध्या-
यिनां तापशान्त्यर्थानि व्यूहचतुष्टयात्प्रत्येकं त्रितयं त्रितयमुत्पन्नानि
मूर्त्यन्तरसमाह्वयाः केशवादिव्यूहान्तराणि पञ्चविंशद्भेदभिन्नाः पद्म-
नाभादिविभवा इति

पद्मनाभादिकाः सर्वे वैभवीयास्तथैव च ।
पञ्चविंशत्संख्ययाऽऽसत्प्राताः^३ प्राधान्येन गणेश्वर ॥
पञ्चविंशद्भेदभिन्नास्ते पद्मनाभादिका. सुराः ।
अतिरुद्धात्समुत्पन्ना दीपादीपा इवैश्वर ॥

इत्युक्तप्रकारेण दीपादीपान्तरवदतिरुद्धादुत्पन्नाः प्रधानभूताः
पञ्चविंशद्भेदेन भिन्नाः पद्मनाभाद्यतारविशेषा इत्यर्थः. एते च प-
द्मनाभादयो

विभवाः पद्मनाभाद्यास्त्रिंशच्च नवैव हि ।
पद्मनाभो भ्रुवोऽनन्तः शक्त्यात्मा मधुसूदनः ॥

- (१) उपास्यत्वेकपदभेदेति पु. पा. ।
(२) तुरीयं सञ्ज्ञकेति ।
(३) संत्यया सत्प्राता इति पु. पा. ।

विद्याधिदेवकपिलो विश्वरूपो विहङ्गम ।
 प्रोधात्मा षडरावाक्त्रे धर्मो वागीश्वरस्तथा ॥
 एकाम्भोनिधिरायी च भगवान्कमठेश्वर ।
 षराहा नरसिंहश्च पीयूषहरणस्तथा ॥
 श्रीपतिर्भगवान्देव कान्तात्मा ऽमृतधारक ।
 राहुजित्कालनिभिन्न पारिजातहरस्तथा ॥
 लाङ्कनाथस्तु गान्तात्मा दत्तात्रेयो महाप्रभु ।
 न्यप्रोधरायी भगवानेकशृङ्गतनुस्तथा ॥
 देवो घामनदेहस्तु सर्वध्यापी त्रिविक्रम ।
 नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥
 ज्वलत्परशुपृप्रामो रामश्चान्यश्चतुर्भक्ति ।
 वैश्विङ्गमवान्कल्की पातालशायित प्रभु ॥
 त्रिंशच्च नव चैवैते पञ्चानामादयो मता ।

इत्येकोनचत्वारिंशत्सख्याकृत्येनाग्रहिर्बुधसहितादाबुकत्वोपि वि-
 ष्वक्सेनसहितायां पद्मविष्णुसप्तप्यनामभिधानान्न विरोध पद्मत्रिंशद्-
 भेदमिन्ना इत्यस्य अत्रैकोनचत्वारिंशत्सु त्रयाणामयम कार्यं ते च
 कपिलदत्तात्रेयपरशुरामा आपेसावतारा . उपेन्द्रत्रिविक्रमदधिभ-
 क्तहयग्रीवनरनारायणहरिकृष्णमन्मयकूर्मवराहाद्यवतारविशेषा इति
 सर्वावतारकन्दतया अनिरुद्धस्यैव सर्वावतारान्प्रति स्मरणत्याभिधा-
 नेपि पूर्वोक्तपञ्चानामादिभि सहपठितेषु पूर्वोक्तत्रिविधावतारानि
 विभवान्तराणि सन्तीति प्रदर्शनादि किञ्चित् प्रयोजनमुद्दिश्य

पूर्वोक्तपद्माद्भेभवीयात् प्राबुर्भूतो महेश्वर ।
 प्राबुर्भावान्तरान्विद्धि तान् गणेश्वर मुख्यत ॥
 उपेन्द्राश्च ययामुख्यात् त्रिविक्रमतनुहंरि ।
 दधिभक्तश्च देवेण द्वीहस्तो ऽमृतप्रद ॥
 कृष्णाश्च मत्स्यरूप स्यान्मात्स्याहयग्रीवा यथा ।
 नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥

इति पृथगग्रहिता.. इन्द्रस्य सहायभूतो जगद्रक्षणकृत्तु उपेन्द्राव-
 तार सौमागामिचहोक्तान् मान्वा तस्य जटेश्वर्य्यप्रदस्त्रिवि-
 माषनार.. भमृतप्रदानार्थमद्गीहृतो दधिभक्तावतार वेदप्रदानार्थो
 हयग्रीवावतार . शिष्वाचार्य्यरूपे स्थित्वा धीमन्प्रकाशारत्तरनारा-

(१) हयग्रीवो यथेति पु पा ।

यथावतार . तद्वदमेदेवताया जनित्या लोकरक्षणवृद्धिं वृष्ण-
 ध्वति यवतारा प्रलयरक्षणमन्दराधारत्वभूम्युद्धरणैस्सह विद्याप्र-
 दानवृन्मत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारा भादिसध्वेन श्रीडीष्टता नरसिंहक-
 ल्पयवतारप्रभृतयध्वेत्यर्थं

तथा भुजायुधवर्णवृत्त्यस्यानादिभेदांश्चति, तेषां पूर्वोक्तानां पर-
 व्युद्घविभवानां

भुजायुधानां नियमस्तत्रतत्रेच्छया मम ।
 जाम्बूनदो चातुरात्म्ये तथा भुजचतुष्टयम् ॥
 शान्तोदितास्तु द्विभुजा स्वप्नाद्या गणनायक ।
 आदिदेवो जगन्नाथो वासुदेवो जगत्पति ॥
 चतुर्भुज श्यामलाङ्गो परमे व्योम्नि निष्ठित ।
 नित्योदित शान्ततनुरास्ते व्योमानि पङ्गुण ॥
 शान्तोदितशान्तवपुर्द्विभुज पुरुषावृति ।
 केशवाद्या गणाध्यक्ष मूर्त्यन्तरसमाह्वया ॥
 उपासकानां सेनेषु भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।
 सर्वे चतुर्भुजा श्रेया पद्मसङ्गादिधारका ॥
 तत्तच्छास्त्रेषु च श्रेया लाञ्छनाभरणादय ।
 चतुश्चक्रधर मा च स्मृत्वा जाम्बूनदप्रभम् ॥
 चतु शङ्खधर देव नीलजीमूतसन्निभम् ।
 इन्द्रनीलनिभदयाम चतुर्हस्तैर्गदाधरम् ॥
 चतुर्भुजधनुष्मन्त चन्द्रमसदशद्युतिम् ।
 चतुर्हलधर देव पद्मकिंजरकसन्निभम् ॥
 मुशलास्त्र महाविष्णुमरविन्दाभमेव च ।
 खड्गपाणि चतुर्हस्तमग्निसन्निभतेजसम् ॥
 चतुर्भुज वज्रधर तरणादित्यसन्निभम् ।
 पट्टियायुधहस्त च पुण्डरीकाभमेव च ॥
 चतुर्भिर्मुद्गरधर भुजैर्विद्युत्समप्रभम् ।
 पञ्चायुधधर मा च सहस्राशुसमप्रभम् ॥
 पाशहस्तधर देव बालार्कशतसन्निभम् ।

इत्यादिभिरुक्ता भुजभेदा वृक्षभेदा एतेषां व्यूहभेदविभवभेदानां सर्वेषामुक्ता . कृत्यभेदा आमोदादयो ज्योभ्यामधुरादयश्च व्यूहविभवानां प्रत्येक स्थानभेदा आदिशब्देन कोटीकृता भूषणपक्षादिभेदाश्चेत्यथ तुरज्यधाररत्वाद् गुह्यतमत्वाच्च नोच्यन्त इति, एतेषां सर्वेषामभिधानेपि केनापि शातुमशक्यत्वाद् अताररहस्यतया उतिगुह्यत्वाच्च नोच्यन्त इत्यर्थं ॥

ननु लोक जन्मना हेतु कर्म, अस्यैतद्व्यवहाराणां को इतुरित्यत आह

अवताराणां हेतुरिच्छा.

अवताराणामिति “ बहुधा विजायते, यद्गुणि मे व्यतीतानि जन्मानि, मनकजन्मा ” इत्याद्युक्तप्रकारेण बहुविधतयोक्तानाम ऽस्यावताराणां हेतु ‘ एवमवतरामी ’ ति स्वच्छैव, हेत्यन्तर नास्तीत्यर्थं “सम्भवाम्प्यात्ममायये”ति स्वयमेवोक्तम् आत्ममायया आत्मच्छयत्यर्थं “माया ययुन ज्ञान”मिति मायाशब्दा ज्ञानवाचित्वादिरिच्छारूप ज्ञानमभिदधाति “इच्छागृहीताभिमतोऽदेह” इत्यादि

इयं वैयूही वै’ स्थितिरप्य किलेच्छाविद्वतपे
विभूतीना मध्ये सुरनरतिरश्वाभवतरन् ।
सज्जातीयस्तेषामिति तु विभवाण्यामपि मज्जन्
फरीश त्व पूर्णो परगुणगणैस्तान् स्वगणसि ॥ इति
एव सित त्वनुष^१सभयणाभ्युपायो
मानेन केनचिदल्पस्वत नापलभ्युम् ।
ना चदभ्रत्वंमनुजादिषु योनिषु त्व-
मिच्छाविहारविधिना समयातरिष्य ॥

इत्यादिना अवतारहेतुरिच्छति कुरेदौ सुविशदमभिहितम् ।
नन्यस्त्विय हेतुस्तथापि फलमेतेषामवताराणां किमित्यत आह

(१) इयं वैयूही वै—इति पु फ ।

(२) त्वहूषेति पु फ ।

फलं साधुपरित्राणादित्रयम्.

फलमित्यादि.

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे ॥

इति स्वयमुक्तप्रकारेण स्वस्मिन्प्रेमयुक्तानां स्वानुभवं विना क्षणकालमपि स्यातुमशक्तानां स्वदर्शनाऽऽशावर्ता साधुजनानां स्वस्य रूपचेष्टिताऽऽलोकालापादिदानमुखेन रक्षणम्, तद्विरोधिना दुष्कृतां नाश, स्वाराधनभूतस्य क्षीणस्य धैदिकधर्मस्याऽऽराध्यस्य स्वस्य स्वरूपदर्शयित्वा स्थापनमित्यतत् प्रथमेव फलमित्यर्थं "साधु उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्णवाप्रेसरा निमंतसरा भस्ममाधयणे प्रवृत्ता मन्नामकर्मस्वरूपाणां षाडग्रनसागोचरतया मद्गुणेन विना ऽऽत्मधारण्युपोपणादिकमऽलभमाना क्षणमात्रकालं षट्पसहस्रं मन्यानां प्रशिक्षितसर्वगात्रा भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितायलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य धैदिकस्य धर्मस्य मद्दाराधनस्वरूपस्याराध्यस्वरूपदर्शनेन स्थापनाय च युगेयुगे सम्भवामि, एतत्प्रेतायुगविशेषनियमांषि नास्तीत्यर्थं" इत्यस्य श्लोकस्यार्थो भाष्यकारैरुक्तः

ये भक्ता भयदेकभांगमनसोऽनन्यात्मसंजीयना-
स्तत्सन्नेषणतद्विरोधिनिधनाद्यर्थं गजाद्रीश्वर^१ ।

मध्येऽण्डं यद्घातरं सुरनराणां धारदिव्याएति
स्तोत्रैश्च त्रिदशैर्नरैश्च सुकरं क्षमार्थितप्रार्पणम्^२ ॥

इति कूरेयैरुक्तम्.

अवतारं पेच्छिच्छक इत्यज्ञात्या धर्मनिवन्धन इति स्थिते मन्दमतिभिः
क्रियमाणं प्रश्नमनुपदति

बहुप्रमारोपु भृगुशापादिभिर्जात इत्युक्त-
त्वादवताराणां हेतुः कर्म भवेदिति चेत्,

(१) वनाद्रीश्वरेति पु पा ।

(२) प्रार्पणमिति पु पा ।

बहुप्रमाणेष्वित्यादिना

पतिव्रता धर्मपरा हता येन मम प्रिया ।

स तु प्रियाविरहितश्चिरकालं भविष्यति ॥

इत्येतादृशभृगुशापादिभिर्जात इत्युक्तत्वादऽथतारहेतुरिच्छा न भवेत्, किन्तु कर्मैति चेदित्यर्थः.

तस्योत्तरमाह

तत्र शापो व्याजो ऽवतार ऐच्छिक इति परिहारः कृतः.

तत्रेत्यादिना

तपसा ऽऽराधितो देवो ह्यप्रवीन्द्रकवत्सल ।

लोकानां सप्रियार्थन्तु शापं तद्राह्यमुक्त्वात् ॥

इत्युत्तरधीरमायणे

सर्वावर्त्तेषु वै विष्णोर्जननं स्वेच्छयैव तु ।

जरकास्त्रच्छलेनैव स्वेच्छया गमनं हरेः ॥

द्विजशापच्छलेनैवमऽवतीर्णोऽपि लीलया ।

इति लैङ्गपुराणादिभिरभिहितत्वात् 'भृगुशापादिभिर्जात' इत्यत्र शापो व्याजमात्र, मयतार इच्छाप्रयुक्त इति परिहारः कृत इत्यर्थः ।

एवं विभवमुपपाद्यान्तर्यामित्त्रमुपपादयति

अन्तर्यामित्वमन्तःप्रविश्य नियन्तृत्वम्.

अन्तर्यामित्वमित्यादिना. "य आत्मानमन्तरो यमयति, अन्तः प्रविष्ट. शास्ता जनानाम्, शास्ता विष्णुरथोपस्य जगतो यो हृदि स्थित" इत्यादिपूक्तप्रकारेण चेतनानामन्तः प्रविश्य सकलप्रवृत्तीनां नियन्तृत्वमित्यर्थः. अस्य अन्तर्यामित्यस्यात्मनो ऽन्तः स्वस्वरूपेण व्याप्ति कृत्या नियन्तृत्वं सविग्रहस्य हृदयव्याप्त्या नियन्तृत्वमिति च द्विविधत्वाद्युपपत्त्याह

स्वर्गनरकप्रवेशादिसर्वावस्थास्वपि सकलचेतनानां सहायभूतस्य तांस्त्यक्तुमसमर्थस्य स्थिति-

रऽथ शुभाश्रयेण विग्रहेण सहितस्य तेषां ध्येयत्वार्थं तान् रक्षितुं च बन्धुभूतस्य हृदयकमले स्थितिश्च ।

स्वर्गनरकेत्यादिना. “अन्तर्यामिस्वरूपं च सर्वेषां बन्धुवत् स्थितम्” मित्यारभ्य “स्वर्गनरकप्रवेशेऽपि बन्धुरात्मा हि केशव” इत्युक्तप्रकारेण पुण्यनिबन्धनस्वर्गप्रवेशपापनिबन्धननरकप्रवेशोभयनिबन्धनगर्भप्रवेशादिषु सर्वाद्यस्थास्वपि चेतनानां रात्रौ मठभोजयित्वाऽन्तः स्थित्वा सत्ताया रक्षकत्वात्सहायभूतस्य तान् कदाचिदपि त्यक्तुमशक्तस्यान्तरात्मतया स्वस्थितिः. “अद्भुष्ट^१मात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक” इति “नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरे” त्यादिपूक्तप्रकारेणातसीरूपश्यामलं^२ स्वात्मानमकुण्ठमयन्त्या तत्तकाञ्चनत्स्पृहणीयकान्त्या नीलतोयदं असमानया विद्युल्लेखयेव^३ स्थितत्वाद् बाह्यविययप्रवर्णं मनस्ततो निचल्य स्वस्मिन्प्रवर्णं कुर्यता शुभाश्रयेण सह तेषां चेतनानां ध्यानरुच्युत्पत्तिकाल एव ध्येयत्वार्थं बुद्ध्यादिनियमनेन तद्रक्षणार्थं च नारायणत्वप्रयुक्तोदरसम्बन्धनं बन्धुभूतस्य “पद्मकोशप्रतीकायं हृदयं चाप्यधोमुख” मित्युक्ता हृदयकमले स्थितिर्स्वर्थः. अन्तरात्मत्व प्रथममुक्त्वा ततः सविग्रहस्य हृदयकमले स्थितिमभिधाय समापन विग्रहयोगप्रयुक्तपरत्वाद्यभिधानप्रकरणत्वात्. एवमन्तर्यामित्वमुपपादितम् ।

अथार्चावतारमुपपादयति

(१) अथाद्गुष्ठेति पु. पा. ।

(२) प्रकारेण रतीरूपं श्यामलमिति पु. पा. ।

(३) गसन्ती विद्युल्लेखेवेति पुस्तकगतः पाठस्तु प्रामादिकः, व्यस्तपदोपात्तोपमायामुपमानसमर्पकपदस्योपमेयसमर्पकसमानविभाक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात्. किञ्च, असतेऽनुदात्तेत्वाच्छता चिन्त्योऽनुदात्तेत्वरक्षणस्यात्मनेपदस्य चक्षिडो विचक्षणार्थमनुदात्तेत्वस्याशक्यत्वेऽपि द्विच्चाह्निद्वाद्ऽनित्यत्वज्ञापनात्स्वापान्निर्माकसन्धीत्यादिवद्वा सः. एतेनाऽप्यन्वयेत्यपि व्याख्यातम्, इट् किट् किटीति प्राश्निष्टस्य वा द्रष्टव्यम् ।

अर्चावतारश्चेतनानामभिमतेषु द्रव्येषु वि-
भवविशेषेभ्यो वैलक्षण्येन देशकालाधिकारिनि-
यमं विना ऽपराधान ऽपश्यतो ऽर्चकपरतन्त्रस-
मस्तन्यापारवत् आलयेषु गृहेषु च वर्त्तमानस्य
स्थितिः ।

अर्चावतार इत्यादिना. आश्रिता यत्किञ्चिद्द्रव्यं स्वस्य विग्रह-
त्वेन कल्पयन्ति चे, तदेव स्वस्य विग्रहत्वेनाङ्गीकरोतीत्युक्तप्रकारे-
णाश्रितानां चेतनानामभिमतेषु स्वर्णरजतशिलापर्यन्तेषु केषुचिद्-
द्रव्येषु अवोध्यामधुरादिदेशनियमम् एकादशसहस्रसंवत्सराद्दशतसे-
षत्सरा इत्यादिकालनियमं दशरथवसुदेवादिवदधिकारिनियमं कृपा-
सप्रिधि कुर्वन्नृचो रामकृष्णादिविभवविशेषेभ्यो वैलक्षण्येन भौम-
निकेतनेष्वपि कुटीकुञ्जेष्वित्युक्तप्रकारेण देशनियमं विना ऽर्चक-
स्यापेक्षाकालव्यतिरिक्तकालनियमं विना सकलरुचिमर्त्यत्वात् अ-
धिकारिनियमं विना सप्रिधि कृत्या सर्वसहिष्णुरित्युक्तप्रकारेण स-
र्वसहिष्णुत्वात्तत्कृतापराधान्सर्वानऽपश्यतो ऽर्चकपराधीनाखिला-
त्मस्थितिरित्युक्तप्रकारेणार्चकपरतन्त्रज्ञानायनशयनादिसमस्तन्या-
पारविशिष्टस्य स्थितिरित्यर्थः. "अर्चा पूजाप्रतिमयोर्दि [त्तु] क-
त्वादर्चाद्यः प्रतिमायाची.

अर्चतद्चावतारस्य रुचिजनकत्वादिगुणपूर्तिमाह

रुचिजनकत्वं शुभाश्रयत्वमशेषलोकशरण्य-
त्वमनुभाव्यत्वं सर्वमर्चावतारे परिपूर्णम्.

रुचिजनकत्वमित्यादिना. शास्त्रैरुदाहृत्यनिवर्तनं विषयान्तराभि-
मिनियोगेन विमुखाणां चेतनानां स्वस्य रूपोदाहृत्यगुणैर्धैरुष्यं दूरीरस्य
स्वपिपये रुच्युत्पादकत्वं रुचिजननामन्तरं स्वं भजतां तेषां हृदयस्य
भोग्यत्वात्पादकं शुभाश्रयत्वन्तापन्मात्रेण विना स्वस्यैवोपायत्वेन
स्थोकारे गुणागुणानिरूपणं विना सषष्ठ्योक्तस्यानां शरण्यत्वाद्-

त्वम्^१ उपायन्मात्र विना देशत्रियोगमन एवानुभाव्यत्व नाम्य
थेति विप्रतिपत्तिर्यथा न स्यात्, तथा धूलक्षण्याभिज्ञाना माममृत
भूत पश्यन्ती नेत्र अन्य^२न पश्यत^३ इत्युक्तप्रकारणानुभाव्यत्वमित्ये-
तत्सर्वमर्चाघतारे परिपूर्णमित्यर्थ

सुरूपां प्रतिमा^३ विष्णो प्रसन्नचदनेक्षणाम् ।

एतद्वात्मन प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभि ।

तामर्चयेत् ता प्रणमत्ता पूजत्ता विचिन्तयेत् ।

विश्लेषपास्तदोपस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम् ॥

इत्येतदर्चाघतार आश्रिताभिमतद्रव्य स्वस्य विप्रहृत्त्वेन स्वीकृत्य
तेषामुपास्य प्राप्यश्च भवतीति भगवता श्रीशैलकेनाक्तम् अर्चा-
घतारस्य गुणाधिक्य चदन् प्रबन्धं निगमयति

स्वस्वामिभावव्यत्यासं कुर्वन्न ऽह इवाशक्त इवा
ऽस्वतन्न इव च स्थितोप्यपारकारुण्यपरवशः सर्वा-
पेक्षितानि ददातीति ॥ ॥

स्वस्वामिभावेत्यादिना “ स्वत्वमात्मनि सजात स्वामित्व
ब्रह्मणि स्थितं मित्युक्तप्रकारेण चेतनस्य स्वत्व स्वस्य स्वामित्व
च व्यवस्थितम्, तथाप्यय स्वीयवस्तुभि सह स्वामिन स्वात्मान-
माप [यथा] सह पठेत्, तथा स्वामित्व तस्मिन्स्वत्व स्वस्मिञ्च व्यत्या-
सेन स्वेच्छयैव कुर्वन् “य सर्वज्ञ सर्ववित्, पराऽस्य शक्तिर्विनिधैव
श्रूयते, न तस्येशो कश्चने ति” सर्वेश्वर सर्वदृक् सर्ववत्ता समस्तश-
क्ति परमभ्वराख्य” इति चाक्तप्रकारेण सर्वज्ञ सर्वशक्तिर्निरदुःश-
स्वतन्न स्वपरकार्यानिभिन्नो ऽह इव स्वरक्षणायाऽशक्त इवासा-
धारणमहिमशून्यो ऽस्वतन्न इव च वर्त्तमानोपि विमुखापि त्यक्तु-
मसामर्ष्यापादकस्य निरबधिककारुण्यस्याधीन नन्नपुत्रप्रभृतीनि
मोक्षपर्यन्तानि यथाधिकार चतनाना सर्वापेक्षितानि च ददातीत्यर्थ

(१) शरणवर्णाहृत्वमिति प पा ।

(२) माममृतभूत पश्यती नेत्रे ऽन्यामिति पुस्तकगतपाठस्तु लेखक प्रमादात् ।

(३) त्वरूपा प्रतिमामिति पु पा ।

अर्चावतारस्सर्वेषां बान्धवो भक्तवत्सलः ।

स्वत्वमात्मनि संजातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम् ॥

इति.अर्चावतारः सर्वेषां बन्धुः भक्तवत्सलः स्वत्वमात्मनि
व्यवस्थितं स्वामित्वं ब्रह्मणि व्यवस्थितमित्यर्थ इति. व्यवस्थिते चा-
पि ममायं केशवः इत्यात्तु ममायं राम इत्येवं देवः परशुलाञ्जन इति
प्रकारेण शेषशेषित्वयोर्व्यवस्थितयोरपि मदीयः केशवः परशुला-
ञ्जनो देवो मदीयः

ममायं वामनो नाम नारसिंहाकृतिः प्रभुः ।

वराहयेवो भगवान् नरो नारायणस्तथा ॥

तथा कृष्णश्च रामश्च ममायमिति निर्दिशेत् ।

मद्वामवासी भगवान्ममैति च सुधीर्भवेत् ॥

चिन्तयेच्च जगन्नाथं स्वामितं परमार्थतः ।

अयत्कमस्वतन्त्रं च रक्षं चापि जनार्दनम् इति,

तदिच्छया महातेजा भुङ्क्ते चै भक्तवत्सलः ।

ज्ञानधर्मं तथा यात्रां कुरुते चै जगत्पतिरिति,

स्वतन्त्रः सङ्गमहायोऽप्यस्वतन्त्रो यथा भवेत् ।

सर्वशक्तिर्जगदाताऽप्यशक्त इव चेष्टते ॥ इति,

सर्वान् क्षामात् ददत्स्वाम्यप्यऽशक्त इव क्षत्यते ।

अपराधानभिन्नः सन् सर्वैश्च कुरुते दयागः । इति,

अर्चावतारविषये मयाप्युद्दिष्टतस्तथा ।

उक्ता गुणा न शक्यन्ते धर्तुं धर्पशतैरपि इति,

मृते च मत्प्रनादाद्वा स्वतो क्षानागमेन वा इति ।

एवं पञ्चप्रकारां ऽहमात्मनां पततामथ ।

पूर्वस्मादपि पूर्वस्माज्जगदायांश्वेषोत्तरोत्तरः ॥

परव्यूहादिपञ्चप्रकारो ऽयः पततामात्मनां पूर्वंपूर्वप्रकारापेक्ष-
योत्तरोत्तरं सौलभ्येन श्रेष्ठ इति

सौलभ्यतो जगत्स्थायी सुनमो सुखरोत्तर इति,

सर्पातिपयपाद्गुण्यं भ्रंशितं मन्त्रविन्ययोः ।

मन्त्रे चाप्यात्मना नित्यं विन्ये तु हःपया स्थितम् ॥

इत्यादिभिरर्चावतारगुणाधिभयं विन्यक्तेनसंहितायां सर्व-
भरेण स्वयमुक्तम्.

आस्तान्ते गुणराशिवद्गुणपरीयाहात्मनां जन्मनां
संख्या, मौमनिकेतनेष्वपि कुटीकुञ्जेषु रङ्गेश्वर ।

अर्च्यः सर्वसहिष्णुरर्चकपराधीनापिलात्मस्थितिः

• प्रीणीये हृदयालुभिस्तद्य ततः शीलाज्जडीभूयते ॥

इत्यवतारकथनानन्तरमर्चावतारवैभवं संग्रहेणैकेन श्लोकेनो-
क्तं भट्टार्य्यः ॥

एवमीश्वरस्य स्वरूपवैलक्षण्यं, तस्य स्वरूपस्यातिययाऽऽवद्गुण-
वैलक्षण्यं, तादृशगुणहेतुकास्तेन क्रियमाणाः सृष्ट्यादिव्यापाराः, कार-
णभूतस्य सर्वसमाश्रयणीयत्वं, तस्य सर्वफलप्रदत्व, कारणत्वाद्युप-
योगिविलक्षणविग्रहयोगस्तद्विग्रहवैलक्षण्यानु रूपं लक्ष्मीभूमिनीला-
नायकत्वं, तादृशविग्रहयोगप्रयुक्ताः परत्वादिपञ्चप्रकाराश्चोक्ताः—
एवमीश्वरतत्त्वं निगमितम् ॥ ॥

॥ इति श्री ६ मद्भरवरमुनिस्वामिनिवद्ध-
भाष्योपवृंहितं श्री ६ मल्लोकाचार्य-
चरणप्रणीतं तत्त्वत्रयं समाप्तम् ॥

लोकगुरुं गुरुभिः सह पर्वैः कूरकुलोत्तमदासमुदारम् ।
श्रीनगपत्यभिरामवरेशौ धीप्रशयं वरयोगिनमीडे ॥

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला ।

(ग्रन्थसंख्या ५)

श्रीमद्भरतमुनिस्वामिनिबद्ध-

भाष्योपबृंहितं

तत्त्वत्रयम्

विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्

श्रीमल्लोकाचार्य्यचरणप्रणीतम् ।

काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायाम्

अध्यापकेन

स्वामिभागवताचार्य्येण संशोध्य च

मुद्रां गमितम् ।

काश्याम्

काश्या ग्रन्थालये श्री०-बा०-इंदीरामण्डलेन प्रिन्टेड् इत्यादिप्रतिष्ठापककारितम्

सन् १९०० ईस्वी ।

वैशाखसंवत् १९५७ ।

शुभम् ।

भूमिका

विशिष्टाद्वैतराजान्ते श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकाप्रमृतिषु महानिबन्धेषु निवेशमर्थयमानाना कृते पुरस्तात्तदीयपदार्थावबोधो भवति सर्वथा प्रा-
र्यनीयः । तत्सिद्धये च सन्त्येव वेदार्थसंप्रहृतत्वमुक्ताकलापप्रमुखाः
प्रबन्धास्तथापि न तेषु सर्वविद्वज्जनस्यापि सहसावबोधसम्भवो, दूर-
पेत साधारणजनस्येति प्रथमभूमिकायामभिनवाधिकारिणा कृते तत्त्वत्रय
भाष्यसनाधमुपयोगिता भजेत, अधिकमनाधिजिगासूना च पर्याप्तुपाद्
तावत्प्रबोधाय ।

इदं हि चिदचिदीश्वरात्मकतत्त्वत्रयमालम्ब्य स्वरूपलक्षणप्रमाणादि-
मुखेन निरूपयद्भिः श्रीमद्भिर्लौकाचार्यचरणैर्बुभुत्सुजनसौकर्याय प्राणायि
प्रायो वादमर्यादया दयामत्तद्वदपै, परपक्षप्रतिक्षेपस्त्वावश्यक एव तत्रतत्रो-
दटङ्कि । येषां विषये खल्वेव गुरुपरम्पराया गाथा पठन्ति सन्त —

“ लोकाचार्याय गुरवे कृष्णपादस्य सूनवे ।

संसारभोगिसन्दष्टजीवजीवातवे नमः ॥ ” इति ।

श्रीमद्भिर्वरमुनिभिश्च प्राञ्जलोदात्तेन सारार्थसमाहरणप्रमाणोप-
न्यासाद्यविशदीकरणपरेण भाष्येण तदेतदुपावृहि । येषां च विषये
खल्वित्य समग्रगाथामुदाहरन्ति—

“ लोकगुरुं गुरुभिः सह पूर्वं कूरकुलोत्तमदासमुदारम् ।

श्रीनगपसभिरामवरेणौ धीमशयं वरयोगिनमीडे ॥ ” इति

प्राचामाचार्याणां सर्वथा दयानशब्दा भवति प्रवृत्तिर्भव खल्वेता-
भ्या मूलभाष्यकाराभ्यां स्वस्वामिधानमात्रकमपि नोदलेखीत्यागमभाषेव
सर्वजनसौख्यपैतदुभयमप्यग्रिण्य । तदेतन्मूल भाष्यञ्च विश्वविद्याल-

भूमभिरस्माक भवाटवीमोक्षाध्वदेशिकै सुगृहीतनामधेयैर्मुन्दावनगोवर्द्धना
 द्वै श्रीरङ्गाचार्यस्वामिभि सस्कृतेऽवातायेतदेशजनतासाधारण्येन सार्थक्यसप
 दे । तैर्हि प्राय सर्व एवागमभाषानिवन्धा गाथासाहस्रीप्रमृतप उदीच्य
 जनानुकम्पयाऽवातारिपत सस्कृते । येषु चाभिज्ञानगाथामित्यमुदाहरन्ति—

“ वाधूलवंशकलशाम्बुधिपूर्णचन्द्र
 श्रीश्रीनिवासगुरुवर्यपदाब्जभृङ्गम् ।
 श्रीवाससूरितनयं विनयोज्ज्वलं तं
 श्रीरङ्गदेशिकमहं शरण प्रपद्ये ॥ ” इति ।

अत एव हि मूलेऽर्थाभेदेऽप्युपलभ्यमान प्राचीनानुवादात् पाठभेद
 उपपद्यते । भाषान्तरीकरणे ह्याशयस्यैव स्थैर्य सम्भवि न खलु वाक्यानुपूर्व्या ।

तदिदमाय कस्यापि दाक्षिणात्यस्य सस्कृतानुवादपुस्तकादुदीच्येन केना
 पि विदुषा यदुदलेखि पुस्तकम् तदयोध्यनिवास्तव्यश्रीरणमुक्तभृत्यपण्डितेन
 समग्रहि स्वीयपुस्तकसग्रहे । ततोऽग्निहोत्रिहरिप्रपन्नपण्डितेन पुस्तका
 न्तरीकृतम् । एतद्धि त्रिभक्तमूलभाष्यमर्याद त्रिवेणामयमशुद्धिपु हरिताल-
 लान्छित गैरिकव्यञ्जनाञ्जित प्राय शुद्धमेकमात्र पुस्तकमासाद्यापि का-
 र्यसम्भावनामावधनता खलु मया चौखम्बासस्कृतसंस्मरिजनानामकशास्त्री
 यपुस्तकध्रेणिप्रकाशनपरश्रीहरिदासगुप्तभृशप्रार्थितेन कार्यान्तरयोगादनवका
 शेनापि तदेव पुस्तकमालम्ब्य मुद्राङ्कनामगमि समस्कारि च यथामति,
 मदज्ञानप्रयुक्त कश्चन विभ्रम परेषा मा प्रसाङ्क्षीदिति विभावयता मूल
 भाष्ययोर्वृद्धिभेदविषयान् पाठानऽथ शुद्धिदिप्यप्या तत्रतत्रोद्भावयता वि
 शोधयेयुर्विद्वान् इति । अनेन चेल्लोकानामुपकार कोपि स्यात् तत्सुरुत
 मन्तर्यामिणि चराचरपरमगुरौ निदचितामीधरे परमपुरोऽर्पयामि

वैशाख्याम् १९१७

भागवताचार्य ।

धीकाश्याम्

॥ श्री ॥

भाट्टभाषाप्रकाशः

श्रीनारायणतीर्थमुनिविरचितः

काशीस्थराजकीयसंस्कृतप्रधानपाठशालाप्रपाक
स्वामिभागवताचार्येण संशोधितः ।

चौराम्बासंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष श्रीहरिदासगुप्तेन

काश्याम्

नारायणचन्द्रके श्रीमैत्रकम्पनीलिमिटेडद्वारा संशुद्ध मकरतिलक ।

वर्ष १९००

वैश्व.म.संवत् १९५७

श्री ।
भूमिका ।

आन्वीक्षिकी त्रयी-वार्त्ता-दण्डनीतिना चतसृणा महाविशाना द्विती
यस्या स्वर्गापवर्गावापयेते, सा चेयमान्वीक्षिकीमन्तरेण न प्रतितिष्ठतीति
प्रथमा तामुपजीवति, अन्तिमे तु द्वे दृष्टादृष्टद्वारेण त्रयामुपजीवत । स्वाप्याप-
पदवाच्यवेदवाक्यकदम्बकप्रहणादनन्तरविचारयोगादान्वीक्षिकीति, पूजितवि-
चाररूपत्वाच्च मीमासेति मीमासा न्यायविस्तर इति विद्यास्थानेषु विशिष्य परि-
गणित पदवाक्यप्रमाणेषु द्वितीयमिदं मीमासाशास्त्रमतिवितत सहस्रशो युक्ति
जालजटिलम् । यस्मिन् परमपुरुषस्य स्वच्छन्दोदारा स्वीयमायाशक्ति
दुर्बिमर्त्तकार्पजातप्रसन्नस्वभावप्रवर्णाऽप्याज्ञा पदे पदे ऽधिकारेणेषु प्रत्यर्षिपर-
शतकर्त्तृशमायासभार भजन्ती स्वीयतन्त्रसतत्त्वमासादपति । विविधा
खलु लोकाना मतिभेदा प्रवृत्ता पूर्वोत्तस्मीमासपरैकशास्त्रस्य न वा पूर्वमी
मासाऽपि षोडशाल्क्षणी न बेल्लादिकया श्रुतमन्त्राधिकया कथया, यत्र ता
मैमिनिमुनिश्रुता जैनजनकृता बहव पण्डितनामानोऽपि जना मन्दन्ते ।
कालिसमर्दसहस्रेभूमास्थितेषु वेशध्वपनादे प्रविरलमात्रे तदुज्जावनकथा
दुपसाऽऽवेराभाप्रमुपहासास्पदम्, पर शास्त्रान्तरेषु तत्रतत्र मीमासाभ्या
योपस्तम्भदानाद्ऽपारिभाषिकपाण्डिताना तदर्थाविबोध सक्षेपतो भवति
वुभुत्सित । तदर्थं न्यायप्रकाशादिमार्गो ऽस्त्येव पर तत्राप्यापवाद
रुमायभावान्मूलशास्त्रानुसारेण तज्जिज्ञासुना भवति कस्यापि सश्रेष्ठग्रन्थ
स्वापेक्षा, तदर्थेनप पाठशासकाना प्रकाशयते ।

अप हि श्रीतीव्रमार्त्तार्थान्वयेण श्रीमन्ना नारायणनीत्येनोपनिबद्धो
ऽध्यापशास्त्रकेय शास्त्रान्तोत्तरपुक्तैर्मिमासार्थैर्वापवमनेश्वरमागेन प्राप नि
दान्तोक्तमोत्रेण कावेत्तु पूर्वपश्चादिकमन्यावरपकत्वे सपुट्टिमत्र ।

अथ श्री नारायणतीर्थयतिर्नून दाक्षिणात्य वाशीवासी नीलकण्ठ
शास्त्रिण पुत्रो गोविन्दशास्त्री नाम्ना गृहस्थावस्थ एव^१ भाट्टभाषाप्रकाशमुप
निबन्धुमुपक्रम्य सन्यस्ताश्रमे पर्वापयामास । अस्य च ग्रन्थस्य नाम भट्ट
भाषा भाट्टभाषा भाट्टभाषाप्रकाशिका भाट्टभाषाप्रकाशदत्त, अर्थस्तु सर्वत्र
ऽविशिष्ट प्रभाकरगुरुकुमारिलभट्टमुरारिमिश्राणामद्यत्वे पूर्वर्णामासाशास्त्रे
मताग्नि लभ्यन्ते । तत्रापि च भाट्टप्रक्रियैव बहुमानभाजनमिति सैव
भाट्टभाषा, तस्या प्रकाश इति ।

तदेतदित्यमुपपुक्तं मन्यमानेन मया पुस्तकद्वयमाश्रित्य सङ्कृतम् ।
अत्र प्रथमपुस्तक श्रीकाशिवराजकोपसस्त्रनपाठशालीयपुस्तकशालाया
१९३७ सवत्सरे लिखितमशुद्धिवहुलं स्थानस्थानेषु गुरुलघुभिस्तुटिभि
र्हीनपाठमथापि प्रायः स्पष्टाक्षरम्, तदेतत् कनाम प्रथमम् । द्वितीयन्तु
श्रीमन्नेपालमहाराजाधिराजगुरुणा श्रीमता हेमराजपण्डितानां प्राचीनम्,
(तत्र स्रवसरलेखस्तु न) एतच्च प्रथममष्टौ पत्राणि यावत् केनापि विदुषा
लिखितं यद्यपि विद्वज्जातीयलिपिपुक्, तथापि तत्रतत्र भ्रान्तिदाक्षरमथापि
कार्यक्षमम् परतत परतस्तु मालत्रिकीर्दितमात्रमेव, तदेतत् ख-नाम । तृतीय
तु श्रीदामोदरलालगोस्वामिनोऽधुनैव लेखितम् । तत्प्रायः कयुस्तकानुसारि
शुटियु खपुस्तकानुसारेत्यभिज्ञमिति स्थितमात्रमेवाऽभूदन्तिके । इत्यन्त-
प्रावतमसे गहनप्रविष्टनेवामान पुस्तकद्वययोगेन भाष्याद्यनुग्रहेण च कथक-
धमपि निस्तार्य श्रीहरिदासगुप्तप्रार्थनया पारमनैरम् । तदेतत् शास्त्ररसि
कानां पुस्तकदुपदीकरणे कृतमधिकराग्निरिति ।

ज्येष्ठारम्भपञ्चम्या १९५७

भागवताचार्य ।

वायणस्याम्

(१) क-पुस्तकं हि प्रथमाप्याद्यां न विदुः स्वयत् न मासान्नेलनादिं लभ्यते ।

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

अथ

भाट्टभाषाप्रकाशः ।

मणम्य धर्ममीशानं भीमासां प्रविविक्षताम् ।

बालानामुपकाराय भाट्टभाषा प्रकाश्यते ॥ १ ॥

धर्मे प्रमाणान्यथ कर्मभेदः शेषप्रयुक्तिकमकचृभेदाः ।

द्वेषातिदेशस्तमनूहवाधौ तन्त्रमसद्भाविति लक्षणार्थाः ॥ २ ॥

तत्र धर्मस्वरूपमुक्तम्—

फलतोपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते ।

केवलं भीतिहेतुत्वाच्चधर्म इति कथ्यते ॥ इति ।

श्रेयादिव्यावृत्त्यर्थं फलत इति । तस्य हि न धर्मत्वं श्रेये-
नाऽभिचरन् यजेतेतिचेदबोधितत्वेपि तत्फलस्य शत्रुवधस्यानर्थ-
हेतुत्वात् ॥

‘पशुशोनादिवधजन्यदोषेण धर्मेपि स्वरूपः संकरोस्तीति
सांख्या मन्यन्ते, तन्निरासाय केवलमिति । न हि स्यात्सर्वा
मृतानीति निषेधो हि रागलः प्राणाया हिंसाया अनर्थहेतुत्वं
योपयति नत्वऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितायाः, विधि-
सृष्टे निषेधानयकाशात्, परिहृतापवादमुत्सर्गाः भवन्तन्त इति
न्यायेन निषेधशास्त्रं भ्रत्वद्रं दिमां परिहृतैव मवर्तत इति न
धर्मफले दुःखलेशसंकरोस्तीति सुश्रुतं केवलमिति ॥

धर्मे प्रमाणान्यपि प्रसिद्धानि, वेदो ऽखिलो धर्ममूलं तद्विदां
च स्मृतिशीले धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । वेदाश्च—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्यान्नानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति ।

तथाहि । स्वाध्यायोध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययेन विधिभावना
प्रतीयते । भावना च भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारः सर्वेषां
लकाराणामर्थः । विधिभावना तु भवर्त्तनात्मिका लिङ्लोटत्व्य-
प्रत्ययपञ्चमलकारेभ्य एवावगम्यते । सा च द्वेषा शाब्द्याऽऽर्था
च । प्रत्येकं फलकरणैतिकर्त्तव्यतांशैस्त्व्यंशा । तत्र शाब्द्याम-
ध्ययने प्रवृत्तिः फलम्, करणं तव्यप्रत्ययः । वेदे वक्तृभावेपि लोके
ग्रामो गन्तव्य इत्यादवयं भामनेन शब्देन भवत्यर्थतीति प्रत्ययाच्छ-
ब्दस्यैव करणत्वदृष्टेः । इतिकर्त्तव्यता तु अप पुनर्भृत्युं जय-
तीत्यन्तार्थवादमुखेन भाशस्यावगतिः । आर्था तु किं भावये-
दिति भाव्याकाङ्क्षायां कर्मोत्पन्नतव्यप्रत्ययश्रुत्या स्वाध्यायस्यैव
भाव्यत्वं गम्यते ।

ननु यथा विश्वजिता यजेतेत्यत्र निष्फले भवत्यसंभवात्स्व-
र्गकाम इति पदमध्याहियते । यथा वा ज्योतिर्गौरायुरित्वा-
दिवाक्यविहितेषु रात्रिसंज्ञकेषु योगेषु फलाऽश्रवणे ऽपि प्रति-
तिष्ठन्ति इ वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यर्थवादादेव ये प्रति-
ष्ठामिच्छन्ति त एता रात्रीरुपेषुरिति प्रतिष्ठारूपं फलं वाक्यविप-
रिणामेन कल्प्यते, एवं स्वर्गकामेन स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यपमृ-
त्युजपादिकं वाऽऽर्थ्यादिकं फलं कल्प्यम्, दुःखरूपस्य स्वाध्या-
यशब्दितस्य वेदराशेर्भाव्यत्वासंभवादिति चेन्न, श्रुतहान्यश्रुतक-
ल्पनाप्रसङ्गात् इष्टे संभवत्तऽऽदृष्टकल्पनाया अनाव्यवत्वात् ।
संभवति चात्र वर्णराश्यधिगमद्वारार्थात्गतिकरूपं इष्टं प्रयोजनम् ।

यथोक्तम् दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमिति । अतस्तदेवात्र भाष्यम् ।

करणाकाङ्क्षायां तु अध्येतव्य इति समानपदोपात्तमध्ययनं गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपमुपतिष्ठते । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां च निगमनिरुक्तव्याकरणादिकम् । तेनापमर्थः । अध्ययनेनार्थज्ञानं भावयेत् निरुक्तादिभिरुपकृतेति । यस्त्वत्र गुरुद्वारैवार्थज्ञानं भावयेन्नात्मव्युत्पत्तिबलेनेति नियमः, न तस्य दृष्टं किञ्चित्फलमस्तीति तदंशे ऽस्त्वार्थवादिष्यऽदृष्टकल्पना ।

एवं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकायो यजेतेत्यादावपि भावनाया अंशत्रयं ज्ञेयम् । अत्रापि समानपदोपात्तमपि धात्वर्थमुपेक्ष्य काम्यमानत्वाद् व्यवहितोपि स्वर्गो भाष्यत्वेनान्वेति, धात्वर्थो यागः करणत्वेन । नहि संभवति यजेतेत्यस्य यागं कुर्यादित्यर्थं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयान्तेन यागनामधेयनान्वयः । तेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यागाभ्यां स्वर्गं भावयेत् प्राकरणिकैः प्रयाजादिभिरुपकृतेति वाक्यार्थः संपद्यते । स्वर्गपदार्थश्च श्रुत्या दर्शितः—

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति ॥

नदीदृशसुखहेतावतीन्द्रिये धर्मो वेदादन्पत्प्रमाणं मत्सुखं वा तदुपजीव्यऽनुमानं वा क्रमते, तस्माद्देद एव विधिनिषेधात्मको धर्माधर्मयोः प्रमाणम् । तौ च पदपदार्थसम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वेन वाक्यार्थप्रतीतिर्मूलवत्तया व्यवस्थितस्वरूपावेव ।

ननु पदतदर्थसम्बन्धस्य नित्यत्वेपि पदसमुदायरूपाणां वाक्यानां काठकादिसमाख्यावशादादियतां कानिदासादिवाक्यानामिवाप्रामाण्यमिति चेन्न, काठकादिसमाख्यायाः कठेन प्रोक्तमिति योगेन मन्वचनपरतया वेदस्य पौरोच्यत्वाभावाकत्वात् । दृशकर्तृस्मरणाभावश्च वेदस्यापौरुषेयत्वे प्रमाणम् । अनुमानं च—

। वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथेति ॥

। नन्वेवमपि वेदैकदेशस्य विध्यंशस्य धर्मप्रमापकत्वेपि वा-
युर्वै क्षेपिष्ठा देवतेसादीनामर्थवादानां विधिभावनांशत्रयानन्तः-
पातिनां धर्माऽप्रमापकत्वाद्देदो ऽखिल इत्यखिलग्रहणमनुप्रपन्न-
मिति चेन्न । तेषामपि प्रयोजनाकाङ्क्षिणां क्षिप्रदेवतासाध्यं
कर्म क्षिप्रकलमिति लक्षणया विधिं स्तुवतां सन्निहितेन वायव्यं
श्वेतमालभेतेति विध्युपदेशेन स्वविधेये पुरुषं भवर्त्तयितुमन्यतः
स्वस्तुतिमाकाङ्क्षमाणेन (ता) नष्टाश्वदग्धरथन्यायेनैकवाक्यतया
विध्यंशान्तःपातित्वात् । नन्वेवमर्थवादानां स्तुत्यर्थत्वेपि क्वचित्क-
लपरत्वमपि दृश्यते । औदुम्बरो यूषो भवतीति विधाय ऊर्कं
पशव ऊर्गुदुम्बर ऊर्जेवास्मा ऊर्जं पशूनाम्रोतीत्यस्य फलपरत्व-
संभवादिति चेन्न, अतिदेशशास्त्रप्राप्त्युपानुवादेन उदुम्बरताया-
स्तत्फलस्य च विधाने वाक्यभेदात्तैव विधेयेति पशूनाम्रोतीत्य-
स्यार्थवादत्वमेव । चतुर्थे तु यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापः
श्लोकेः शृणोति यदादक्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य दृक्ते वर्म वा एत-
द्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजा इज्यन्ते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्या-
भिभूयै-इत्यादौ वाक्यान्तरप्राप्तस्यैव पर्णतादेः रात्रिसत्रवदा-
र्थवादिकफलपरत्वमाशङ्क्य परार्थ्यान्नेति सिद्धान्तितम् । अन्यतः
प्राप्तिश्च विधिशस्त्युपघातकयच्छब्दोपबन्धादन्तिमोदाहरणाच्च
स्पष्टमेव गम्यते नैवमुदुम्बरताया इति नानयोरधिकरणयोः पौ-
नरुक्त्यम् । शूर्पेण जुहोतीति श्रौतं शूर्पम् तेन ह्यन्नं क्रियत इत्यत्र
करणेन हेतुना कल्प्यमानसाधनभावेन दर्वीपिठरादिना न वि-
कल्पनम्, अतुल्यबलत्वात् । तस्मात्तेन हीति स्तुतिमात्रम् न तु
यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति हिशब्देन व्याप्तिमूचनमत्र कर्तुं
शक्यम्, उक्तदोषात् । तदेवं विधिवन्निगदानां हेतुमन्निगदानां

चार्यवादानां सिद्धं प्रामाण्यं विधेयकवाक्यतया स्तुतिद्वारैव ॥

एवं तत्तत्प्रकरणपठितानां मन्त्राणामपि तत्तत्प्राकरणिकार्थ-
प्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गाच्चतदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेन दृष्टेनैव द्वा-
रेण विधेयकवाक्यता, अत्रापि पूर्ववत्परस्पराकाङ्क्षा ज्ञेया । यस्तु
मन्त्रैरेवमन्त्रार्थः स्मर्त्तव्यो न ग्रहणकवाक्यादिनेति नियमो, न
तदंशं किञ्चिद् दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इत्यदृष्टप्रगल्भा कल्प्यते ।
यथा यावतो ऽश्वान् प्रतिशृङ्गीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालाग्निर्व-
पेदिति विध्युद्देशे प्रतिग्रहीतुरिष्टिः प्रतीयते । अथापि प्रजापतिर्वरु-
णायाश्चमनयत् स स्वां देवतामाञ्छेत् स पर्यदीर्यत स एनं वारुणं
चतुष्कपालमपश्यदित्युपक्रमगतार्थवादसामर्थ्याद्वातुरिष्टिं प्रापय-
न्प्रतिशृङ्गीयादित्यत्र प्रतिग्राहयेदिति णिच्श्रुतिमुत्थापयति, यथा
वा हेतुश्चित्पूर्वं हविरयमाशतेति मन्त्र[ः]सामर्थ्याद्द्रवद्रुतुः मथषो
भक्ष इति विधिमुत्थापयति ।

एवमष्टकाः कर्त्तव्या इत्यादीनि मन्वादीनां स्मरणान्यपि
स्वमूलभूतां श्रुतिमनुमापयन्ति, वेदैकममाणकेषु सर्वेषु तेषु भ्रम-
विमलम्भकत्वादिदोषासंभवात् । दृश्यन्ते च क्वचित्कचिच्छाखा-
न्तरेपि मयाजाः^१ कर्त्तव्या इत्यादिस्मृतिमूलभूताः श्रुतयः (धन्वि-
वमया असि त्वमग्र इत्यादयः) ।^२ तन्मामान्यात्सर्वमपि स्मरणं दृष्ट-
मूलकमेव । यथोक्तम्—

आत्मीयात्परकीयस्य दौर्बल्यं न हि किञ्चन ।

मत्सम्भवाविशेषेण स्वप्रत्यक्षसमं हि तत् ॥

इति न्यायेन प्रत्ययिततराणां मन्वादीनां मत्सम्भवादि म-
त्सत्^३ तुल्यम् । अतस्तत्प्रणीता स्मृतिरपि मूलमनुमापयेद्देव । अने-

(१) 'मयाजा' इत्येवमत्र उपपत्त्यात् ।

(२) ( ) एतदन्वयवशात् 'स' उपसर्गकं भावित् ।

(३) मत्सम्भवादिप्रतिप्रत्ययस्य 'क' उपसर्गात् ।

कामु शाखामु विप्रकीर्णानामर्थानां सुखप्रतिपत्तय एकत्र मणय-
नमर्थवद्भवतीति सिद्धं स्मृतीनां वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यम् ॥

औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिः औदुम्बरीं स्पृष्ट्वो-
द्रायेदिसनया श्रुत्या विरुध्यते, सर्ववेष्टने सति स्पर्शासम्भवादप्र-
माणमिति भाष्यम् । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीत्येकत्राऽनुपसंहरणीयस्याप्यर्थद्वयस्य वेदे दर्शनात्सर्ववेष्टन-
स्मृतिमूलभूतश्रुतेरखन्ताभावस्यास्मदादिभिरल्पज्ञैर्निश्चेतुमशक्य-
त्वात् तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायेनैकस्याः स्मृतेरप्रा-
माण्ये सर्वासामपि तथात्वापत्तेश्च नासादप्रमाणम्, किंतु याव-
न्मूलदर्शनं नास्ति तावदर्थानुष्ठानं न कर्तव्यमित्येवंपरं विरोधे-
त्वनपेक्षं स्यादिति सूत्रमिति वार्त्तिकम् ।

हेतुदर्शनाच्चेत्तत्र वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युः परिगृह्णातीति
स्मृतेः श्रुत्वाविरोधित्वेपि लोभमूलकत्वस्यैव हेतोर्दर्शनादप्रामाण्य-
मिति भाष्यम् । स्मृतित्वाविशेषाच्छाक्यस्मृतेरपि प्रसक्तं प्रामाण्य-
म् । तेषु प्रत्यक्षेण वेदविद्वेषदर्शनात् तस्या वेदमूलकत्वं कल्पयितुं श-
क्यमिति वार्त्तिकम् । शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वा-
दिसत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतिशिष्टस्य क्रमस्याकोपे सति
क्षुते आचामेदिति स्मृतिः प्रामाणं न तु कोपे इति चेन्न, शास्त्रपरि-
माणत्वात् । आचमनं हि नैमित्तिकः पदार्थः, क्रमस्तु पदार्थधर्मः ।
अतः पूर्वं पदार्थः प्राप्नोति पश्चाद्धर्म इति प्रबलप्रमाणमापितोपि
स्वतो जघन्यत्वान्नाचमनस्मृतिं बाधितुमीष्टे इति भाष्यम् ।

शाक्यशास्त्रेपि यद् वेदोऽविरुद्धमहिंसादिकं विहितम्, तच्चा
तेऽपि ग्राह्यमिति चेन्न वेदादिना प्रमितस्यैवाऽहिंसादेर्मन्त्रस्मा-
रितकर्मण इव फलवत्त्वं, नाऽन्येतेति शास्त्रे नियमात् । तथाचाहुः

घर्षणसमयः प्रमाणं वेदाश्चेति । तस्माद्गद्गोदकमिव श्वदतिस्थं
घर्षोपि शाक्यग्रन्थस्यस्तद्राख्यात्रोपादेय इति वार्तिकम् ।

अथैव अपि वा कारणाग्रहणप्रयुक्तानि प्रतीयेरंस्तत्त्वदर्शना-
द्विरोधस्येति तृतीयसूत्रे येषां वसन्तोत्सवादीनां धर्मत्वे कारणं
श्रुतिः स्मृतिर्वा न दृश्यते, केवलं शिष्टैश्च धर्मबुद्ध्या यान्यनुष्ठी-
यन्ते, तेष्वपि शास्त्रान्तरविरोधाऽदर्शने सति प्रामाण्यं स्वध्यव-
सैयमित्यपि वार्तिकमेव ॥

अत्र स्मृतीनां श्रुतिकल्पनासापेक्षतया एकान्तरितं प्रामाण्यम्,
शिष्टाचाराणां तु स्मृतिकल्पनापूर्वकं श्रुतिकल्पनं चेति अन्तरितम् ।

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यादित्यत्र यथादिश-
ब्दार्था दीर्घशूकादय एव गृह्यन्ते यत्रान्या ओषधयो म्लायन्तेऽथैते
मोक्षमानाद्बोत्तिष्ठन्तीति वाक्यशेषात् । न तु म्लेच्छमसिद्ध्या भिय-
ह्नुवादय इति भाष्यम् । यद्वा पील्वादिपदार्थाः किं म्लेच्छमसिद्ध्या
गजादय उतार्यमसिद्ध्या वृक्षादय इति संशये आर्याणां शब्दार्थ-
योरविप्लवे निसं यत्मानानां मसिद्धिर्वलीयसी न तु म्लेच्छानां
यथाकथंचित्सांकेतिकैरपि शब्दैर्घ्यवहारमात्रमिच्छताम् । यद्वा ।
असपिण्डामुद्गहेदित्यादिस्मृतीनां सन्निवन्धानां मातुलदुहितृपरि-
णयनाद्याचारेभ्यो निर्विबन्धनेभ्यो लोभमूलकेभ्यः भावव्यपव
निर्णयते । वस्तुतस्तु मातुलदुहितृपरिणयनं न विगीतम् तृप्तां जडु-
र्मातुलस्येव योषा, भागस्ते पैतृत्वसेवीव यामिवेति (!) मन्त्रलिङ्गावग-
तत्वात् मद्युज्जायैः शिष्टैरादत्त्वाच्च किं तु देवान्पितृन्समभ्यर्च्य
त्वाद्दन्मांसं न दोषभागिति स्मृतेरग्रीषोमीयालम्भस्य कलौ दुर्ल-
भत्वात्पलपैतृकस्य च निषेधात्तदुभयं विना क्रियमाणं मांसभक्षणं
दोषहेतुः, अतस्तदेवानोदाहरणमिति दाक्षिणात्याः, जहूरपत्यम्

(असीपण्डामिति शास्त्रं तु नातिरात्र इतिवन्मतान्तराभिप्रायम्)
यद्वा त्रिवृदादिपदार्थो वाक्यशेषात्स्तोत्रीयानवकादिकमेव न तु
लोकप्रसिद्ध्या त्रिवृद्ब्रज्जादिकमिति वर्णकत्रयं वार्तिके ।

पिकादिपदानामर्थो म्लेच्छप्रसिद्ध्यापि शुकादिग्राह्यः, तस्या-
र्याणां क्वचिदप्यप्रसिद्धेर्विरोधाभावात् । कल्पसूत्राणां प्रत्यक्षश्रुति-
सरूपत्वेपि न वेदत्वं किं तु दृढकर्तृस्मरणात्पौरुषेयत्वमिति भाष्यम् ।
यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पानिति नित्ये ब्रह्मयज्ञे ब्राह्म-
णवदितिहासादीनां विनियोगान्नित्यानित्ययोः संयोगायोगादेतान्य-
पि नित्यानि स्वातन्त्र्येण वेदवत्प्राभाष्यमेवाम् । एवमन्त्रब्राह्मणयो-
र्वेदनामधेयम् पडङ्गमेके-इति मन्त्रवत् शिक्षादीनां वेदत्वस्मरणात्स्वा-
तन्त्र्यमिति पूर्वः पक्षः । दृढकर्तृस्मरणादेव तेषामपि पौरुषेयत्वा-
त्स्मृतिवद्वेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्यं, न स्वातन्त्र्येण । नित्यकर्मयोग-
स्त्वेयां प्रतिकल्पं वर्णानुपूर्वाभेदेपि जातिशब्दवदर्यानां नित्यत्वान्न
ज्ञेयः । पडङ्गमेक इति पूर्वपक्षोपन्यासो, न तु सिद्धान्तः, दृढक-
र्तृस्मरणादेवेति वार्तिकम् । मानवादिस्मरणानां होलाकाद्या-
चाराणां चाध्येतृविशेषेषु देशविदेशेषु च परिग्रहो दृश्यमानोपि
नासौ श्रुतिमूलकः, तादृशश्रुतिकल्पने प्रमाणाभावात् । तस्मा-
देयां व्यवस्था नास्ति परंपरया यथाप्राप्तं तथानुष्ठेयमित्यर्थः ।

व्याकरणस्मृतिप्रामाण्याद्गवाद्या एव साधवो न गावीगोणी-
गोतागोपोतलिकेसादयस्तेषामशक्तिजापभ्रंशरूपत्वात् प्रयोगचो-
दनाभावात्, अर्थैकत्वमविभागादित्यत्र एवं वेदे शब्दः प्रयोक्तव्यः
एवं लोक इति विशेषशास्त्राभावाल्लोकवेदयोः पदैकत्वं च । य एव
लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चामीपामर्था इति स्थि-
तम् । तत्र—

पदावधारणोपायान्वहनिच्छन्ति सूरयः ।

क्रमन्यूनातिरिक्तस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीरिति वचनात्

यत्र जराराजादौ क्रमान्यस्वम्, तत्र तदवसादर्थभेदः। तथा ब्रह्म-
माह्नपादो न्यूनातिरिक्तवर्णवशात्। इन्द्रश्चतुरिसादौ आयुदात्तत्वे
इन्द्रः शातयितास्पेक्ष्यः, अन्तोदात्तत्वं इन्द्रस्य शातयितेति स्वरभे-
दात्। गच्छत इत्यस्य पदस्य देवदत्तयज्ञदत्तौ देवदत्तस्य चैत्रयैत्रदे-
वदानानिति पदान्तरसमभिहारे सति तिङ्गन्तद्विवचनत्वं सुवन्ते प-
शुधैकवचनान्तत्वं द्वितीयावहुवचनान्तत्वं वा भवति। यन्नाहीयत त-
दहीनस्याऽहीनत्वम् अद्भः स्वः ऋतीविति श्रुतिस्मृती तु अहीनपद-
स्वार्थभेदके (दिक्के) न हीनो अहीनः अद्भः समूहोऽहीन इति। दे-
वासः त्मनेसादौ कश्चित्पदभेदोपि अभेद एव एकदेशन्यूनाधिक-
त्वेऽपि तदेवेदं पदमिति मत्सभिज्ञानादभेदज्ञापकानुशासनाच्च। अतः
सिद्धो लोकवेदयोः पदानां तदर्थानां चाभेदः ॥ शब्दार्थस्त्वाकृ-
तिरेव व्यक्तेर्लक्षणायाऽऽक्षेपसम्भवाच्च वाच्यकोटावबुभवेशः। एवं
विधीना स्मृतन्वेषणार्थत्वाद्मन्त्रयोस्तत्स्तुतिस्मृत्यर्थत्वेन स्मृतीनां
तन्मूलत्वेन च मामाण्यं दर्शितम् ॥ ३ ॥

(इति उक्तंय पाद ॥)

उद्भिदा यजेतेत्यादाद्युद्भिदादिपदानामपि वेदावयवत्वात्म-
सक्तं मामाण्यम् । तत्किं गुणविधित्वेन यागनामभेयत्वेन वेति
चिन्सते । तत्राद्ये उद्भिदा यजेत वलभिदा यजेतेत्यादाद्युद्भिदत्वा
यागेनेष्टं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणादोषान्नामभेयत्वम् । सोमेन यजे-
तेत्यादौ तु सोमशब्दस्य लतायां रुदत्वात् यागनामत्वासम्भवेना
ऽगत्या सोमवतेति लक्षणाश्रयणम् । अत्र उद्भिदादिपदार्थस्य
लोकामसिद्धत्वाच्च तद्युक्तम् । तथा दधि मधु घृतं पयो घाना
उदकम् तण्डुल्यास्तत्संष्टं प्राजापसामिति मरुत चित्रया यजेत
पशुकाम इति मासकर्मनुवादेन चित्ररथीत्वलक्षणगुणद्वयविधाने

वाक्यभेदात् । नामधेयत्वे तु प्रकृतयाग एव फलान्वयात् कश्चि-
 द्दोष इति चित्रापदमपि यागनामधेयम् । अग्निहोत्रं जुहुयादिसत्र
 अग्नये होत्रं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ऽग्निरूपगुणविधानम् वाक्यात्,
 धात्वर्थविधानं तु सन्निहिततरम् । न चा ऽत्राग्निपदमनन्यगतिकम्,
 उक्तव्युत्पत्त्यैव तस्य धात्वर्थनामावयवत्वसम्भवात् । अग्निर्ज्योति-
 र्ज्योतिराग्निः स्वाहेति मन्त्रलिङ्गं विधित्सतस्य गुणस्य प्रख्यापकम-
 न्यच्छास्त्रमस्ति । अतोऽग्निहोत्रपदमपि कर्मनामधेयम् श्येनेनाभिचर-

प्राप्ते कर्माणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयवतः ॥ इति ।

यथा यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायाञ्च पूर्णिमाया^१-
ञ्चाच्युतो भवतीति ताव ऽद्रूतामग्नीपोमावाज्यस्य नाबुपांशु
पौर्णिमास्यां यजन् ताभ्यामेतमग्नीपोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे
मायच्छत् ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयो ऽमावास्यायामित्रा
दौ युगपद्द्रव्यदेवताकालोपांशुत्वादिगुणविशिष्टकर्मविधानेपि न
दोषः । बर्हिंराज्ययूपाहवनीयादिशब्दा वैदिकमसिद्ध्या संस्कार-
निमित्ता अपि व्रीह्यादिवज्जातिशब्दा एव प्रोक्षणीनिर्मन्थ्य-
शब्दौ तु योगरूढावेव । चातुर्मास्येषु आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पेत्सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं^२ सौम्यं चरुं सावित्रं
द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतः सप्तकपालं वैश्व-
देवीमामिहां छावापृथिव्यमेककपालमित्यस्य सन्निधौ श्रूयते
वैश्वदेवेन यजेतेति । तत्र वैश्वदेवपदं छत्रिन्यायेनाष्टानां यागानां
नायधेयमिति ।^३ याद्वैश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदे-
वत्वमिति योगादष्टानां मप्येतन्नामधेयम् । एषां च नाम्नां
वैश्वदेवेन यक्ष्य इत्येवमादेव्यवहारसिद्धाबुपयोगः । एवं बरुण-
प्रयाससाकमेधशुनासीरशब्दा अपि समुदायानामेवानुवादकाः
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति
गायत्र्येन ब्रह्मवर्षेण पुनाति यत् त्रिकपालस्त्रिदशैवास्मिंस्तेजो
दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नञ्चाद्यं दधाति यदेका-
दशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्नद्रियं दधाति यद् द्वादशकपालो ज-
गसैवास्मिन्पशून् दधाति यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव ते-

(१) अमावास्यायां पूर्णमास्यां चेति ख० ।

(२) निर्वपेदित्यधिक क० ।

(३) मधेयधिक ख० ।

(४) अष्टाकपालानां मिति क० ।

वाक्यभेदात् । नामधेयत्वे तु प्रकृतयाग एव फलान्वयाच्च कश्चि-
 होप इति चित्रापदमपि यागनामधेयम् । अग्निहोत्रं जुहुयादिसत्र
 अग्रये होत्रं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ऽग्निरूपगुणविधानम् वाक्यात्,
 धात्वर्थविधानं तु सन्निहिततरम् । न चा ऽत्राग्निपदमन्यगतिकर्म,
 उक्तव्युत्पत्त्यैव तस्य धात्वर्थनामावयवत्वसम्भवात् । अग्निर्ज्योति-
 र्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मन्त्रलिङ्गं विधित्सतस्य गुणस्य प्रख्यापकम-
 न्यच्छास्त्रमस्ति । अतोग्निहोत्रपदमपि कर्मनामधेयम् श्येनेनाभिचर-
 न्यजेतेसत्रापि यथा ह वै श्येनो निपत्सादत्त एवमयन्द्रिपन्तम्भ्राह्-
 व्यन्निपत्सादत्त इति श्येनवद्यपदेशाच्छ्येनपदमन्यत्ररूढमपि याग-
 नामधेयमेव, न गुणविधिपरम् । वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेते-
 सत्रोक्तानिमित्तचतुष्टयाभावेपि वाजं सुराद्रव्यं पेयमस्मिन्निति न
 गुणविधानं, विरुद्धत्रिकद्रयापत्तेर्वाक्यभेदावश्यम्भावेन तत्र सम्ब-
 न्धायोगात् नहि सकृदुच्चरितः प्रत्ययो धात्वर्थस्य युगपत्फलेन
 वाजेन च सम्बन्धङ्कर्तुमीष्टे । तथा हि वाजेन यागं यागेन स्वारा-
 ज्यमित्यन्वये यागस्य फलं प्राप्ति विधेयत्वम् उपादेयत्वङ्गुणत्व-
 ङ्च वाजगुणं प्राप्ति अनुवाद्यत्वं उद्देश्यत्वम्प्रधानत्वञ्च, तत्र
 विधेयत्वादित्रयं ज्ञाप्यमनुष्ठेयं शेषभूतञ्च । अनुवाद्यत्वादि-
 त्रयं ज्ञातमननुष्ठेयं शेषिभूतञ्चेति नैकस्मिञ् ज्ञाप्यत्वज्ञातत्वादि-
 के सम्भवतः, भियोविरुद्धत्वात् । पूर्वेष्वप्यऽयन्दोपोनुगतो ज्ञेयः ।
 तमभ्युपेक्षेवाधिकदोषविक्षयात्र विचारः प्रवर्तितः । तस्मात्साम-
 धेयं वाजपेयपदमिति सिद्धम् । यद्यप्येवंजातीयकेषु वाक्यभेदो
 दोषस्तथापि यत्रापूर्वं कर्म विधीयते तत्रानेकगुणविशिष्टमपि
 तद्विधीयते । विशिष्टस्यैकत्वाच्च न वाक्यभेदो दोषावहः ।
 यथोक्तम्—

(१) व्युत्पत्ति इति मालि ।

(२) अनुगमः । तमभ्युपेक्षेय विचारः प्रवर्तितः इति २८० ।

प्राप्ते कर्माणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयवतः ॥ इति ।

यथा यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायाञ्च पूर्णिमाया^१-
ञ्चाच्युतो भवतीति ताव ऽभूतामग्नीषोमावाज्यस्य नाबुपांशु
यौर्णिमास्यां यजत्र ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे
मायच्छत्र ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयो ऽमावास्यायामित्या
दौ युगपद्द्रव्यदेवताकालोपांशुत्वादिगुणविशिष्टकर्मविधानेषु न
दोषः । बहिराज्ययूपाहवनीयादिशब्दा वैदिकप्रसिद्ध्या संस्कार-
निमित्ता अपि व्रीह्यादिवज्जातिशब्दा एव प्रोक्षणीनिर्मन्ध्य-
शब्दौ तु योगरूढावेव । चातुर्मास्येषु आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पेत्सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं^२ सौम्यं चरुं सावित्रं
द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतः सप्तकपालं वैश्व-
देवीमामिहां द्यावापृथिव्यमेककपालमित्यस्य सत्रिधौ श्रूयते
वैश्वदेवेन यजेतेति । तत्र वैश्वदेवपदं छत्रिन्यायेनाष्टानां यागानां
नामधेयमिति ।^३ यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदे-
वत्वमिति योगादष्टानां^४ मध्येतन्नामधेयम् । एषां च नाम्नां
वैश्वदेवेन यक्ष्य इत्येवमादिव्यवहारसिद्धाद्युपयोगः । एवं बरुण-
प्रयाससाकमेधशुनासीरशब्दा अपि समुदायानामेवानुवादकाः
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति
गायत्र्येन ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यत् त्रिकपालस्त्रिद्वैवास्मिंस्तेजो
दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेका-
दशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्नद्रियं दधाति यद् द्वादशकपालो ज-
गसैवास्मिन्पशून् दधाति यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव ते-

(१) अमावास्यायां पूर्णमास्यां चेति ख० ।

(२) निर्वपेत्पुत्रेति ख० ।

(३) तपेत्पुत्रेति ख० ।

(४) षाट्कपालानां मिति ख० ।

जस्यऽन्नाद् इन्द्रियावी पशुमान्भवतीति । अत्र जातपदोपेतोप-
क्रमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यत्वावगतेरुपत्तिशिष्टगुणावरुद्धे उ-
त्पन्नशिष्टस्य निवेशायोगादष्टाकपालादिवाक्यं न कर्मान्तरवि-
धिर्न वा पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि गुणान्तरविधिः, किन्तु द्वादशकपा-
लस्यैवावयवद्वारा स्तुतिः । कर्मवत्कर्माद्भान्यपि केनचित्तामा-
न्येन स्तूपन्ते इत्याह । तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंभाभूमाल्लङ्गसम-
वायादिति । यजमानः प्रस्तर इत्यत्र यजमानकार्यकारित्वात्म-
स्तरे यजमानशब्दः । अप्रिर्वाङ्मण इत्यादौ ब्राह्मणेऽग्निशब्द-
स्तेन सहैकयोनित्वात् मुखादग्निरजायत ब्राह्मणेऽस्य मुखमा-
सीदिति लिङ्गात् । आदिसो यूप इत्यादावूर्द्ध्वत्वसारूप्यादभन-
देशे भास्वरत्त्वसारूप्याद्वा यूपे आदिसशब्दः । अपशवो वा अ-
न्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा इत्यत्र गोश्वव्यतिरिक्तेष्वजा-
दिष्वऽपशुत्वोक्तिर्गवादेः प्राशस्यदर्शनार्था । सृष्टीरुपदधातीसा-
दौ सृष्टिसंज्ञकानामिष्टकानां बहुत्वात्सृष्ट्यसृष्टिसमुदाये सृष्टिश-
ब्दो भूमगुणयोगात् । प्राणभृत उपदधातीत्यत्र तु अप्राणभृ-
त्संज्ञकानामिष्टकानां बहुत्वेपि च्छत्रिणो गच्छन्तीतिवल्लिङ्गसमवा-
यमात्रेण प्राणभृदप्राणभृतसमुदाये प्राणभृच्छब्दः । संदिग्धेषु^२
वाक्यशेषात् । अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्राभनसाधनद्रव्यसंदेहे
तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषात् घृतेनाक्ताः शर्कराः कर्तव्या इति
निर्णयोपि द्रव्यस्तुतिप्रयोजनम् । अर्याद्वा कल्पनैकदेशत्वात् । यत्र
निर्णायकोर्थवादोपिनास्ति तत्रारूपातानामर्थं शुभतां शक्तिः सहका-
रिणीतिन्यायेन यथा प्रासादे भुङ्क्ते कांस्ये भुङ्क्त इत्यत्र प्रासाद
• उपविश्य कांस्ये परिविष्येत्यर्थात् प्रतीयते, न तु विपरीतम् । एव

(१) देवोनामदति ।

(२) अथ सप्त० अ-इत्यधिकम् ।

सुवेणावद्यतीतिविधिः सामर्थ्याद् द्रवद्रव्यविषये, स्वाधितिनावद्य-
तीति मांसविषये, हस्तेनावद्यतीति च पुरोडाशविषये व्यवतिष्ठते॥४॥

(इति चतुर्थः पादः ।)

इति नीलकण्ठसूरिसूनुगोविन्दविरचिते भाट्टभाषाप्र-
काशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भावार्थाः कर्मशब्दा इति । विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयस्मृत्या-
चाराख्यानि धर्मं प्रमाणानि षण् निरूपितानि, इदानीं तत्स्वरू-
पभेदः शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैः पद्भिः प्र-
माणैः प्रतिपाद्यते । तस्य चोत्पत्तिश्चोदनावाक्यगतेभ्यः सर्वेभ्यः
पदेभ्य इति न, गौरवात् किंतु लाघवादितरविशेषितादेकस्मा-
देव पदात् । तत्रापि क्रियापदादेव, तस्या एव फलसिद्धौ मधा-
नत्वात् नतूपपदात् । अन्यथा सोमेन यजेतेत्यादौ श्रुतद्रव्यापचारे
पूतीकादिः प्रतिनिधिर्न स्यात् । गुणे ह्यऽन्याय्यकल्पना स-
म्भवति, न प्रधाने । अतो धात्वर्थादेव धर्मोत्पत्तिः । स च देवतो-
द्देशेन द्रव्यसागात्मकमानसक्रियात्वाद्यद्यप्याद्युतरविनाशी, त-
थापि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेतिश्रुतार्थापत्त्या यागा-
वान्तरव्यापाररूपापूर्वनाम कालान्तरभोग्यफलप्रतिभृत्वेन क-
ल्प्यते, भोक्ता च देहादन्यस्तत एव सिद्धयति । अपूर्वाणि तु अ-
मावास्यायोगिभ्यस्त्रिभ्यः प्रधानेभ्यस्त्रीणि मथममुत्पद्य पश्चात्स-
मुदायापूर्वमारभन्ते । एवं पौर्णमासेऽपि अपूर्वत्रयादेकं समुदा-
यापूर्वम् । ताभ्यां पुनः परमापूर्वं जन्यते । अद्वापूर्वाणि तत्रै-
वोपकुर्वन्तीति । तत्राप्यवघातादीनां दृष्टार्थानां नियमांशेनैवा-
पूर्वोत्पादकत्वम् । भोक्षणादीनां तु दृष्टार्थत्वाभावात्केवलमपूर्वार्थ-
त्वमेव । एवं स्तोत्रशस्त्रयोरपि । तत्र ह्यज्यैः स्तुवते मजगं शंस-
तीति श्रुत्या स्तवनस्यैव कर्तव्यताप्रतीतिर्पाज्यादेना तयोर्देवता-

स्युत्तरमन्त्रगतौ वाक्यशेषो ऽच्छिद्रेणैत्यादिः योग्यतया सम्बन्धुर्महतीति तत्राप्यनुपञ्जनीयः । असम्बद्धपदव्यवधाने तु नानुपङ्गः सं ते वायुर्वतैनं गच्छतां सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिपेत्यादौ गच्छतामित्येकवचनस्याङ्गानीति बहुवचनेन सम्बन्धानर्हत्वात् तद्यथायाच्चाशिरैस्त्रापि नानुपङ्गः सध्यताति तदेवमुपाध्यातं तत्र सक्तानुमसक्तं च समाप्य लक्षणार्थभेदमुदाहरति ॥१॥

(इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः)

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् । यजति ददाति जुहोतीत्यादौ धात्वर्थभेदात्कर्मभेदः । समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति वार्हियजति स्वाहाकारं यजतीसादोवेकस्यैवारूपातस्याऽसकृच्छवणरूपादभ्यासात्कर्मभेदः, न तु समिदादिगुणात् । तस्य समिधो अग्र आज्यस्य व्यन्विखादिमन्त्रलिङ्गमाप्तत्वात् । अमाप्तो हि गुणः पूर्वत्र निवेशमऽलभमानो गुणिनं भिनत्ति । न तु माप्तस्ततो यजतिशब्दस्याभ्यास एवात्र कर्मभेदकः पूर्वोदाहृतानि यदाग्नेपोष्टाकपाल इत्यादीनि समिध इत्यादीनि वाक्यानि पठित्वाम्नायते य एवं विद्वानमावास्यां यजते य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इति । अत्र न कर्म विधीयते तत्स्वरूपस्य द्रव्यदेवतस्याभावात् । किं तर्हि अमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां तत्तत्कालविहितौ समुदायावनूद्यते । अनुवादप्रयोजनं तु अमावास्यायाममावस्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेशादि ।

अत्र विधिश्चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकरविनियोगप्रयोगभेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रावगमको विधिरुत्पात्तिविधिः, यदाग्नेपोष्टाकपाल इत्यादिः । फलसंबन्धबोधको विधिरधिकारविधिः चित्रया यजेत पशुकामः सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्योऽग्निष्टोम

इत्यादिः । व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत यवैर्यजति समिधौ यजति तनू-
नपातं यजतीत्यादिरङ्गसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः । अत्र
व्रीहियवादीनां दृष्टार्थानां विकल्पः, समित्तनूनपादादीनामदृष्ट-
र्थानां समुच्चयः । यद्यपि विकल्पे ऽष्टौ दोषा, स्रथापि वाक्य-
द्वयस्य समबलत्वादन्यतरेणेतरवाधायोगादगसांङ्गाक्रियते । ते
च व्रीह्युपादाने व्रीह्यंशे स्वीकृताप्रामाण्यसागः, अस्वीकृतस्य प्रा-
माण्यग्रहः, यवांशे स्वीकृतप्रामाण्यत्यागः अस्वीकृताप्रामा-
ण्यग्रहः । एवं यवोपादानेऽपि । साङ्गप्रधानानुष्ठापको विधिः
प्रयोगविधिः स च इत्थित्कचित् कल्प्यते औपदेशकैराति-
देशिकैश्चाङ्गैः समवेतं चित्रारूपं यागं कुर्यादिति । दर्शपूर्णमा-
साभ्यां स्वर्गकामो यजेत योऽग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्या-
दिस्तु स्वर्गकामपदं सर्वेभ्य इतिप्राप्तस्याऽवयुत्सानुवाद इति
पक्षमाश्रित्य श्रौतः ।

स पुनस्त्रिविधः अपूर्वविधिनियमविधिः परिसंख्याविधिश्च ।
तत्र यो मानान्तरेणासन्ताप्राप्तस्यार्थस्य विधायकः स आद्यः यथा
व्रीहीन्प्रोक्षतीति । नद्येनं विना प्रोक्षणं व्रीहिषु कयंचिदापि
प्राप्नोति । लोकाद्वेदतो वा यत् पक्षप्राप्तं तस्याप्राप्तांशप-
रिपूरणरुलो द्वितीयः यथा व्रीहीनवहन्तीति । यथा वाग्रपणे
व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेताऽयवेभ्यः यवैरिष्ट्वा यवैरेव
यजेताव्रीहेभ्य इति । आद्ये तण्डुलानेप्पत्त्याक्षेपादवघात-
वन्नखचिलनस्यापि लोकावगतकारणत्वाविशेषात् प्राप्नोति अव-
घाता ऽप्राप्तांशोस्ति । द्वितीये पूर्वोदाहृतव्रीहियववाक्याभ्यां घृहा-
ग्रयणादूर्ध्वमापि पक्षे यवप्राप्तया व्रीह्यप्राप्तांशोस्ति, तत्परिपूरणे
त्वितरनिष्टत्तिरर्थाद्भवतीति व्रीहिभेरेवेसेवकारोनुवादः । वेदतो
लोकतो वा समुच्चित्यप्राप्तयोरितरनिष्टत्तिफलको विधिः तृतीयः
यथा इषामगृभ्णान् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इति पञ्च

पञ्चनखा भक्ष्या इति च । आग्नचयने इष्टकानयना^१र्थमश्वरशना-
ग्रहणं गर्दभरशनाग्रहणं चेति द्वयमनुष्ठेयम्, तत्रोभयत्रायं मन्त्रो र-
शनाग्रहणमकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादेव प्राप्त इति नाऽश्व-
रशनाग्रहणाद्भ्रतत्वं प्रतीयते ऽपि तु गर्दभरशनातो व्यावृत्तिरेवा
ऽगत्या दोषत्रयं सोढाप्यङ्गीक्रियते विधिवैयर्थ्यपरीहाराया दोष-
त्रयं च श्रुतस्याश्वरशनाग्रहणाद्भ्रतत्वस्य त्यागः, अश्रुतस्य गर्दभर-
शनाद्भ्रतत्ववर्जनस्य ग्रहणं, मन्त्रलिङ्गात्सामान्यतः प्राप्तस्य गर्दभर-
शनाद्भ्रतत्वस्य त्याग इति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तवाधश्चेति
सर्वत्र परिसंख्यायां दोषत्रयं ज्ञेयम् ॥

एवंभूतैर्विधिभिर्विहितं कर्म द्विविधं गुणकर्मार्थकर्मभेदा-
त् । तत्र यत् ऋतुकारकमाश्रित्य विधीयते तदाद्यम्, उत्पत्त्या-
सिविकृतिसंस्कृतेरूपफलभेदाच्च चतुर्विधम् । वसन्तेग्रीनादधीत
यूपं तक्षति । अत्राधानतक्षणादिसंस्काराभ्यामग्नियूपयोः प्रा-
गसत्तोरुत्पत्तिः फलम् । एवं पिष्टानि संयौतीत्यत्र संयवनस्य
पिण्डोत्पत्तिः । स्वाध्यायोध्येतव्यः गां दोग्धीत्यादावध्ययन-
दोहनाभ्यां सिद्धयोरेव स्वाध्यायपपसोः प्राप्तिः । सोममाभिपु-
णोति ग्रीहीनवहन्ति दक्षिणाग्नाबाज्यं विलापयतीत्यादौ क-
ण्डनादेः सोमादिपूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिर्विकृतिः । च-
तुरो मुष्टीर्नर्वपति ग्रीहीन्मोक्षतीत्यादौ निर्वापमोक्षणाभ्या-
मपूर्वीयेषु ग्रीहिषु अदृष्टरूपं गुणाधानं दोषापकर्षणं वा संस्का-
ररूपं क्रियते तस्य फलं तेषु योग्यत्वमिद्धिः । दृष्टरूपोपि सं-
स्कारः पुरोडाशानलं करोति तण्डुलांस्रिः प्रक्षालयतीत्यादिः ।
ऋतुकारकमनाश्रित्य यद्विधीयते तदर्थकर्म ।

तच्च द्विविधम् अन्यार्थमङ्गमनन्यार्थं प्रधानं च । अङ्गमपि
द्विविधं सन्निपत्तोपकारकमाऽऽरादुपकारकं च । तत्र प्रधाने
ऋतुरूपे [यत्] स्वरूपेणोपकारकं तदाद्यम् यथा व्रीह्यादि । यत्क-
त्वपूर्वं उपकरोति तद् द्वितीयम् यथा प्रयाजादि । अनन्यार्थमपि
द्विविधम् ऋकृतिरूपं विकृतिरूपं च । तयोर्यत्सन्निधौ सर्वाण्यङ्गा-
नि विधीयन्ते तत्प्रथमम् दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादि । यदङ्गं वि-
कलं विधीयते तद् द्वितीयं सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मव-
र्चसकामः विश्वजिता येजेतेत्यादि । तत्र प्रथमे कथंभावपूरणं तस्य
संनिधौ पठितैरेवाङ्गैर्भवति । द्वितीये तु ऋकृतिवद्विकृतिः कर्त्त-
व्येति कल्पितेनातिदेशवाक्येनेति [वि]शेषः । अग्निहोत्रादीनि तु
दर्वाहोमाख्यानि प्रधानरुर्माणे न तानि कस्यचित्प्रकृतिवि-
कृतिर्वा भवन्ति कित्वाऽपूर्वाण्येव । तान्यपि कर्माणे त्रिविधानि नि-
त्यनैमित्तिककाम्यभेदात् । यावज्जीवादिचोदनाचोदितं नित्यम् ।
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत
वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत, ज्योतिषा ज्योतिष्टोमेन, अह-
रहः संध्यामुपासीत तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेत्यादि । नि-
मित्तानन्तरं कर्त्तव्यं नैमित्तिकम् वैश्वानरं द्वादशरूपालं निर्वपे-
त्पुत्रे जात इत्यादि । प्रायश्चित्तमप्यत्रैवान्तर्भवति । तद्य द्विविधं
ऋतुभ्रेषनिमित्तं पुरुषभ्रेषनिमित्तं च । आद्यमऽद्ये पथिकृते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयात्री सन्नमावास्यां पौ-
र्णमासीं चातिपातयेदित्यादि । यो ब्रह्मचारी अवकिरेत्स नै-
ऋतं गर्दभमालभेतेत्यादि द्वितीयमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तोक्त्या,
ऋकृतमनुसरामः ।

यथा य एवमित्तिवद्वाक्ये पौर्णमासीपदेनाग्नेयादित्रिक-
स्यानुवाद एवमुपांशुयाजन्तरा यजतीत्युपांशुयाजपदेन विष्णु-
रुपांशु यष्टव्यो ऽनामित्त्वायेत्यादिवाक्यविहितविष्ण्वादित्रिक-

स्यानुवादोस्तित्रिति न युक्तम्, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते
यदन्वञ्चौ पुरोडाशावित्युपक्रान्तजामितादोपपरिहार एकेनापि
भवति जामि वा इत्यजामित्वायेति च श्रूयमाणोपक्रमो-
पसंहारैकरूपा वा तस्यैकवाक्यत्वस्य यात्रय'कल्पनया भद्वक्तु-
मयुक्तत्वात् । ननु द्रव्यदेवतं यागस्वरूपमत्र वाक्ये नास्ति
यष्टव्यवाक्ये तु देवतामात्रमस्तीति अत्रैव यागोत्पात्तिरिष्टेति
चेन्न । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्भुवायामाज्यामिति ध्रौ-
वाज्यलाभस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । आग्नेयाग्नीषोमीययाज्या-
नुवाक्यायुगलयोरन्तराले पठिताद्याज्यानुवाक्यायुगलाच्च दे-
वतालाभ इति न किञ्चिद् दुःस्थम् । यष्टव्यवाक्यं तु स्तुतिमा-
त्रम् ईदृशोयमुपांशुयाजो यत्र विष्णुरिज्यते इति तत्र विष्णुना-
शीषोमौ मजापतिश्च विकल्पते । एवमन्यत्रापि कर्मभेदार्थः
पूर्वः पक्षः, तदभेदार्थः सिद्धान्त इति ज्ञेयम् । तिस्र आहुतीर्जुहो-
तीत्यत्र बहुत्वान्त्संख्यायाः स्पष्टः] कर्मभेद इति सप्तदश प्राजा-
पत्यान्पशूनालभत इत्येवोदाहरणे मजापतिर्देवता येषामिति वि-
ग्रहे सप्तदशपशुद्रव्यको यागः । प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्चेति श्रु-
ततद्धितान्तानामेकशेषे प्रतिपशु प्राजापत्यत्वपर्यवसानात्सप्तदश
यागाः, प्रकृतौ त्वेकः । पशुनिष्पन्नैकादशावदानद्रव्यत्वं या-
गस्य दृष्टम्, तत्सामान्यादतिदेशादिहापि भासं न भस्वरूपात्वं श-
क्यम् । अतः सप्तदशैव यागाः । फलं तु पूर्वपक्षे एकपशुनाशे
गणनाशः । सिद्धान्ते तन्मात्रस्यैव नाश इति तस्यैव पुनरुपा-
दानं नान्यस्येति । भदानं तु देशकालकञ्चैक्यात् सर्वेषां सदैव द-
धिपयसोरपि प्रकृतौ । एवमेव ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य अथैव ज्योतिरथैव
विश्वज्योतिरथैव सर्वज्योतिरेतेषु सहस्रदक्षिणेन यजेतयादी न पूर्व-

(१) एकद्रव्येण तस्यैकवाक्यत्वस्य यागभेदेनैवैवाप्यने पाठः, कपुस्तकरस्यापि
प्रतिपशुप्राजापत्यन्त एतद्विदितत्वात् ।

त्रैव सहस्रदक्षिणागुणविधिः । ज्योतिरादिपदानामानर्थक्यापातात्
 संज्ञाश्रुत्यार्थान्तरावश्यम्भावेन प्रकरणविच्छेदावश्यंभावाच्च ज्यो-
 तिरादिसंज्ञानि कर्मान्तराण्येवैतानि । वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
 वाजिनमिति वैश्वदेवयागे उत्पत्तौ आमिक्षया ऽवरुद्धे उत्पन्नशिष्टं
 वाजिनं निवेशमलभमानं ततोऽन्यद्वाजिदेवसं वाजिनद्रव्यकं क-
 र्मोपस्थापयतीति गुणात् कर्मभेदः । यत्र तत्पत्तौ निर्गुणं कर्म
 श्रूयते पश्चादनेके गुणाश्च श्रूयन्ते तत्र सर्वेषां गुणानां विक-
 ल्पेन निवेशो न तु कर्मभेदकत्वम् यथा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र
 दध्ना जुहोतीत्यादीनाम् । अग्निहोत्रं प्रकृत्य श्रूयते दध्नेन्द्रियकामस्य
 जुहुयादिति तत्र धात्वर्थस्य प्राप्तत्वाद्गुणमात्रं विधेयम् यच्च
 विधेयम्, तस्यैव फलम् । अतो ऽत्र पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि फलाय गु-
 णो विधीयते न तु गुणः कर्म भिनचीति । अग्निष्टुति वारव-
 न्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्युक्त्वा ऽऽम्नायते एतस्यैव रेव-
 तीयु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा ह्येतेन पथुकामो यजेतेति ।
 अत्र पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि रेवत्यृगाधारवारवन्तीयलक्षणो गुणः
 पथुफलाय विधातुं न शक्यते दधिवदऽस्य प्रसिद्धत्वाभावात् ।
 ततश्च प्राप्तकर्मानुवादेन गुणस्वरूपं तत्फलं चेत्युभयं विधातु-
 मशक्यम्, वाक्यभेदात् । तस्मात्कृत्वाशब्दकल्पितरेवतीवारवन्ती-
 यसम्बन्धविशेषितः पूर्वोक्तफलाय विधीयते । एतस्येति षष्ठ्य-
 न्तमपि प्रस्तूयमानमिति न तु पूर्वप्रकृतमित्यपि सिद्धम् ॥ २ ॥

(इति द्वितीयाध्याये द्वितीय. पाद. ॥)

यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवापवाग्रान् ग्रहान् गृही-
 यात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रानिति प्रकृते ज्योतिष्टोमे ग्रहाग्रत्व-
 मात्रं विधीयते । न तु ततोऽन्यत्कर्म रथन्तरसामादिकम् । विधि-
 शक्त्युपघातक्यदिशब्दात् शक्ररथविच्छेदात् । राजा राजसूयेन
 स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र राजशब्दस्य क्षत्रियवाचित्वात् तन्मा-

त्राधिकारिकायामपि राजसूर्यान्तर्गतायामवेष्टिसंज्ञयामिष्टौहदिस-
त्रा(?)त्राद्यकामब्राह्मणादीनामप्येवोष्टिं प्रापयति । एवं वसन्ते ब्राह्म-
णोऽग्निमादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः वसन्ते ब्राह्मणमु-
पनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमित्येतान्यपि वचनानि यथा-
वर्णमाधानोपनयनयोः प्रापकाणि ॥ कुण्डपायिनामयनारुख्ये सत्त
उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेत्यत्रापि नैयमिकाग्निहोत्रादेः सत्रे उपस्थिसंभवाच्छ-
ब्दमात्रेणोपस्थिसभ्युपगमेऽपि प्राप्तकर्मानुवादेन उपसदानन्तर्यं
मासगुणश्चेति विधानुमशक्यम्, वाक्यभेदात् । नच प्राप्ते कर्मणि
मासः संपादयितुं शक्यते अनुपादेयत्वात् तस्य । तस्मादनुपा-
देयगुणसंबन्धानुगृहीतो ऽसंनिधिः कर्म भिनत्ति । अनुपादेया गु-
णास्तु देशः कालो निमित्तं फलं संस्कार्यश्च (रश्च) । तच्च सरस्वत्या
दक्षिणेन तीरेणाग्नेयोष्ठाकपालः सत्रायागूर्यं विश्वजिता यजेत
आग्नेयमष्ठाकपालं निर्वपेद्रुक्कामस्त्रैधातव्या दीक्षणीया इत्य-
श्वमेवेति (?) क्रमेण कर्मभेदोदाहरणानि द्रष्टव्यानि । अत्र दार्शपौ-
र्णमासिकादाग्नेयात् काम्यदैशिकावाग्नेयौ भिन्नौ काम्याभ्यां त्रै-
धातवीविश्वजिह्यां संस्कारकनैमित्तिकौ तौ भिन्नौ सर्वत्रानुपादे-
यगुणगणविशेषितासन्निधिरूपप्रकरणान्तरस्य कर्मभेदेहेतोस्तु-
ल्यत्वात् । सन्निधौ त्वनुपादेयगुणसम्बन्धेपि न कर्मभेदः यथा
समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां यजेत ॥ ३ ॥

(इति द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥)

यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत एतयात्राद्ययाजयेत् ।
शेषात् स्विष्टकृते समवद्यतीति दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजे-
तेति त्रिहितात्काम्यात्प्रयोगादन्योयं यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेति पुरुषार्थः प्रयोगः । आग्निहोत्रं जुहोतीत्यादयो विषयः
शाखाभेदान्न भिद्यन्ते शाखाभेदात् पुनःश्रुतनापत्तेः । एकस-

त्रिधौ हि पुनःश्रुतिर्भेदिका समिधो यजतीत्यादौ नासत्रिधावित्युक्तं प्राक् ॥ ४ पा० ॥

इति भाट्टभाषाप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

एवं सिद्धे कर्मभेदे भिन्नानां तेषां शेषशेषिभावो निरूप्यते । शेषत्वं च नाविनाभूतत्वम् । आग्नेयादीनां त्रयाणामन्योन्यशेषतापत्तेः । नाप्युपकारकत्वम् । अद्भ्यनुष्ठापयतः प्रधानस्यापि शेषतापत्तेः । अतो यः परार्थः स शेषः । पारार्थ्यं च यथायथं द्रव्यगुणकर्मणां वक्ष्यमाणानां व्रीह्याज्यदेशकालानां यागं प्रस-
-ऽस्ति एवं यागस्य फलं प्रति फलस्य च पुरुषं प्रति । तेन पूर्वः पूर्व उत्तरमुत्तरं प्रति शेषः । उत्तरउत्तरस्तु पूर्वपूर्वं प्रति शेषीति ज्ञेयम् । तत्रापि चतुरो मुष्टीन्निर्वपति व्रीहीन्प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति आज्यमुत्पुनानि शाखां छिनत्तीत्यादय औपधाज्यसाम्नाय्यधर्मा योग्यतया व्रीह्यादियोगाच्चौपधादिष्वेव यथायोगं व्यवतिष्ठन्ते । अत्र व्रीह्यादिपदमपूर्वमद्रव्यलक्षकम् । अन्यथा यवादिभ्यः प्रोक्षणादिव्यावृत्त्यापत्त्या परिसंख्यात्वापत्तेः । यथेयं संस्कारव्यवस्था एवं स्फयेनोद्दन्ति कपालेषु श्रपयति अग्निहोत्रद्वय्या निर्वपति उल्लूखलमुसलाभ्यामवहन्ति शूर्पेण विविनक्ति दृपदुपलाभ्यां पिनष्टीत्यादावपि यथाश्रुतं द्रव्यव्यवस्था । यथेयं द्रव्याणां व्यवस्था गुणव्यवस्थाप्येवम् । अरुण्या पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सौमं फ्रीणातीत्यादौ आरुण्यस्य क्रयान्वयेपि अमूर्च्छत्वात्स्वतः कारकीभवितुमशक्नुवानस्य (वतः) सन्निहितैकहायनीद्वारैव कारकत्वम् न व्यवहितेन वाससा फ्रीणातीत्यादिवाक्यावगतवासआदिद्वारेति । एवं क्रमात्संस्कारे द्रव्यगुणविचक्षायामपि ग्रहं सम्प्राप्तौत्यादौ ग्रहाद्युद्दिश्य सम्मार्गविधौ

उद्देश्यविशेषणीभूतमेकत्वं न विवक्षितम् । (ग्रहं संमार्ष्टं तं चेकमि-
सन्त्रये वाक्यभेदात्) १ । तस्मात्सर्वेषु ग्रहेषु संमार्गः प्राप्नोति ।
ग्रहस्वरूपं तु विवक्षितमेव, उक्तदोषाभावात् । तेन न ग्रहपदं सोमपा-
त्रमात्रोपलक्षणमिति न चमसेष्वपि संमार्गप्राप्तिः । सप्तदशारत्रि-
र्वाजपेयस्य यूप इत्यत्र वाजपेयोद्देशेन सप्तदशारत्रित्वविधौ उद्दे-
श्यस्वरूपमप्यविवक्षितम् । तस्य स्वरूपे यूपस्याभावेनानुपयो-
गात् । नहि वाजपेयस्य यूपोस्ति किं तर्हि अनर्थकं सद् वाज-
पेयाङ्गभूतेषु पशुषु यूपोस्तीति तत्र साप्तदश्यं निविशते । स-
मिधो यजतीत्यारभ्य प्रयाजानिष्ट्वा हविष्यभिधारयतीत्यन्तं प्र-
याजावान्तरप्रकरणं तन्मध्येपठितमभिक्रामञ्जुहोतीत्यभिक्रमणं
प्रयाजाङ्गमेव । संदंशमध्यपतितं सत्र महाप्रकरणमनुगच्छतीति ।
सामिधेनीरन्वाहेत्यारभ्य अन्तरानूच्य सदेवत्वायेत्यन्तं सामिधेन्य-
वान्तरप्रकरणवद्वासमानमपि तन्मध्येपठितैर्देवोद्गोमन्विद्धे (!) इत्या-
दिभिलक्ष्मन्मन्त्रैः प्रकरणविच्छेदात्तन्मध्येपतितमपि यदुपव्ययते
देवर्निविमेव तत्कुरुत इत्युपवीतं दर्शाद्यङ्गं वारणोपज्ञावचरो
वैकङ्कतो यज्ञावचर इति अनारभ्याधीतत्वादात्मकृतिद्वारा यज्ञ-
पदोदिताखिलयज्ञाङ्गत्वे पात्राणामाज्यभागगतयोर्वर्षिग्रलिङ्गक-
मन्त्रयोर्दृधन्वर्लिलङ्गकयोश्च वात्रग्नीः पौर्णमास्यां यजते वृधन्वती-
श्चामावास्यायामिति वाक्याद्विनियोगः । हस्तावनेजनादि सर्व-
कर्माङ्गम्, प्रकरणात् । पुरोडाशं चतुर्दां करोतीति सामान्यवच-
नमाप्तेयं चतुर्दां करोतीति विशेषवचनेनोपसंहियते ॥ १ ॥

(इति तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥)

यद्यपि मन्त्राणां मुख्ययैव वृत्त्या विधेयार्थप्रकाशकत्वं सर्वत्र
सिद्धम् तथापि ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादौ तृतीयाश्रुत्या

(१) ( ) एतच्छृङ्खलग्रन्थगतः पाठः स्वयमुक्तः 'समार्गं प्राप्नोतीत्यतः
१८ वसंतः ।

ऐन्द्रस्य लक्षणया गार्हपत्यप्रकाशकत्वमुपेयते । श्रुतपेक्षयेन्द्रप्रका-
 शानतामर्ध्यरूपस्य लिङ्गस्य दुर्बलत्वात् सूक्तवाक्येन प्रस्तरं महर-
 तीतितृतीयाश्रुत्या इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिमन्त्रगणस्य
 सूक्तवाक्यसंज्ञस्य प्रस्तरग्रहणाद्गता गम्यते तेनाग्निरिदं हविरजुपते-
 त्यादिमन्त्रवर्णादेवता लभ्यते प्रस्तरौ द्रव्यं महरतिर्यागवचन इति
 लभ्यते । न चेष्टदेवताप्रकाशनेन कृतार्थस्य तस्य पुनर्वनि-
 योर्गो न युज्यत इति तदुपलक्षिते काले सुग्धारणादौ कृतार्थ-
 स्य प्रस्तरस्य प्रतिपत्तिरत्र विधीयत इति वाच्यम् । किमिव व-
 चनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इतिन्यायेन कारकश्रुते-
 र्लक्षणापेक्षया बलवत्त्वेन च तत्सम्बन्धात्प्रहरतिरिष्टदेवतासंस्कार-
 र्थहोमं विधत्ते इति कल्पनात् । सूक्तवाक्येनेति तृतीयया कृ-
 त्स्त्रस्य तस्य प्रहरणाद्गत्वेपि लिङ्गवशात्पर्वद्वये विभज्य विनि-
 योगः कल्प्यः । अन्यथा दर्शेऽग्नीषोमाविदं हविरितिमन्त्रेऽस्यन्ता-
 नर्थकः स्यात् । आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलावलमिति-
 न्यायेनात्र लिङ्गबलात् तृतीयाश्रुतिः सूक्तवाक्यैकदेशं लक्षयति ।
 काम्यकाण्डे ऐन्द्राद्यादीन्यज्ञान्विधाय तल्लिङ्गकानि याज्यानुवा-
 फ्यायुगलान्याम्नातानि इन्द्राग्नी रोचना दिव इत्यादीनी तानि
 लिङ्गमात्रान्न सर्वत्र विप्लवन्ते किं तु क्रमसमाख्यावशात्प्रस्थान एव
 निविशन्ते । क्रमः स्थानं सन्निधिरित्येतदनर्थान्तरम् । भक्षे हि मा
 वेशेत्यादिर्भक्षणमन्त्रस्य भक्षानुवाकसमाख्यामात्रेण कृत्स्नानुवा-
 कस्य न भक्षणार्थत्वं किं तु ग्रहणावेक्षणसम्यग्ग्रहणादेरपि प्रका-
 शनाद्यथालिङ्गं ग्रहणादौ मन्त्रा व्यवतिष्ठते । भक्षमन्त्रे इन्द्रपीतस्येति
 पद्यमनैन्द्राणां मोमानां भक्षणे ग्रहं निवृत्तिं वा न भनते तद्धेतोरिन्द्रेण
 पीतस्येत्यस्यार्थस्याविवक्षितत्वान् किंतु इन्द्रेण पीतः मोमो पस्वि-
 न्मन्त्रे तदिन्द्रपीतम् तस्य मंत्रन्धिनें मोमं भक्षयानीत्यस्यार्थो विव-
 क्षितः । ऊदलोपहेतोस्तृतीयात्तत्पुरपादन्यपदार्थमवानस्यापि यद्-

ग्रीहिसर्मासस्य लघुत्वात् । सर्वे च सोमा एवंविधसवनसम्बन्धिन
इति सर्वेषां यथाम्नातमन्त्रकम्भक्षणम् ॥ २ ॥

(इति तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

श्रुतिलिङ्गयोर्विनियोग उक्तः वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या-
भिर्विनियोगश्चिन्त्यते । तत्र त्रयो वेदा अजायन्त अग्रे ऋग्वेदो वायो-
र्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इत्यर्थवादेनोपक्रम्य उच्चैर्ऋचा क्रियते
उपांशु यजुषा उच्चैः साम्नेत्युच्चैस्त्वादिकं विधीयते । तत्र मन्त्र-
ब्राह्मणसमुदायो वेदः पादबन्धवती गायत्र्यादिरेव ऋक् । असं-
जातविरोधिनोपक्रमगतवेदपदेन संजातविरोधिविध्युद्देशात्तम-
पि ऋगादिपदं स्वविषये व्यवस्थाप्यते । न तु विधिप्राधान्यात्
वैपरीत्यं वक्तुं शक्यम् । यत्र विरोधस्तत्रैव लक्षणाया औचि-
त्वात् । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेसस्यानुपसंजातविरोधिन्यर्थवादेऽप्य-
मृत्तेः । तस्मादकपदेन ऋग्वेद एव ग्राह्यो न ऋद्धमात्रम् । तेन
ऋग्वेदान्तर्गतानां यजुषामप्युच्चैस्त्वं यजुर्वेदगतानामृचामप्यु-
पांशुत्वं फलम् । अत्रोपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया वेदधर्मोऽयमव-
धारित इति वाक्यप्रवेशेनायं विनियोगः । दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेत्यतो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदित्यवगते
केन प्रकारेण भावयेदित्याकाङ्क्षायामाह सामिषो यजति ग्री-
हीनवहन्तीत्यादि । तेनायमर्थः सामिदादिभिरारादुपकारिभिरवधा-
तादिभिः संनिपस्येपकारिभश्चत्तुः संपन्नौ तौ यथा फलं साध-
यितुं क्षमौ भवतस्तथा यजेतेति गम्यते । ततश्च उपकारकारिणि
यागे उपकर्तुं समर्थानां प्रयोजनाकाङ्क्षाणामज्ञानाञ्चान्योन्या-
काङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन शेषभावः । दर्शपूर्णमासादीं येन क्रमेण
कर्मणामाम्नातम् तेनैव मन्त्राणामप्यस्तौति उपांशुयाजस्थाने
पठिनो द्वाविधर्नामातीतिमन्त्रः श्रुत्याद्यमात्रेऽपि स्थानप्रमाणादेवो-
पांशुयाजाङ्गत्वं भजते । दर्शपूर्णमासादिप्राध्वयैरहोर्वाद्वात्रादिम-

माख्ययाख्याताः पदार्थाः कर्तृपेक्षाः सन्ति । तेषां येन केनचि-
द्यत् किञ्चित्कर्म कर्तव्यमित्यनियमे प्राप्ते समाख्यया प्रमाणेन
क्रियाकर्तृसम्बन्धः सिध्यति ॥ ॥

अथैतेषां बलावलं चिन्सते तत्र सूत्रम् श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रक-
रणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविभक्त्यादिति ।
एतेषु श्रुत्यादिषु परंपरं दुर्बलम् कुतः अर्थविभक्त्यात् । श्रुतिर्हि
निरपेक्षशब्दरूपा स्वयमेव विनियोक्त्री भवति, लिङ्गं तु श्रुतिं क-
ल्पयित्वा विनियोजकम् न स्वातन्त्र्येण । एवं वाक्यं लिङ्गश्रुती
प्रकल्प्य विनियोजकम् । एवं प्रकरणं त्रयस्य कल्पनया, स्थानं
चतुष्टयस्य समाख्या पञ्चकस्येति विभक्तयो ज्ञेयः । तत्र श्रुतिलि-
ङ्गयोर्विरोधे श्रुतेर्वलीयस्त्वमुक्तम् । ऐन्द्रया गार्हपत्यमित्यत्र लिङ्ग-
वाक्ययोर्विरोधेपि स्थानं त इत्यत्र वाक्यात्कृत्स्नस्यैकमन्त्रत्वे
प्राप्ते लिङ्गात् सदनकरणस्थापनरूपार्थद्वयप्रकाशकान्मन्त्रभेद इत्य-
प्युक्तम् । वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तवाके । स च
लिङ्गवशात्पर्वद्वये विभज्य विनियोज्य इत्युक्तम् । तत्र इदं हविरजु-
पेतामित्यादीनि पदानि प्रकरणाविशेषेऽप्यन्यत्र न प्रयुज्यन्ते ।
अपि तु वाक्यस्य बलवत्त्वादग्नीषोमावित्यनेनैव सम्बध्यन्ते । त-
त्तश्चेकवाक्यत्वादग्नीषोमलिङ्गप्रकाशनसामर्थ्यं ततः श्रुतिस्ततो
विनियोग इति मन्त्रिकर्षः । इन्द्राग्नीषदेन तु प्रकरणद्वारिकवा-
क्यत्वमिति विभक्त्यः । तस्माद्वाक्यं प्रकरणाद्बलवत् । स्थान-
प्रकरणयोर्विरोधस्तु इष्टिपशुसोमयोगात्मके राजसूयेऽभिषेचनी-
याख्यः सोमयागोस्ति तत्सन्निधौ पठिता हि देवनादयः । यावत्
माकृताङ्गैः कथंभावे निराकाङ्क्षेभिषेचनीये ऽथ यथाकथंचित्त-
न्निधानादाकाङ्क्षां प्रकल्प्याङ्गत्वं कल्प्यते, ततः प्रागेव प्रकरणा-
द्वाजसूयाङ्गत्वमेषां गम्यते । अतः सन्निधेः प्रकरणं बलवत् । क्रममा-
ख्ययोर्विरोधस्तु पारोडाशिकममाख्यकाण्डे सास्त्राख्यपानशुन्धन-

क्रमे शुन्वध्वमिति मन्त्रो यावत् समाख्याया सम्बन्धं प्रकल्प्य
पुरोडाशाङ्गतां नीयते, तावत्सन्निधिः क्लृप्तसम्बन्धद्वारा आका-
ङ्क्षाक्रमेणैकवाक्यत्वं ततः सामर्थ्यं ततः श्रुतिं च प्रकल्प्य तस्य
सान्नाय्याङ्गत्वं विधत्त इति समाख्यातः सन्निधिर्विलवान् । अत्र
श्रुत्यादिभिर्लिङ्गादीनां बाधः कल्पनामूलोच्छेदाञ्छैङ्गिकादिक-
ल्प्यपदार्थस्य अमाप्तत्वादेव । प्राकृताः कुशादयस्तु माप्ता एव
सन्तो वैकृतैः शरैर्वाध्यन्ते । एवमाहवनीये जुहोतीति सामा-
न्यशास्त्रेण प्राप्त एवाहवनीयः पदे जुहोतीत्यनेन विशेषेण बाधात्
इति तार्तीयिकादप्राप्तबाधादाशमिकः प्राप्तबाधो विलक्षण
इति ज्ञेयम् । ज्योतिष्टोमे तिस्र एव साहस्योपसदो द्वाद-
शाहीनस्येसत्राहीनपदं न हीन इति योगाज्ज्योतिष्टोमं वक्ति तत्रैव
द्वादशोपसत्त्वमपि विधीयत इति, न, अन्हां समूहो ऽहीन इति द्विरा-
त्रादावहीनशब्दस्य रूढत्वात् । अद्भ्रः खः क्रताविसहःशब्दात्समूहे-
र्धेऽ खप्रत्ययस्तस्याऽऽयादिसूत्रेण ईनादेशो आद्युदात्तश्चेतिप्रत्यय-
स्वरेण ईकारस्योदात्तत्वे मध्योदात्तं पदं चात्र पठ्यते । नञ्समा-
से त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं स्यान्न च तथा पठ-
न्ति । तस्पादहर्गणाङ्गत्वाद्द्वादशोपसत्त्वम् । ऽप्युपसत्त्वं स्तुत्यर्थम्
अत्र कीर्त्तमानमित उक्तृष्यते । तत्रैव युवं हि स्यः स्वर्षती इति द्वि-
योर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिसत्र द्विचं न स्त्रीपुंमोनिमित्तम् ।
अग्नीषोमयोर्देवतात्ववत्तयोर्यजमानत्वस्यव्यासक्तत्वात् । सो-
मेन यजेत वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्युत्पत्तिप्रयोगचोदनयो-
राख्यातोपात्तं गुणभूतोपादेयकर्तृगतमेकत्वं विवक्षितमेव अतो
द्वियजमानत्वं कुलायाऽहीनादिषु उक्तृष्यत एव । दर्शपूर्णमासयोः
पञ्चभावेपि जायन्त्या पत्रीः संयाजयतीत्यत्रोक्तृष्यते । नृतीयाश्रुत्या
यामाङ्गत्वेन तद्विधीयमानत्वान्नैकिकस्यापि जायन्त्या पत्रीसंया-
जानां द्रव्याकाङ्क्षानिट्यापत्तेः । दर्शपूर्णमासयोः पूषा मपिष्ट-

पुणुयादिसभिपवयुक्तपूनीकानामपि यागसाधनत्वं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

(इति तृतीयाध्याये पञ्चमः पादः ॥)

यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति इत्यनारभ्याधीतं पर्णतादिकं
 प्रकृतिद्रवैव विकृतिं प्रतिपद्यते जुह्वादिवत् । न तु विकृतावपि
 तद्विधानं न्याय्यम् । अतिदेशेन जुहूद्रवैतत्प्राप्तौ सखां पुनर्वि-
 धानायोगात् । सप्तदश सामिधेनीरनुधूयादिसनारभ्याधीतसप्त-
 दशयं पाञ्चदशपाचरुद्धायां प्रकृतौ निवेशमलभमानं विकृतिमेवा-
 श्रयते तत्रापि श्रुतं सप्तदशयं मित्रविन्दादिकामेवेति वक्ष्यते ।
 सामान्यतः प्रथमं प्राप्तं ब्राह्मणादिषु सावकाशं च निसं पाञ्च-
 दशयं सप्तदशयं वैश्यस्येति वैश्ये निमित्ते नैमित्तिके विशेषेण
 सप्तदशयेन पश्चात्पतया पूर्ववार्धं विना जात्वात्मानमलभमानेन
 वैश्यमात्रविषयतया निरवकाशेन चाध्यते । एतैरेव हेतुभिः
 काम्यमेकविंशतिं प्रजाकाम इत्येकविंशत्याद्यनुवचनं निस्यस्य
 पाञ्चदशस्य वाधकं न त्वऽपुरुषार्थत्वात्रैमिक्तिकस्यापि सप्त-
 दशस्य । एतेन चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति गो-
 दोहनेन चमसबाधो व्याख्यातः । आधानं एवयानेष्टयश्च मिथः
 सन्निहिताः समाज्जाताः । तत्र फलवदग्निहोत्राद्यर्थत्वादग्रयः
 फलवन्तुस्तदर्थमाधानम् इष्टयस्तु अग्न्यङ्गमाधानाङ्गं वेदन्यदेतत् ।
 ननु जुहूद्वारा पर्णतेवाग्निद्वारा आधानमपि प्रकृत्यर्थमेवेति चेन्न
 दृष्टान्तवैषम्यात् । लोकप्रसिद्धजुहूस्वरूपस्यान्यतोपि सम्भवेन
 पर्णतायास्तत्स्वरूपे आनर्थक्यादगत्या प्रकृत्यङ्गत्वम् । आहवनी-
 यादेस्त्वदृष्टरूपत्वेनाधानस्य तत्स्वरूप एवार्थवत्त्वात्तदर्थमेवाधान-
 मित्यर्थः । नैमित्तिकं क्रत्वर्थस्तिभिन्त्यादिवन्नित्येन सोमेन समा-
 नविधानं भवत्यनित्यत्वात् । तेन तत्र सोम इव क्रयादेरप्राप्तिः ।
 प्रतिनिधौ तु शिष्टव्रीक्षादिद्रव्यसादृश्यादुपादीयमाने नीवारादौ
 मुख्येन समानविधानं भवत्येव । मुख्यद्रव्यावयवानां घृह्णां

तत्र दर्शनात् । एवं विसदृशोपि सोमाभावे पूतीकानाभेपुण्या-
दिति वाचनिके प्रतिनिधावपि वचनबलादेव सादृश्यं मुख्येन
सह समानविधानत्वं च ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

(इति तृतीयाध्याये षष्ठः पादः ॥)

वेदि खनतीत्यादीनां वेद्यादिधर्माणां वेद्यां हवींष्यासाद-
यतीत्यङ्गप्रधानसाधारणहविःशब्दात्साधारण्यं प्रधानहविर्मात्रार्थ-
त्वेन हविःशब्दस्य संकोचे नियामकाभावात् । केशश्मश्रुवापाद-
यस्तु नाङ्गप्रधानार्थाः । क्रियाङ्गभूतकर्त्रशानन्तःपातित्वात् अ-
संस्कृतस्यापि कर्तृत्वसंभवाच्च । भोक्तृत्वं तु क्रियां प्रति प्रधानभूत-
मदृष्टं च । अतस्तद्गुणभूताःसंस्काराः प्रधानार्था न तु गुणार्थाः ।
गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादितिन्यायेन तेषां
गुणानां विशेषेणापि यागाङ्गित्वायोगात् । यजेत स्वर्गकाम
इत्यात्मनेपदात्कर्तृगामित्वं क्रियाफलस्य गम्यते । कर्तृत्वं
च हविस्त्यागदक्षिणादानादेरन्यत्र प्रयोजकत्वेनापि यजमानस्य
संभवति नित्यवदाम्नातपरिक्रयसामर्थ्यादेकेन कृत्स्ने तत्रानुष्ठाना-
योगादन्यैरपि कारयितव्यम् । ते च इष्टौ नामभेदाद्वरणभेदाच्च
चत्वारः ब्रह्मा हेताध्वर्युरग्नीदिति । चातुर्मास्येषु प्रतिप्रस्थाता
पञ्चमः । पशौ मैत्रावरुणः षष्ठः । सोमे मुख्याश्चत्वारो ब्रह्मा हेता-
ध्वर्युरुद्रातेति । ब्राह्मणाच्छस्याग्नीध्रः पोता चेति ब्रह्मणो द्वि-
तीयचतुर्थाः । हेतुस्तु मैत्रावरुणो ऽच्छावाको ग्रावस्तुच ।
अध्वर्योः प्रतिप्रस्थाता नेष्ट्रोन्नेता च । उद्रातुः प्रस्तोता प्रतिहर्ता
सुब्रह्मण्या च । सदस्यः सप्तदशो वैकल्पिकः तदभावे यजमानः
सप्तदशः पत्नी अष्टादशी । दश चमसाध्वर्यरः शमिता सोमवि-
क्रयी चेति द्वादश तेभ्योन्ये । उदगातारस्त्वृत्स्वेवान्तर्भूताः । तेषां
च कार्यव्यवस्था आध्वर्यवं होश्रमौद्रागमितिकण्डममारुया-
वशादेव । आहवनीये जुहोतीसादिवचनमापिता आहवनीयादयः

प्रकृतिविकृत्यात्मकसर्वकृतवर्थाः अनारभ्यान्नातत्वेनाप्रकरणा-
धीनत्वात् ॥ ७ ॥

(इति तृतीयाध्याये सप्तमः पादः ॥)

यो दक्षिणाद्वादशशतदानादिसंस्कारः श्मश्रुवापादितपो ग्रहं
नाश्रीयादित्यादि एतानि समाख्यात आध्वर्यवाण्यपि यजमान-
स्यैव अध्वर्यादिपरिकृतत्वात् क्रतुयोग्यतापेक्षत्वात् फलभागे-
त्वाच्च । यत्र तु य एतामिष्टकामुपदध्यात्स त्रीन्वरान् दद्यात्
हिरण्यमालिनः प्रचरन्ति ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादिवचनम् ।
त्तत्रत्विजामेव हिरण्यमालित्वादि संस्काराणां यावत्संस्कार्यमाव-
र्त्यत्वात्सर्वोत्विग्विषयता । यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्या-
दिति नीचैः सद्यो मिनुयादिति सद्योमानादिषु गुणैरध्वर्युकाण्डस्थै-
रपि यष्टुरेव फलम् । वचनाच्च आत्मने च यजमानाय च यं कामं
कामयते तमागमयतीत्यादौ वचनादृत्विजोपि । आयुर्दा अग्ने
ऽस्या ऽऽयुर्मे देहीति प्रत्यगाशिषो मन्वानाध्वर्यवस्थानापि य-
जमान एव प्रयुञ्जीत तत्फलस्य यजमानगामित्वात् लिङ्गेन समा-
ख्यावाधाच्च । वाजस्य मेत्यादयस्तु काण्डद्वयपाठादध्वर्युणा यजमा-
नेन च प्रयोज्याः । वाजपेये वृत्तीर्यिजमानं वाचयतीति वचनाद्वि-
दुषोपि यजमानस्य वाचनम् । वत्सं चोपाऽवसृजत्युखां चाधि-
श्रयतीत्यनुक्तीर्त्य एतानि वै द्वादश ह्यङ्गानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
य एवं संपाद्य यजत इति द्वन्द्वसंपादनम् आत्मनेपदावर्गमितस्य यष्टुः
कार्यम् संपाद्य यजत इति च्छाश्रुत्या संपादनयजनयोः समान-
कर्तृकत्वावगतेरिति पूर्वः पक्षः । प्रयोजकत्वेनापि द्वन्द्वानां यजमा-
नकर्तृकत्वसंभवात् अध्वर्युकाण्डपाठाच्चाध्वर्युरेव तेषां कर्त्तेति
राद्धान्तः^१ । अग्नीषोमीयपशूपकृतौ यूपस्य परिव्याणे परिशी-

रसीत्यध्वर्योर्न्यत्रः । युवा सुवासा इति होतुः । कुण्डपायिनामयनादौ
 ऋत्विक्समासे यो होता सोध्वर्युरित्यध्वर्युकार्ये विहितस्य होतुः
 पाचनिको ऽध्वर्युमन्त्रः चोदकमाप्तहोतृमन्त्रं बाधते । मैषाणां तद-
 र्थानां च कर्तारोऽन्ये । प्रोक्षणीरासादयेत्यादिमध्यमपुरुषप्रयोगा-
 ल्लिङ्गात् । तत्रापि मैषकर्ताध्वर्युस्तदर्थकर्ताग्नीदादिः । ममाग्ने वर्चो
 विहवेष्वस्त्वित्यध्वर्युमन्त्राङ्गं फलम् मम यजमानस्येत्यध्याहारेण
 यजमानगतमेव । मा मा सन्ताप्तमित्यादिकऋत्विग्गतमेव । तत्रौ सहे-
 साद्युभयगतम् । एवमन्यदप्युक्तम् ॥ ८ ॥ (इत्यष्टमः पादः ॥)

इति भाट्टभाषामकाशे तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

अथ यत्रानेकः शेषी तत्र कः शेषं प्रयुङ्क्ते को नेति
 चिन्ता । तत्फलं च पुरोडाशकपालेन तुपानुपवपतीत्यादौ कपा-
 लस्य तुपोपवापाङ्गत्वेपि यत्र सौर्ये चरौ तुपोपवापे सत्यपि क-
 पालं नासादनीयम् कपालेषु पुरोडाशं श्रपयतीति तत्प्रयोज-
 कस्य पुरोडाशस्याभावात्, तादृशस्थले हस्तेनैव तुपोपवाप इति ।
 तत्र यत् क्रतोः साधनम् तत् क्रतुमयोज्यं ऋत्वर्यम् । यत्पुरुषं प्रीण-
 यति रागसिद्धमवृत्तेः फलादन्यद् द्रव्यादिकम् तत्पुरुषमयोज्यं
 पुमर्थम् । यथा चमसेनापः प्रणयेद्दोहोहनेन पशुकामस्येत्यत्र प्रणय-
 नमाश्रित्य पुरुषार्थं साधयद्दोहोहनम् अर्थाक्रतुमप्युपकरोति । एवं
 द्रव्यार्जनमपि । तस्य ऋत्वर्यत्वे ऽन्यायेना 'प्याजितेनारम्भमिद्धेरप
 वा एष सुवर्गाश्लोकाश्च्यवत इति ऋत्वनुपक्रमे दोषदर्शनं न सङ्ग-
 च्छते । तस्मात्तदपि पुमर्थमेव सत् क्रतावप्युपकरोति ॥ नेप्तेतो-
 घन्तमादित्यमित्यत्र नञः क्रियान्वये यत्र ऋत्वर्यमुद्यदादित्यावे-
 क्षणं प्राप्तम् तस्य प्रतिषेधो भवति । ततश्च ग्रहणाग्रहणवत्तद्विक-
 ल्ये नञर्थश्च श्रौतो लभ्यते । तथापि तस्य व्रतमित्युपक्रमानन-

गुणत्वान्निषेधपक्षमपहाय उपपदार्येन नजोन्वयात् पर्युदासप-
 समाश्रित्य अनीक्षणसंकल्पो लक्ष्यते । तेन विकल्पदोषो नानुप-
 ज्यते । एतावता हैनसा युक्तो भवतीति वाक्यशेषरूपं फलव-
 चनमर्थवद्भवति ॥ पशुना यजेतेत्यत्र पशुरुपादेयः । तत्र कारकाणां
 क्रिययैवान्वय इति नियमात्कारकेण समानप्रत्ययश्रुत्याऽऽत्मसा-
 त्कृता संख्या तद्द्वारा क्रियायैवोपसर्पति न समानपदोपात्त-
 मपि कारकापेक्षया व्यवहितं पशुं स्पृशति । तेन सर्वत्रोपादेय-
 गतं विशेषणं विवक्षितमेव ॥ एवं लिङ्गमप्युपादेयगतं विवक्षित-
 मेव सिंहः सिंहीत्यादौ ततोऽप्यर्थविशेषप्रतिपत्तेः ॥ स्विष्टकृदादीनि
 स्मरणांशेन प्रतिपत्त्यंशेन च यागीयद्रव्यदेवतं संस्कुर्वन्ति खागांशे-
 नादृष्टमपि कुर्वन्तीति ज्ञेयम् । यथार्थतः सन्निधानादुपादेयगतमे-
 कत्वादिकं क्रियाप्रयोज्यम् एवं तस्मै पयसि दध्यानयति
 सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रापि सेति तत्पदेन
 प्रकृतस्य पयस एवामिक्षात्वावगमात्तस्यैव च द्विकर्माणमानयति प्र-
 ति मुख्यकर्मत्वावगमात्तदेवानयनं प्रयुङ्क्ते न तु वाजिनम् शब्दतो-
 र्थतश्च व्यवधानात् । उत्तरार्द्धात्स्विष्टकृतमित्युत्तरार्द्धार्थं न हवि-
 रन्तरं कर्त्तव्यम् अपि तु विनियुक्तस्यैवायं विनियोगः । वा-
 क्याशु प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति श्रुत्या गम्यमानोपि इ-
 विःसंस्कारो ऽदृष्टार्थत्वान्नाद्रियते शेषे प्रतिपत्तिरूपदृष्टप्रयोजने
 सम्भवति तदयोगात् । अतः प्रधानशेषहविरधिकरणेन क्षारणे-
 न संस्क्रुयानिति तदर्थः । अधिकरणनिपमात्तत्संस्कारोपि इत्यु-
 भयार्थत्वमपि । फलं तु वाजपेयक्रतुपशूनां प्राजापसेन च सद्योप-
 पक्रमेपि प्रातःसवने क्रतुपशूनामालमभो मध्यन्दिने इतरेषाम्
 तत्र प्राजापसपयोभिघारणार्थं शेषः स्थाप्य इति पूर्वपक्षे न
 स्थाप्य इति सिद्धान्ते ॥ १ ॥

(इति चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ॥)

यूपस्य स्वरुं करोतीत्यादौ यूपस्य विधिना स्वरुकर-
रणं न विधेयं लक्षणागौरवात् । स्वरुणा पशुमनक्तीति अञ्ज-
नार्थत्वेन प्राप्तः स्वरुः कुत उपादेय इत्याकाङ्क्षायां यूपस्येति
षष्ठ्या तस्य यूपापादनकत्वं गम्यते । तथाचात्मार्थं विधानं भवति ।
पवं मूलतः शाखां परिवास्योपवेष्टं करोतीत्यत्र परिवासनस्य
शाखैव प्रयोजिका द्वितीयाश्रवणात् न तु मूलम् तदनुनिष्पन्नत्वा-
त् । तेन शाखाया अभावे यतःकुतश्चित्काष्ठादुपवेपः कर्त्तव्यः । य-
जतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्, तदुक्ते श्रवणा-
ञ्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् (२७, २८ सूत्रे) । यदाग्नेयो-
ष्ठाकपाल इत्याद्युत्पत्तिवाक्येषु यजेरश्रवणेपि यत्र द्रव्यदेवतं
दृश्यते तत्र यजिरस्तीसवगन्तव्यम् । होमस्तु यज्युक्त एवार्थे ।
चतुरवत्तं जुहोतीतिवाक्यात् आसेचनमधिकं विधीयते ॥ २ ॥

(इति चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

एकस्य त्भयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वम् अग्निहोत्रे दग्नेन्द्रियका-
मस्य जुहुयात् दग्ना जुहोतीति वाक्यद्वयं पृथग्विपरिष्टितिलब्ध-
होमाश्रयं मिथोनिराकाङ्क्षतया न सम्बध्यते यद्दग्ना जुहुया-
त्तदिन्द्रियकामस्येति । तेन निर्यार्थं कामार्थं चेत्युभयार्थं दधि
संयोगपृथक्त्वात् ॥ स्वर्गं आमुष्मिक एव ॥ कारीर्या दृष्टिका-
मो यजेतेति कारीरी शृष्यत्सस्यसंजीवनकामस्य विहितैसंहि-
कफलैव ॥ चित्रया यजेत पशुकाम इति चित्रादिफलं त्वसति
मतिबन्धके पहिक, मन्यथाऽऽमुष्मिकम् ॥ वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्प-
तिसत्वेन यजेतसत्र वाजपेयप्रकरणात् तदङ्गत्वेन बृहस्पतिसत्त्वाल्यं
कर्मान्तरं विधीयते । पौरोहित्यकामस्य यो बृहस्पतिसत्त्वस्तस्याश्र-
नुपस्थितैस्तत्सदृशत्वलाभार्थं तन्नामकत्त्वमत्र ज्ञेयम् कुण्डपापिना-
मयनस्या(मामा)ग्निहोत्रवत् ॥ ऽयोतिष्टोमप्रकरणे तु दर्शपूर्णमासा-
ध्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति तु कान्यार्थः संयोगो न त्वद्वाङ्मिभा-

वार्थः ज्योतिष्टोमप्रकरणात् ॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपे-
त्पुत्रे जात इत्युपक्रम्य यस्मिन् जात एताभिर्गृष्टं निर्वपति पूत
एव स इत्यादिफलं जातगतं ज्ञेयम् वचनात् । न च शास्त्रफलं प्र-
योक्तरीतिन्यायविरोधः गुणवत्पुत्रताया अपि पितुः प्रीतिक-
रत्वेन तदनुग्रहस्यापि लाभात् ॥३॥

(इति चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥)

पितृयज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात् अमावास्यायामप-
राह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीसत्रामावास्यापदेन कर्मोपादाय
तदङ्गत्वं पितृयज्ञस्य । ततश्च फलकल्पनापि नास्तीति प्राप्य काले
शब्दस्य मुख्यत्वात् अपराह्ण इति, कालसामानाधिकरण्याच्च
पितृयज्ञः स्वकालविहितो नेष्यङ्गम् ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

इति भाट्टभाषाप्रकाशे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

एवं सिद्धानां मयोज्यानां क्रमो विचार्यते । अध्वर्युर्गृहपतिं
दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीत्यत्र न पूतः पावयेदिति वचनात्-
दीक्षित एवाध्वर्युरन्यान् दीक्षयति सत्रे । तत्र हि ये यजमानास्त
एव ऋत्विज इति सर्वेषां दीक्षाया आवश्यकत्वात् । अध्वर्या-
दिसंज्ञाश्च तत्कार्यपरिग्रहात् । तं च ब्रह्मचारी वाचार्यमेपित
इत्यन्तमयं श्रौतः क्रमः चाश्रुत्वगतः । अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं
पचतीत्यादावार्थक्रमः । पाकस्य होमार्थत्वे दृष्टार्थतालाभाद्वा पाठ-
क्रमो नाद्रियते, होमोत्तरं यवागूपाकस्यादृष्टार्थापत्तेः ॥ समिधो य-
जति तनूनपातं यजतीत्यादौ पाठक्रम एव । सप्तदश प्राजापसान्प-
शूनालभत इत्यत्र पशूनामुपाकरणप्रोक्षणसंज्ञपनादिषु मथमः प-
दार्थो येन क्रमेण प्रवृत्तस्तेनैव क्रमेण द्वितीयादयः पदार्थाः कर्त्त-
व्याः । सोयं प्रवृत्तिक्रमः प्रधानस्याङ्गैः सह न्यूनमधिकं वा विम-

कर्षमसहमानस्यानुरोधादाश्रीयते । साधस्केक सवनीयस्थाने सह
 पशुना ऽऽलभत इत्युक्तम् । तत्र स्यान्नितः स्वस्थानात्मच्युतौ का-
 रणाभावात् प्राथम्यम् । अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोस्तु ततः परं प्राप्तयोः
 प्रकृतौ दृष्टं पौर्वापर्यमसति बाधके नोल्लङ्घनीयमिति द्वितीयोष्ठी-
 षोमीयस्तृतीय आनुबन्ध्य इति तेनैव क्रमेण तेषां प्रोक्षणादयः ॥
 सारस्वती भवत इति सरस्वतीदेवतः सरस्वदेवत इति च या-
 गद्वयं श्रुतम् । तत्र याज्यानुवाक्यायुगलक्रमो मुख्यः । तेन स्त्रीदेव-
 तस्य पूर्वं निर्वापः पश्चात्पुं देवतस्येति प्रवृत्तिक्रमेणैव तत्सिद्धमि-
 त्युदाहरणान्तरं स्मृतम् । तत्र दर्शपूर्णमासयोः प्रथमं दधिधर्माः
 शाखाहरणादयः समाम्नाताः पश्चादाग्नेयधर्मा निर्वापादयः या-
 ज्यानुवाक्यायुगलक्रमस्तु विपर्ययेण । अतस्तत्र प्रवृत्तिद्वयसत्त्वेऽपि
 मुख्यक्रमेणैव नियमः । तेन प्रथमं प्रयाजशेषेणाग्नेयस्याभिधारणं
 पश्चाद्भ्र इत्यादि फलम् । दर्शपूर्णमासयोरेव प्रथममप्रोषोमीयस्य
 ब्राह्मणं पश्चादाग्नेयस्य । याज्यानुवाक्याक्रमस्तु विपररतोस्ति ।
 तत्रापि स्मृत्येकप्रयोजना मन्त्रा इति पाठक्रम एव बलवान् ॥
 एवमप्यङ्गानां पाठक्रमो बलीयाननपेक्षत्वात् । तेनाग्नेयाग्नीषोमी-
 ययोरन्तराले मुख्यक्रमानुरोधात्मा सोऽपि उपांशुयाजार्याज्यनि-
 र्वापो यथापाठमेव भवति । अत एव प्राकृतात् क्रमान्निराका-
 दक्षायामाग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्तमरस्वत्याज्यभागा
 धार्हस्पत्यश्चरुरित्यादिविकृतौ न कर्मान्तरकल्पना । अग्नीषोमीये
 पशौ प्रकृतितः हविरासादनान्ते प्राप्ताः प्रयाजास्तिष्ठन्तं पशुं
 प्रयजन्तीत्यपकृष्यमाणा आधारानप्यपकर्षन्ति ततः पूर्वं तेषाम-
 नुष्ठाने क्लृप्तक्रमलोपाद्रैगुण्यं स्यादिति तदन्तापकर्षः । एवमा-
 न्निष्पत्त्याद्दूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यत्रापि तदाद्युत्कर्षः । तत्रापि तद-
 नन्तरं कर्त्तव्यस्य मूक्तवाकस्य ततः प्राकरणे क्लृप्तक्रममहात् ।
 अमायस्यायां वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यपकृष्यमाणा वेदिः स्व-

स्मात् पूर्वान्द्रविरभिवामनान्तान् नापकर्षेत् । निर्वापादीनां परे-
 शुश्रोदितत्वात् तेन तत्र तन्मात्रापकर्षः । परुद्भयः सांतपनेभ्यो मध्यं-
 दिने चरुमित्वाग्नाता सांतपनीया दैवान्मानुपाद्वा [भतिबन्धात्]
 यावत्सायमुत्कृष्टा चेत् सायमस्तमिते जुहोतीति कालस्यानुपा-
 देयत्वेन यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति जीवनरूपनिमित्तविशे-
 षणत्वात्तत्र प्राप्तमग्निहोत्रं किञ्चिदङ्गमपठायामि कृत्वैव सान्तप-
 नीया कर्त्तव्या ॥ १ ॥

(इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥)

राजपेये राजायत्यानां पशुनामेकस्योपकरणादि प्रदानान्तं
 कृत्वा परस्य तथैव कर्त्तव्यमिति काल्पनिकः काण्डानुसमयः वै-
 श्वदेवी कृत्वा राजापत्यैश्चरन्तीत्येककालप्रयोगेण बाध्यते । तमनु
 उपाकरणादयोपि तेषामेककाला एव प्राप्ताः सन्तो ऽशक्यत्वा-
 त् क्रमेण क्रियन्त इति पदार्थानुसमय एवात्र बोध्यः । यत्राश्व-
 प्रतिग्रोदेष्यां शतं सहस्रं वा पुरोडाशास्तत्र पदार्थानुसमये सर्वे-
 पामधिश्रयणान्ते प्रथमस्योद्गासनं चेत् क्रियते तस्य दाह एव
 स्यादिति प्रधानवाधात्तादृशस्थले ऽपि काण्डानुसमय एव ॥
 सुष्टिकपालावदानेष्वपि काण्डानुसमय एव यथा एकस्य चतुरो
 सुष्टीत्रिरूप्य परस्य निर्वपेत् ॥ नक्षत्रेष्यादावग्नये स्वाहा कृत्ति-
 काभ्यः स्वाहेत्यादय उपहोमाः प्राकृता अरिष्ठान् कृत्वैव क-
 र्त्तव्या नतु ततः पूर्वम् प्रधानानन्तरम् प्रधानविधिवाक्यशेषेण
 प्रकृतिरद्विकृतिः कर्त्तव्येतिशब्देन प्रापितात्प्राकृतात् पश्चादेव
 वैकृतस्य प्राप्तेः ॥ २ ॥

(इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥)

प्रकृतौ पञ्च प्रयाजास्त्रयोनुयाजाः पशौ त्वेकादश प्र-
 याजा एकादशानुयाजाः । तत्रैकादशत्वं प्रयाजादिस्वरूपे ऽन-
 र्थकम्, न हि पञ्च त्रयो वैकादशीभवितुमर्हन्ति । अतस्तेषां प्र-

योगे इयं संख्या सुसम्पादिनी । तिस्र उपसदः प्रकृती विकृती तु
 षड् । तत्र संस्थानद्वैपवाद्यत्तिः, दण्डकलितवदाद्यत्ती तु तृतीयां
 कृत्वा मथमायां क्रियमाणायां बल्लक्रमभङ्गः स्यात् ॥ एकविं-
 शतिमनुह्यादिति सामधेनीद्वद्वावऽन्ते तु वादरायण इति
 न्यायेनाऽऽगन्तुनामन्ते सन्निवेश इति मात्सेपि या घाट्याशाब्दिता
 ऋचः पृथुयाजवत्सौ घाट्येइत्याघास्तासामिषं वै समिध्यमानवती
 असौ समिद्धवती यदन्तरा तद्वाध्येत्यन्तरालत्वेन स्तुतत्वात्समि-
 ध्यमानसमिद्धवत्योरन्तराले निवेशः।अन्पासायागन्तुनामन्त एव ।
 अत एव त्रैधातव्यामग्रे व्रीते वाजिनेसेतस्यास्त्रिदुभोऽन्ते निविशेन
 त्रिदुभा परिदधातीति दर्शनमुपपद्यते । द्वादशसु राभिष्वनुनीर्व-
 पेदिसाधानात् एवमानश्चिषां विमकर्षे ऽपि तदन्त एवाभिहोत्रा-
 दिमद्यत्तिः । आधानवत्तासामग्यर्थत्वेन ततः प्रागाहवनीपा-
 घासिद्धेः । तासां प्रधानाप्रङ्गत्वपक्षेऽपि साङ्गस्य प्रधानस्यान-
 नुष्ठितत्वात् ततः पूर्वमाभिहोत्रारम्भः । काम्यानां नैमित्तिकानां
 वा ऋतूनां पाठक्रमादनुष्ठानं न किंतु कामनावशाभिहितव-
 शाच्च तत्र क्रमः ॥३॥

(इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पाठः ॥)

आश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने पठ्यमानोऽप्याश्विनो दशमो वृ-
 षत् इति श्रुतेर्दशम एव वृषते, श्रुतितः पाठस्य दुर्बलत्वात् ।
 एवमर्थतो ऽपि पाठो दुर्बल इत्युक्तम् अभिहोत्रं जुहोति प-
 षागूं पचतीत्यत्र । एवं प्रवृत्तिक्रयान्मुख्यक्रमो बलवानित्यप्युक्तं
 प्रागेव ॥ दर्शपूर्णमासाध्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेतिवचनाद्ये-
 ष्टिपूर्वत्वमाधानस्य एवं यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेदयाऽऽदधीताय
 यजेत सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं सूक्ष्मं नसन्नं सोमेन यक्ष्यमाणो
 ऽग्नीनादधीतेसादिवचनेभ्यः सोमेनानन्तरं यक्ष्यमाण इत्यपि ग-
 म्यते अतः सोमपूर्वत्वमपि । आग्नेयो वै प्राक्प्रणो देवतया न

सोमेनेष्ट्वा ऽग्नीषोमीयो भवति यदेवादः पौर्णमासः हविस्तदनुनिर्वपेच्छर्हि स उभयदेवसो भवतीति हविर्मात्रमुत्कृष्यते न दर्शपूर्णमासौ । यदेवादइति तन्मात्रस्यैवोत्कर्षाभिधानात् । तेन विप्रस्यापि पुरो ऽग्निष्टोमादर्शपूर्णमासौ भवत एव । प्रकृतिवादिकृतीनां ब्रह्मकालता प्राप्ता य इष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेतिप्रत्यक्षश्रुतिविहितः कालो न चोदकात्संकोचमर्हति । तेन सर्वाङ्गयुक्ता विकृतिः पञ्चदश्यामेव भवति । नासोमयाजी सन्नयेदिसऽसामया जिनः साऽन्नाय्याभावात्तद्विकारा अपि सोमादूर्ध्वमेव । एवमग्नीषोमीयविकारा अर्पति ज्ञेयम् ॥ सोमविकारास्त्विष्ट्युत्तरमेव । नहि तेषां सोमवादिष्टेः प्राक् चोदना ऽस्ति प्रकृत्यारम्भमन्तरेण विकृतावनधिकारस्योक्तत्वात् ॥ ४ परदः ॥

इति भाट्टभाषाप्रकाशे पञ्चमो ऽध्यायः ॥

तदेवं विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिशिष्टाचारसामर्थ्याख्यानि षट् प्रमाणानि धर्मनिरूपितानि प्रथमे । द्वितीये शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तराणि षट् धर्मभेदे । श्रुतिलिङ्गवाच्यप्रकरणस्थानसमाख्याख्यानि षट् शेषशेषिभावे तृतीये । तच्छेषभूता प्रयुक्तिश्चतुर्थे । श्रुत्यर्थपाठमद्यत्तस्थानमुख्यारूपैः षड्भिश्च क्रमोऽपि निरूपितः । अत्रैवं निरूपितेषु कर्मस्व ऽधिकारो निरूप्यते (प्यः) तदेवं प्रमाणभेदशेषप्रयुक्तिक्रमैर्निरूपिते धर्मे ऽधिकारी निरूप्यते । तत्र स्वर्गाद्यर्थ एवाधिकारी । सो ऽपि सर्वाङ्गसंपन्न एव न स्वन्धतिर्यगादिः । तत्रापि स्वर्गकाममुद्दिश्य विधीयमाने याग उद्देश्ये विशेषणं लिङ्गमविवाक्षितमिति स्थित्यर्थः अप्यधिकारः । तत्रापि दम्पसोः संसृष्टद्रव्यत्वाद्भिभागमतिषेधाच्च महैयाधिकारः । तत्र पत्न्या अध्ययनाभावे ऽपि

यावदुक्त मन्त्रोच्चारणम् । पुरुषेषु तु त्रयाणामपि वर्णानां वेद-
सयोगादस्त्रेव क्रतावधिकारः । रथकारस्य त्व ऽत्रैवर्णिकस्यापि
ऋभूसौधन्वनापरपर्यायस्थावान्तरवर्णस्य ऋभूणा त्वेतिमन्त्रव-
र्णादस्त्रेवाधानम्, रूढिवाधायोगात् त्रैवर्णिकेष्वेव रथकर्त्तृति-
नियन्तुमशक्यत्वात् । ऐन्द्र वास्तुमय चरु निर्वपेदिति प्रक्रम्य
एतया निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्रापि निषादानां त्रैवर्णिक-
स्य स्थपतेर्ग्रहणे षष्ठ्यर्थलक्षणापत्तेर्निषादश्चासौ स्थपतिरिति
श्रौतार्थस्य सागायोगान्निषाद एव स्थपतिरधिक्रियते ॥ १ ॥

(इति षष्ठाध्याये प्रथम पाद ॥)

ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्निसादौ क्रिया प्रत्युपादेयस्य क-
र्त्तुर्विशेषण बहुत्व विवक्षितम् । फलभोक्ता तु क्रिया प्रत्युद्देश्य
इति तद्विशेषण बहुत्वमविवक्षितम्, तेन न समुदायस्य भोक्तृत्वमपि
तु प्रत्येकम् । तस्मात् प्रत्येक कृत्स्नफलार्थिन एव सत्रेऽधि-
यन्ते । एतेनैव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत्सादावेकस्यैव कर्त्तृत्व-
मिति व्याख्यातम् ॥ उपक्रान्त काम्यमिष्ट्यादिकर्म मध्ये का-
मनानिष्टत्वावपि समापनीयमेव तौत्तरीये देवताभ्यो वा एष
आवृश्चते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजेते त्रैधातरीयेन यजेत न
देवताभ्य आवृश्चत इति तद्ऽसमापने दोषभयश्चिचयोः
श्रवणात् ॥ न कलञ्ज' भक्षयेदिसादौ रागत प्राप्त कलञ्जादि-
भक्षणमनिष्टसाधनमिति निषिध्यते न तु नेक्षेतोद्यन्तमितिबव
पर्युदस्यते । अतो न तद्दर्जनात्फलोत्पत्तिरस्ति प्रजाप-
तिप्रतवत् ॥ यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयादिसादौ न सन्ततानु-
ष्ठानम् साय प्रातरित्यनुपादेयगुणयोगात् । तथाच यदा
काल प्राप्तस्तदेव कर्मप्राप्ति तत्कालविशिष्टजीवनाख्यनिषि-

त्तस्य पुनःपुनरावृत्तावनुष्ठानमपि पुनःपुनरावर्त्तते । एवमन्तः
 क्रतावपि कपालभेदनादिनिमित्तावृत्तौ नैमित्तिकस्य स्कन्ने
 जुहोति भिन्ने जुहोतीत्यादेरावृत्तिर्ज्ञेया । एवं गुर्वभिवादाद्य-
 प्यावर्त्तत निमित्ततः ॥ सोमेन यजेत स्वाध्यायमधीयीत प्रजा-
 मुत्पादयेदिति सोमविद्याप्रज्ञं नित्यम् । जायमानो वै ब्राह्मण-
 स्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवाजायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्र-
 जया पितृभ्य इत्यृणश्रवणात् तदनपाकरणे च अनधीत्य द्वि-
 जो वेदाननुत्पाद्य मुतानपि । अनिष्ट्वा शक्तितो यज्ञैर्मोक्षमिच्छन्
 ब्रजत्यध इति दोषस्मरणाच्च ॥ २ ॥

(शति षष्ठाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

नित्येषु यथाशक्त्यऽद्धानामुपसंहारः ॥ काम्येषु तु सर्वा-
 ङ्गोपसंहारेणैव भाव्यम् ॥ व्रीह्याद्यभावे तत्सादृश्यात्प्रतिनिधित्वे-
 नोपात्तेष्वपि नीवारेषु न प्रधानकर्म भिद्यते । अतो मुख्याभावे
 प्रतिनिधिरूपादेयः ॥ तत्रापि देवताया आहवनीयाद्यग्नेर्मन्त्रस्य
 प्रयाजप्रोक्षणादिकर्मणश्च प्रतिनिधिर्नास्ति, तत्तज्जन्यादृष्ट्या-
 ऽन्यतःसिद्धौ प्रमाणाभावात् ॥ नीवारादिस्तु प्रसक्षेण पु-
 रोडाशं साधयतीति युक्तस्तत्र श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिः । अ-
 यज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवा इत्यऽयज्ञियत्वेन प्रतिपिद्धानां
 माषादीनां मुद्रादिसादृश्येऽपि न मुद्रादिप्रतिनिधित्वम् ॥ यज्ञ-
 मानस्य प्रतिनिधिर्नास्त्येव ॥ यत्र तु सप्तदशावरास्तत्रमासीरन्नि-
 लादौ सत्रे कस्यचिद्विनाशे (शस्तत्र) यद्यपि तत्कार्यकरणार्थमन्यः
 प्रतिनिधेय एव, तथापि नासौ फलभाक् पूर्वप्रवृत्तत्वाभावात् ।
 कार्यमात्रं तु तेन साधयितुं शक्यम् । कर्त्तव्यतःपातित्वाच्चास्य फ-
 लिसंस्कारा भवन्ति ॥ खदिरघीह्यादिस्थाने कदरनीवारैः(रादिभि)
 रूपकान्तेऽपि प्रयोगे मुख्यद्रव्यलाभे सति मुख्यमेवोपादद्यात्

(खादिरादिकं पशुनियोजनाद्यर्थमुपादद्यात् (ददीत् ') कृते तु नियोजनादौ मुख्यं प्राप्तमपि नोपादद्यादित्यापि केचित् ॥ प्रधानमात्रनिर्वृत्तिपर्याप्तस्य मुख्यस्य लाभे शेषकर्मपर्याप्तोऽपि प्रतिनिधिर्नोपादेयः ॥ ३ ॥

(इति षष्ठाध्याये तृतीयः पादः ॥)

अवदाननाशे पुनरायतनादवदानमिति कल्पसूत्रकाराः मध्यात् पूर्वाद्वाचावद्यतीति शास्त्रात्सकृन्मध्यादेस्वत्ते पुनस्तदभावात्पुनरायतनान्यायतोऽवदानं प्राप्नोति किं तु हविरन्तरं सम्पादनीयम् । तच्च यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुरपहरेयुर्वा आज्येनेता देवताः परिसंख्याय यजेतेति वचनादाज्यं भवति ॥ यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्रार्त्तिमुद्दिश्य पञ्चशरावो विहितः । आर्त्तिश्चाऽविशेषेण यत्किञ्चिद्विपयिणी सर्वदेवास्तीति सर्वदा पञ्चशरावः प्राप्नोस्तीति अनियतः शास्त्रार्थो मा भृदिसगत्सा हविरितनेन विशेष्यते । तावता च परिसमाप्ते वाक्ये उभयमित्यविवक्षितं ग्रहकत्ववत् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तेन न (च) सायंदोहार्त्तिरेव वा प्रातर्देहार्त्तिरेव वा न निमित्तम् किंतूभयमपि परस्परानपेक्षं निमित्तमिति वाक्यार्थः । एतच्च दर्शात्कर्मन्तरं न तु तत्प्रतिनिधिरिति पञ्चशरावं कृत्वा दर्शोप्यनुष्ठेय एव ॥ ४ ॥

(इति षष्ठाध्याये चतुर्थः पादः ॥)

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्त्रिभजेद्ये मध्यमास्युस्तानत्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ये स्वविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंक्षरुं^२ ये ऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिषिविष्टाय शृते चरुमिति । अत्र न तण्डुजानां

(१) टिप्पणीभूतावित्र पुस्तके विधिप्रमिति प्रतिपादि ।

(२) दधंक्षरुमिति लृ पु वा

विभागो विधीयते मध्यमादिवाक्यमाप्तत्वात् । नापि दधि-
 शृतयोरधिकरणत्वमभ्युदयेष्टिप्रकरणे सह श्रपयतीतिवचनेन
 तस्यापि प्राप्तत्वात् । किं तु तण्डुलान्विभजेदित्यस्य तण्डु-
 लोपलोक्षतं हविस्रयं देवताभ्य उपनयेदित्येव । ततश्च न
 प्रकृतदानाऽप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातामिति नात्र प्रायाश्चित्तरूपं
 कार्यं विधीयते । प्रकृतस्य च हविस्रयस्य अत्यक्तयागसम्बन्धस्य
 देवतान्तराकाङ्क्षायां मध्यमादिवाक्यान्नुपतिष्ठन्ते । तत्र दात्रा-
 दिगुणाविशिष्टमेकमग्न्यादिदेवताकारकमेकेन विधिना विधातुं
 शक्यम् । ततश्च यदि विभिदाभिर्भोदेप्यतीति महारात्रे' हवींषि
 निर्वपेत्कलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत अर्धं दधि हविरातञ्चनार्थं
 निदधाति अर्धं न यद्यभ्युदियात्तेनातञ्चय भचरेत् यद्यु न प्रात-
 रन्येद्युरेतेन ब्राह्मणं भोजयेदिति दर्शनमुपपद्यते । अन्यथा लौ-
 किकयोरेव दधिशृतयोश्चरुद्वयसम्भवेन कालापराधदोषे ऽपहृते
 तदानीमेव दर्शः कर्त्तव्यः स्यात् । तत्रातञ्चनार्थं दध्यर्द्धस्यापन-
 मनर्थकं स्यात् । अस्माकं तूपक्रातं प्रयोगं समाप्य श्वो दध्यन्त-
 रमुत्पाद्यमिति तदर्थवद्भवतीति । यद्यपि चतुर्दश पूर्णमास्या-
 माहुतयो ह्यन्ते त्रयोदशमावास्यायामितिलङ्गोपोद्बलिता उ-
 पांशु पौर्णमास्यामिति पौर्णमासीमात्रग्रहणाद्दर्शो उपांशुयाजो ना-
 स्ति तथापि बहुचब्राह्मणे तद्दर्शनादभ्युदयेष्टौ उपांशुयाजहवि-
 पोपि देवतापनयोपि देवतान्तरयोगानुक्तेरुपांशुयाज एव लुप्यते ।
 अनिरुप्ते निरुप्ते वा प्रायाश्चित्तमिदं सममिति । इदम् अभ्युदये-
 ष्चाराख्यम् । निर्वापो वैकृतीभ्यः स्यादनिरुप्ते यदोदयः॥ चन्द्रस्येति
 शेषः । किञ्चिन्निरुप्ते शिष्टस्य तूर्णानि निर्वाप इष्यते । ज्योतिष्टोमे
 यदि वाहिष्पवमानं प्रसर्पतां प्रतिहर्ता ऽपच्छिद्यात्सर्ववेदसंदया-

(१) भाभिर्भोदेप्यतीति महारात्रे -रुप्यपि कश्चित्पाठः ।

(२) शपच्छिद्यतेति पाठान्तरम् ।

घशुद्रातापच्छिद्याददाक्षिणं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेतेत्यत्र युगप-
पद्द्रयोरपच्छेदे ऽन्यतरत्प्रायश्चित्त कर्त्तव्यम् । अपच्छेदयोः
पौर्वापर्यं तु पूर्वं परमजातत्वादवाधित्वैव जायते । परस्मान-
न्यथोत्पादान्नाद्याऽवाधेन सम्भव इति न्यायेनासंजातविरोध्यपि
पूर्वं संजातविरोधिनापि निरवकाशेन परेण प्रायश्चित्तेन वा-
ध्यते । पश्चादुद्गात्रपच्छेदे सर्वस्वं स्यात्पुनः क्रतौ । आद्यचिरद्भ-
स्तस्यैवा ऽपच्छेदो ऽहर्गणे यदि ॥ ५ ॥

(इति षष्ठाध्याये षष्ठम पाद ।)

सत्त्रेषु तुल्यकल्पानामेवाधिकारः । अन्यथा वासिष्ठानां
प्रयाजो नाराशंस इतरेषा तनूनपादिति कल्पभेदेनान्यतरग्रहे
इतरोननुग्रहीतः स्यात् । राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता-
मित्यत्र भिन्नकल्पयोरपि राजा च पुरोहितश्च तयोरधिकारः ।
अत्र समासान्तरोपादाने लक्षणापत्तेर्न द्वयो राज्ञोर्द्वौ पुरोहितौ
वा एकस्य वा द्वौ पुरोहितावत्र ग्राह्यौ । आद्ये राजपदवैयर्थ्यात् ।
द्वितीये पुरोहितं वृणीत इत्युपादेयपुरोहितगतमेकत्व विवास्त-
मिति द्वयोः पुरोहितयोरसम्भवः । य एव काश्चित्तोमभागान-
धीयीत स एव वासिष्ठ इत्यवासिष्ठस्यापि स्तोमभागविदो ब्रह्म-
त्वाभ्यनुष्ठानाद्वासिष्ठो ब्रह्मेति वाक्यमनादृत्य वैश्वाभिनो होते-
तिवचनाद्विश्वाभित्रस्य तत्समानकल्पाना च सत्रेधिकारः । ते
(यि) सर्वे सामिकास्तेषां सत्रं साधारणं यतम् ॥ ६ ॥

(इति षष्ठाध्याय षष्ठ पाद ॥)

स्वदाने देयमात्मीय न भूमिर्न तुरङ्गमः । नासत्संपाद्य दा-
तव्यं न शुश्रूषुश्च शूद्रकः । पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिष्टतः सवत्सराः प-
ञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत

एकविंशतिः विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमित्यत्र विश्वसृजां
 सत्रे संवत्सरशब्दो न कालवाची किं तु त्रिवृदादिपदैः स्तोम-
 विशिष्टमऽहरुच्यते । नाहःसंघ, स्ततोऽहस्यु गौणी संवत्सरा-
 भिधा ॥ ये त्वत्र सहस्रायुषां गन्धर्वाणां वा रसायनसिद्धानां वा
 नृणां वा कुलं कल्पो वा मासेषु वा संवत्सरत्वं द्वादशरात्रिषु
 वा संवत्सरशब्द इति विकल्पा दर्शितास्ते सर्वेषुक्तिमाननिरा-
 स्याः । चतुर्विंशतिपरमाः सत्रयासीरन्नितिनियमाभार्द्धतृतीयै-
 र्यजमानशतैरप्यनुष्ठेयमिति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

(इति षष्ठाध्याये सप्तमः पादः ॥)

चतुर्दशोप उपनयनाहुतिः स्थपतीष्टिरवकीर्णपशुश्वे-
 लादिकं लौकिके ऽग्रावेव, न तदर्थमाधानसिद्ध आहवनीयो ऽपे-
 क्ष्यते ॥ अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र पशुश् छागस्य वषाया मेदस
 इति मन्त्रवर्णाच्छाग एव ग्राह्यः ॥ ८ पादः ॥

इति भाट्टभाष्यप्रकाशे षष्ठो ऽध्यायः ॥ ६ ॥

निरूपित उपदेशः अतिदेश इदानीं निरूप्यते । तत्र दर्श-
 पूर्णमासयोज्योत्तिष्ठोमे च प्रयाजादयो दीक्षणीयादयश्च धर्माः
 श्रूयन्ते । ते न केवलं यज्यर्थाः येन सर्वत्र यजेरेकत्वात्परिष्ठवेरन् ।
 अपि तु प्रधानभूतापूर्वप्रयुक्ताः । अपूर्वभावना च सर्वत्र
 भिद्यते । अतस्तत्तत्प्रकरणव्यवस्थिताः सन्तोऽ न्यत्रातिदेशेनैव
 गच्छन्ति । स चातिदेशस्त्रिविधः प्रत्यक्षवचनान्नामधेयाच्चोदना-
 लिङ्गानुमितवचनाच्च । आद्यं यथा इपावेकोहे ज्योतिष्टोम-
 विकारे इषुविष्टोतं करोतीत्यादिनापि चोदकप्रामाणां विष्टु-
 स्वादीनां विकारं विधाय समानमितरच्छद्येनेनेति इतरत्वं, लोहि-
 तोष्णीपा ऋत्विजः भवरन्तीत्यादिकं श्येनाङ्गजातमतिदिश्यते

बचनेन । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींपीति वैश्वदेवपर्वणि यद्ब्राह्मणम् तदेव वरुणप्रघासेष्वतिदिश्यते । तेन तत्रापि वार्जग्रान्येतानि हवींपीत्याद्याः स्तुतयो नव प्रयाजा इत्यादयो विधयश्चाप्युपतिष्ठन्ते ॥ १ ॥

(इति सप्तमाध्याये प्रथमः पादः ॥)

गीतिषु सामाख्येत्युक्तम् । कवतीषु रथन्तरं गायतीत्यादौ अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्यामृचि या गीतिः सा कवतीष्वतिदिश्यते । गीतिविशिष्टाया ऋचः सामशब्दार्थत्वे तत्र संभवेदेवेति गीतमात्रं सामेसत्रोपपादितम् ॥ २ ॥

(इति सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

कुण्डपाधिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राऽपूर्वं कर्म विधीयत इत्युक्तम् । तत्र नैयमिकाग्निहोत्रवाचिशब्दमयोगस्तद्धर्मानातिदिशति । गुणयोगमन्तरेणान्यशब्दस्यान्यत्र प्रयोगादर्शनात् । एवं वरुणप्रघासेषु वारुण्या निष्कासेन तुपैश्वावभृथं यन्तीत्यत्रापि कर्मान्तरे सौमिकावभृथशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थं इति नामातिदेशोपमा ॥ ३ ॥

(इति सप्तमाध्याये तृतीयः पादः ।)

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रास्ति विध्यन्तापेसा । नचासावत्र श्रूयत इत्यनुमीयते नूनमयमन्यतःसिद्धामितिकर्तव्यतामुपजीव्य फलं साधयतीति । सा च वैदिकत्वसामान्याद्वैदिक्येवोपातिष्ठते न लौकिकी । अतः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति तत्राप्यानुमानिकाद्व्याख्यानामातिदेशो बलवाञ्छ्रीतत्वात् । तेन गवामयने ज्योतिर्गोऽरायुरित्याद्येकाहसंज्ञावन्ति कर्माणि गणान्तःपातित्वेपि न द्वादशाहधर्माल्लं लभन्ते ऽपि तु नास्त्रो बलवत्त्राघर्मानेव ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

इति भाट्टभाष्यप्रकाशे मत्स्योऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ विशेषतोतिदेशो निरूप्यते । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्म-
वर्चसकाम इत्यादिष्विष्टिषु निर्वपतिस्तद्धितेन देवतानिर्देश एक-
देवत्वमौपधद्रव्यकत्वमित्यादिसामान्यादाग्नेयस्य विध्यन्त उपति-
ष्ठते । तेन यथाग्नेयेन स्वर्गः कृतस्तथा सौर्येण ब्रह्मवर्चसमिति
कथंभावपूरणं सिद्धम् । एवमनेकदेवतेषु अग्नीषोमीयस्यैन्द्रा-
ग्रस्य वा ऽक्षरसंख्यासामान्याद्विध्यन्तो ज्ञेयः । ऐन्द्रपुरोडाशे
देवतासामान्यात्साम्नाय्यधर्ममाप्तावापि हविषो यागं प्रति देवता-
पेक्षया प्रत्यासन्नत्वेन बलीयस्त्वात्पुरोडाशधर्मा एव । कृष्णलचरौ
औपधवाचिचरुशब्दप्रयोगाच्चद्धर्मा एव । अव्यक्तचोदनासु
सौभेन यजेतेतिवत् तद्धितचतुर्थीमन्त्रवर्णै स्पष्टं यागार्थत्वेन श्रुत-
देवतासु विश्वजिता यजेतेत्यादिषु सौमिको विध्यन्तः ॥ १ ॥

(इत्यष्टमाऽध्याये प्रथमः पादः ॥)

आज्यद्रव्यकेषूपान्शुयाजस्य पयोदध्यामिक्षादिषु साम्ना-
यस्य एवं दैक्षे चाग्नीषोमीयपशौ तु कठिनत्वसामान्याद्देवतै-
क्याच्चाग्नीषोमीयपुरोडाशविध्यन्तः प्राप्तोपि देवतासामान्या-
पेक्षया हविषो बलीयस्त्वात्पशुप्रभवत्वसामान्यात्साम्नायवि-
ध्यन्तः । तत्रापि साक्षात्पशुप्रभवत्वेन गतिमत्त्वेन च पय एव
घनीभूतमामिक्षेत्युक्तम् । अतस्तत्र पयोधर्मा एव प्रवर्तन्ते । पश्वन्त-
रेषु त्वग्नीषोमीयपशोरेव विध्यन्तः । आलम्बविशसनादिसा-
मान्यात् । द्विविधो द्वादशाहः सत्रमहीनश्च । अहर्गणा अपि तादृशा
एव । अतः सत्रेषु सत्रात्मनो द्वादशाहस्य विध्यन्तः अहीनेष्व-
हीनात्मन इति व्यवस्था ॥ २ ॥

(इत्यष्टमाऽध्याये द्वितीयः पादः ॥)

आग्नाविष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन् सारस्वतं
चरुं कार्हस्पत्यं चरुमित्यादौ स्थानसामान्यापेक्षया देवतासामान्यं
प्रत्यासन्नमिति प्रथमेपि तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः चरेमपि

चरमेपि प्रथमस्थाग्नेयस्य ॥ ३ ॥

(इति तृतीयः पादः ।)

जुहोत्युत्पन्नानामग्निहोत्रादीनां दर्विहोमा इति नाम । ते
त्वपूर्वा न कुतश्चिद्धर्मान् गृह्णीयुः ॥४॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

इति भाट्टभाष्यप्रकाशे ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अपूर्वप्रयुक्ता धर्मा इत्युक्तं सप्तमाद्ये । ते च त्रिविधा वाक्य-
संयुक्ता लिङ्गसंयुक्ताः श्रुतिसंयुक्ताश्च । तत्र प्रोक्षिताभ्यामुल्लस-
लमुसलाभ्यामवहन्तीति प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टीसादौ प्रोक्षणस्य
हन्तिपिनष्टिस्वरूपे आनर्थक्यादाक्येनाऽपूर्वार्थत्वं प्रोक्षणादेः ।
अगन्म सुवः सुवरगन्म, अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेपमितेतौ मन्त्रौ
क्रत्वङ्गत्वान्नह्यऽपूर्वमुलङ्घय श्रूयमाणफलदेवतार्थत्वं भजतो ऽपि
तु क्रत्वपूर्वप्रयुक्तमेव फलदेवतं प्रकाशयत इति सेयमतिदेशेनापूर्वा-
र्थता मन्त्रयोः^१ । व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र व्रीहीरूपद्रव्यं व्रीन् परिधीनि-
त्यत्र त्रित्वसंख्या सूत्रेण जुहोति तेन ह्यत्र क्रियत इत्यत्रात्रक-
रणकक्रियारूपो हेतुः । चतुर्होत्रां पौर्णमासीमभिस्पृशेत्पञ्चहोत्रा-
ममावास्यामित्यत्र पौर्णमास्याद्याख्यौ समुदायौ । न च प्रोक्षणं
मन्त्रसूर्पचतुर्होत्रादीनां स्वरूपेण प्रयोजकम् । आनर्थक्यात् ।
यत्स्वीयमऽपूर्वसाधनीभूतं हवीरूपत्वम् तत् स्वरूपेण । तच्च नीगारा-
दिष्वपि अविशिष्टम् । अतस्तेष्वपि प्रोक्षणादीनां प्राप्तिरस्तीति घी-
हिश्रुतिमनादसैवापूर्वार्थता प्रोक्षणादेः । एवं धर्माणामपूर्वार्थत्वे
भिद्वे विकृतिष्वप्युल्लसलादीनां प्रोक्षणम् । अगन्म प्रत्यवर्चमं,

(१) अगन्मुल सुवरगन्म अग्नेरहमुज्जिति मनुज्जेपमितेतौ मन्त्रौ अत्यवनाया
चतुर्होत्राद् ह्य अन्मातक्येवतार्थत्वं भजतोऽपि तु अत्यपूर्वप्रयुक्तमेव फलदेवतं प्रका-
शयत इति सेयमित्येतापूर्वार्थतामर्थक्येनाऽपि विकृत्युक्तकत्वात् । एवं पुनश्च स्वच भाष्येण
साद् भाट्टभाष्यादारम्भात्पदानि तदीयवृत्तित्वात्परमं दावन्तु श्रुतत्वात् ।

सूर्यस्याहमुज्जितिमित्यृहेन मन्त्रो नीवारेषु मोक्षणम् द्विपरिधिकेष्यु-
 हेन मन्त्रो विनाप्यन्नकरण सूर्यस्य होमसाधनत्वं विनापि स
 मुदायं चतुर्होत्राभिमर्शनं च सिद्धयति । ततश्च मन्त्रसामसंस्का-
 राणां द्वारान्तरसंयन्त्रनिमित्तान्यथाभावलक्षण ऊहश्चिन्तनीय
 इति सिद्धम् । प्र वो वाजा इत्याद्येकादशर्चः पठितः । त्रिः
 प्रथमा त्रिरुक्तमामन्वाह ततः पञ्चदश संपद्यन्त इत्यत्र त्रिरभ्यासः
 माथम्यधर्म इति या काचित् प्रथमे स्थाने पठ्यते सा सर्वापि त्रिर-
 भ्यसनीया । प्रवोवाजीया तु लक्षणयोपस्थितेति नायमत्र धर्मः । तेन
 यत्र कुत्रापि या प्रथमा सा ऽभ्यसनीया । दर्शपूर्णमासावारभ्य
 प्राणोन्वारम्भणीयां कुर्यादित्यत्र दर्शपूर्णमासयोरप्रवृत्तस्य या
 प्रथमं प्रवृत्तिः सा आरम्भः । नवसो (न च सः) द्वितीयादिप्रयोगे
 प्रवृत्तिस्तुप्रवृत्तस्यैवाभ्यास इत्युच्यते नत्वसावारम्भ इति प्रथम-
 प्रयोगात्सागेनान्वारम्भणीया न प्रतिप्रयोगम् । दर्शपूर्णमासयोरप्रये
 जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रः । सौर्ये तु चरौ अग्निपदस्थाने सूर्यापेति
 पद प्रयोज्यम् । एव धान्यमसि धिनुहि देवानित्यत्र धान्यपदस्थाने
 यत्र तरस-मयाः पुरोडाशा भवन्ति शाक्यानामयने तत्र मासम-
 सीत्यूहः । ये च यज्ञपतिं वर्द्धानित्यत्र यच्छब्दार्थस्य प्राधान्याद्-
 हुकर्तृके यज्ञपतिपदप्राधान्यार्थं नोहमर्हति । आशास्ते य यजमान
 इत्यादौ तु तस्यैव प्राधान्याद्हुकर्तृकेषूहः आशासत इमे यज-
 माना इति । यज्ञायज्ञीये श्रूयते न गिरा गिरेति धूयादेरं कृत्वो-
 द्रेपमिति श्रुत्वा गिरापदस्थाने इरापदं प्रक्षिप्यते । तदपि प्रगी-
 तमेव प्रयोक्तव्यं स्थानधर्मत्वात् ॥ १ ॥

(इति नवमाध्याये प्रथम पाद ॥)

यत्र तु नैवारं च निर्वपेदिति प्रत्यक्षा चोदना तत्रापि
 ग्रीहिस्थानापन्ना नीवारा घोहिधर्माल्लभन्ते ॥ २ ॥

(इति नवमाध्याये तृतीय पाद ॥)

तेन व्रीहीणां मेघ सुमनस्यमान इत्यादौ नीवाराणा मेघ इ-
त्यूहः सिद्धः । अग्नीपोमीये पशौ अदितिः पाशं प्रमुमोक्तेतमित्येक-
वचनान्तो मन्त्रः पठ्यते । अपरस्तु अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तेता-
निति बहुवचनान्तोपि तत्रैव पठ्यते । सोपि गुणे त्वन्याग्यकल्प-
नेतिन्यायेन बहुवचनस्यापि पशाववयवाभिप्रायेण योजयितुं
शक्यत्वात् तत्रैवावातिष्ठते न तु बहुपशुकेषूत्कृष्यते । तथा द्विव-
हुपत्रीकेषु यजमाने पत्नीं संब्रह्मेत्यस्य नोहः । अविशिष्टस्याम्ना
नस्पैकपत्नीकप्रयोगविषये संकोचयितुमशक्यत्वात् । अत एवै-
कवचनस्य निर्देशमात्रार्थत्वेनादृष्टार्थत्वान्नबहुपत्रीकस्य विकृताव-
प्यूहः । प्रतिनिधौ चाऽविकारात् । यत्र व्रीह्यादयः प्रतिनिधित्रे-
नोपादीयन्ते तत्राऽविकारेणैव मन्त्रः प्रयोज्यः ॥ ३ ॥

(इति नवमाध्याये तृतीय पाद ॥)

अभ्युदयेष्टौ दग्धश्चरुमिति पर्येति चरुमिति च दीधिशृतयोः
सप्तमीनिर्देशात्प्रणीताकार्ये विनियोग इति मन्यमानस्योत्तरं
कर्मान्तरपक्षे तथास्तु । प्राकृतानामेव तेषां पूर्वाभ्यो देवताभ्योप-
नयमात्रं विधीयत इत्युक्तं पष्ठे । तेन तत्र प्रदेशधर्मा एव प्रवर्तन्त
इति । अश्वमेधे ईशानाय पर्यस्वत आलभेतेति यागं विधाय पर्य-
ग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधीयते ।
तथा च प्रत्यक्षविहितया निराकाङ्क्ष ईशानप्रयोगवचनो न
चोदकमपेक्षते ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थे पाद ॥)

इति भाट्टभाषाप्रकाशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

उपकारपृष्ठभावेन पदार्थानां मारीक्षरिति स्वयंदिनं यद्विर्भव-
तीत्यादौ सत्रनादयस्वत्ताधनभूता मन्त्राः परश्चादयश्चातिदेशा-
त्प्राप्ता अपि बाध्यन्ते । एवं प्राजापत्यं घृते चरुं निर्दोषेऽनुतेक-

ष्णलमायुष्काम इत्यत्रापि वैतुष्यलक्षणोपकाराभावात् कृष्ण-
 लेषु नात्रयातः । सोमे दीक्षणीयाद्यर्थे राजमूयेनुमतीष्ट्याद्यर्थे
 स्वार्थे च नारम्भणीयापेक्ष्यते । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान
 इति वचनादन्यत्र तदप्रवृत्तेः । खलेवाली यूपो भवतीत्यादौ सि-
 द्धायां खलेवाल्यां यूपमाच्छेत्स्यता होतव्यमिति च्छेदनार्था आहु-
 तिलुप्यते । छेदनाभावे द्वारलोपात् । अच्छेत्सस्याभिमुखमित्यर्थः (!)
 (आच्छेत्स्यता च्छेत्तुमभिमुखेनेत्यर्थः) । उत्तमे प्रयाजे वक्ष्यमाणप्र-
 धानदेवतास्मारकाणामार्थं स्वाहा विष्णुं स्वाहेत्यादीनाम् अग्न्या-
 दिपदानां सौर्यादिषु विकृतिषु निवृत्तिलुप्तार्थत्वात् । ज्योतिष्टो-
 मेषीपोमीयपशु र्ममंदंशे अग्नीपोमीयं पशुपुरोडाशं निरपतीत्यर्थं
 पुरोडाशेशीपोमीयपशुं सत् तद्रतदेवतासंस्कारेणाऽदृष्टेनैव द्वा-
 रेणोपकुर्वन्नदृष्टार्थं इत्यन्यदेवस्येपि पशौ निवर्त्तते । सौर्ये चरौ चरु-
 शब्दो याज्ञिकमसिद्ध्याऽनवस्त्रावितान्तरूपमपक्व ओदने वर्त्तते ।
 आदित्यः प्रायणीयधरित्युक्त्वाऽदितिमोदनेनेति वेदेप्यनुवा-
 दात् । तेन चरुमुपद्रधातोतिस्थाल्यां चरुशब्दो गौणः चरुरो-
 दनभेदः स्यात् स्थाल्याभिव स पच्यते तस्मिन् पेपः संयवनं
 संवापस्तापनमित्यादीनां लोपः ॥ १ ॥

(इति दशमाध्याये प्रथमः पादः)

कृष्णलचरौ घृते श्रपयतीतिवचनात्पाकः कर्त्तव्यः । न च
 रूपरसपराष्टीत्तलक्षणस्य श्रपणस्य मुख्यस्य तत्रासम्भवाद्दुष्णी-
 करणमात्रम् । पुरोडाशानां मुच्यसंमर्गार्थं उपस्तरणाभिधारणे
 कृष्णलेषु तत्संसर्गाम्भवात्सुप्येते । चतुरवचं जुशोतीत्यप्युपस्तर-
 णाभिधारणमवदानमाप्तचतुःसंख्यानुवादेनावत्तहोममात्रं वि-
 धीयते इति चतुष्ट्वस्पाविवक्षितत्वात् तत्पापकम् । शुद्धनुपाकारं
 अक्षयन्तीतिवचनात्पाकवत्कृष्णान्तरां धक्षणमपि गौणं शुद्धुपा-
 कारं विधीयते । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादिति दानं दृष्टार्थत्वा-

दानमनार्थं तेषां भृतिरेव । इविःशेषदानं तु न तथा । दत्तस्य दानायोगेन प्रतिपत्तिमात्रत्वात्तस्य । आनतिरूपकार्याभावादेव सत्रेष्टृत्वग्वरणं दक्षिणा च नास्ति । मृतेज्यायामायुराशास्त इत्यादीनां लोपः । अङ्गीकृतमरणस्य स्वर्गकामस्य विहिते सर्वस्वारनाम्न एकाहे आर्भक्षस्तौत्रकाले ब्रह्मणाः समापयन मे यज्ञमिति प्रैषमृत्विग्भ्यो दत्त्वा यजमानो म्रियते तत्रापि श्रौतप्रैषबलात् प्राग्भृतैरेव ऋत्विग्भिः क्रतुसमापनं कर्त्तव्यम् । यथोक्तम् यजमानस्य मरणे नार्थिन इज्यां प्रवर्त्तयन्तीति तत्राप्यार्भवात्माक् आयुराशास्त इत्याद्यास्ति । हिरण्यमात्रेयाय ददातीत्यादिकं तु सत्रेपि भवत्येव । आधाने पवमानष्टौ अतिदेशादीमिहोत्रहवण्या हवींतिपि निर्वर्षन्तीतिप्राप्तया अग्निहोत्रहवण्या अग्निहोत्रस्यानारम्भात्तद्धवनमाधनत्वाभावेपि तस्या यज्ञैः केतुभिः सहेति तदर्थं प्रागेव परिकल्पितत्वात् विगुण्यापि तथैव निर्वापः कर्त्तव्यः । द्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेत वायव्यं वत्समैन्द्रमृषभमिति धेन्वादिशब्दानां गोजातोये रूढत्वाच्च छागस्य वपाया इतिलिङ्गप्राप्तस्य निवृत्तिः । वायव्यं श्वेतमालभेत्सादौ साधारणैः श्वेतादिगुणैस्तु न तस्य निवृत्तिः । पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो धिधान्यायै दुग्धे मन्थमिति श्रुते मन्थे पूर्व श्रपणं पश्चात्पेषणम् प्रकृतौ तद्विपरीतम् ततः पदार्थधर्मस्य क्रमस्य बाधेपि न प्राकृतपदार्थो निवर्त्तत इति मन्थेऽपि प्राकृतेमेव पेषणम् ॥ २ ॥

(इति दशमाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

पुनराधेये पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वास इत्यादिदक्षिणा एका देयेसेवमादिकाया अग्न्याधेपदक्षिणाया निवर्त्तक्या वैकुसैवानतेः सिद्धत्वात् । उभयीर्ददातीति तु न समुच्चयविधायकम् अग्न्याधेयिकीः पुनराधेयिकीश्च ददातीत्युभयापेक्षा तत्प्रवृत्तेः । पाकाधिधारणादयोन्वाहार्यधर्मा वत्सवद्वास आदौ न प्रवर्षन्ते

स्वरूपनाशाच्च स्वादिमादिप्रयोजनाभावाच्च । गौश्चाश्वश्चाश्व-
 तरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च मापाश्च
 तस्य द्वादशशतं दक्षिणेतत्र तस्येति पदं वाक्यावगतं गवादि-
 त्यरका प्रकृतं कृतं न ब्रूते वाक्यात्मकरणस्य दुर्बलत्वात् प्रकृत-
 त्वेनैव तत्प्राप्तेस्तत्पदस्यानर्थक्यापाताच्च । नाप्यजादीन्, तेषां बहु-
 वचनेन निर्देशात् । नाप्यश्वदीन्, अमुख्यत्वात्तेषाम् । तस्यान्मुख्य-
 त्वादसन्तमुपकारकत्वाच्च गोरेव निर्देशः । तेनायमर्थः । गवा-
 दिद्रव्याणि तस्याः गोर्द्वादशशतं दक्षिणेति । तस्माद्गवामेपा संख्या ।
 सा च दक्षिणा विभज्य देया विभागश्च द्वादशाहे दीक्षाक्रमवाप्ये
 अर्द्धिनो दीक्षयन्ति तृतीयिनो दीक्षयन्ति पादिनो दीक्षयन्तीति स-
 मारुपावलात् । स चेत्थम्— कृत्स्नं द्रव्यं पञ्चविंशतिधा विभज्य मु-
 ख्येभ्यश्चतुर्भ्यो द्वादश भागान् अर्द्धिभ्यः पद् तृतीयेभ्यश्चतुरः
 पादिभ्यस्त्रीनिति विभज्य दद्यात् । मुख्याद्याश्च लब्धं द्रव्यं साम्येन
 विभज्य गृह्णीयुरिति । अश्वदीनां त्र्यऽनिष्टत्तिरेव । अस्याः प्रकृतां
 गोसंख्याया निष्टत्तिः । नैमित्तिक्या यदि सोममपहरेषुरेकां गां
 दक्षिणां दद्यात् अभिग्ये 'सोमे पञ्च गा दद्यादिति च ॥ ३ ॥

(इति दशमाध्याये तृतीयः पादः ॥)

नक्षत्रेष्टौ अग्नये शराहा छत्तिकाभ्यः शराहेत्पादय उपहोमा
 न प्राकृतानां नारिष्टानां कार्ये विहिता इति न तान्वाधन्ते । तत-
 स्तत्रौभयेषां होमानां समुच्चयः । शरमयं बहिर्भवतीति तु पर्यैःशब्द-
 लक्षिते कुशकार्ये विहिताः शराः कुशान्वाधन्ते । विभिश्चन्द्रस्य मन्त्र-
 त्वे भावः स्यात्तेन चोदना । आग्नेयोष्टाकपाल इत्यादौ यो विध्युद्देशे
 देवतावाची शब्दः स एवाग्निमावर्हयेत्सावाहनादिपञ्चापि प्रयोज्यो न
 तु तत्पर्यायः मन्त्रैरेव मन्त्रार्थः समत्तव्य इतिवदयं नियमः । एवं
 विकृतौ सूर्यादिपदमेव निगमेषु प्रयोज्यं नत्वादिसादिपदम् । अथवे

पावकोपेत्सादौ तु पदद्वयमपि निगमेषु प्रयोज्यम् अन्यतरेण पदे-
नेतरगुणास्पोषस्थितयोगात् । पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति न
पृषदाज्यमिति द्रव्यान्तरं पृषच्च तदाज्यं चेतिव्युत्पत्त्या तस्य
शब्दस्य चित्रत्वविशिष्टाज्यवाचित्वात् । ततश्च यथा जुषन्तां
जुष्यं पय इति पयस्यां पयःशब्दो वक्ति तस्यास्तदनन्यत्वादे-
वमाज्यशब्दोपि पृषदाज्यमिति । ततः देवानाज्यपानावहे-
त्सादिष्व्राज्यपयुक्तेषु निगमेषु आज्यपशब्देन मयाजानुयाजा
शृङ्खन्त इति न केवलानुयाजनिमित्ते पृषदाज्यपानितिमन्नो
विक्रियते ॥ ४ ॥

(इति दशमाध्याये चतुर्थः पादः)

यत्र घावापृथिव्य एककपालो वैष्णवस्त्रिकपाल एकां सा-
मिधेनीमित्यादौ प्रथमोपस्थितस्य सागे कारणाभावादादित ए-
केन त्रिभिर्वा मन्त्रैः कपालान्युपदध्यादन्ये लुप्पन्ते प्रयोजना-
भावात् । एवं सामिधेन्या अप्याद्याया एवोपादानम् । यत्र सा-
मिधेनीविट्द्विरेकविंशतिमनुश्रूपात्प्रतिष्ठाकामस्येति तत्र मा-
कृतीभ्यः पञ्चदशभ्यो ऽन्या याः काश्चिदप्रिसमिन्धनप्रकाशिका
ऋच आनेतव्याः ॥ ५ ॥

(इति दशमाध्याये पञ्चमः पादः ॥)

सत्रेष्वतिदेशादन्येष्वृत्विषु माप्तेषु ये यजमानास्त ऋत्विज
इति यजमाना एव ऋत्विक्कार्ये विधीयन्त इत्यृत्विजां निवृत्तिः ।
अध्येतृमसिद्ध्या द्वादशाहे सत्रशब्दस्तत्रासनोपायिचोदितत्वं बहु-
यजमानत्वं चास्तीत्यस्य सध्वद् यजतिचोदनाचोदितत्वमप्यस्ती-
ति द्विराजादिवदहीनत्वमप्यस्ति ॥६॥

(इति दशमाध्याये षष्ठः पादः ॥)

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेसत्र न कृत्स्नस्य पशोर्हविष्प्रम-
वदानस्य प्रकृतौ हविःसंस्कारार्थत्वेन दृष्टत्वाद्यनोवदानं तद-

त्रिरिति नियमात् । अवदानं च हृदयस्याग्नेवद्यस्य जिह्वाया
 अथ वक्षत इत्यादिवाक्ये हृदयादीनामेवावगम्यत इति तेषा-
 मेव हविष्णुम् । एकादश पशोरवदानानि तानि द्विद्विरवद्यतीति
 संख्याविधानादेकादशभ्य एव परिगणितेभ्यो हृदयादिभ्यो
 ऽवदानं नाधिकेभ्यः । चातुर्मास्येषु साकमेधीयान्तर्गतायां
 गृहमेधीयायामाज्यभागौ यजतीतिचोदकप्राप्ताङ्गानां निवृत्त्यर्थ-
 मिति न,परिसंख्यायां दोषत्रयापत्तेः । यावच्छ्रुतेतिकर्तव्यतया नि-
 राकाङ्क्षा गृहमेधीया न चोदकमाकाङ्क्षते(ति) । तस्मान्न प्राकृत-
 मङ्गं निर्गुणं श्रुतम् । तत्रापूर्वत्वमिति नियमात्पूर्वेव गृहमेधीया । त-
 भेव स्वित्कृदिडादिकमपि प्रसङ्गश्रुतत्वाविशेषात्कर्त्तव्यमेव ।
 प्रसङ्गश्रुता द्रव्यदेवतादयश्चोदकप्राप्तांस्तान्वाधन्ते । अत एव प्रा-
 कृतः खादिरो यूपो भवतीति श्रुतं खादिरत्वमौदुम्बरो यूपो भ-
 वतीति श्रुतौदुम्बरतया बाध्यते विकृतौ । तथा सौमारौद्रं चरुं
 निर्वपेच्छुक्लानां घ्रीहीणाम् नैर्ऋतं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां घ्रीहीणामि-
 खादावपि द्रव्यगुणविशिष्टकर्मविधानादुपदिष्टा घ्रीहयो यवा-
 न्वाधेरन् । यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः स्यादथ पञ्चावत्तैव वपे-
 सत्रावदानोद्देशेन पञ्चसंख्या विधीयते । न चोद्देश्यमवदानं वपां
 विशेषेण शक्नोतीति वपाग्रहणं सर्वेषामवदानानामुपलक्षणम् । ततो
 हविष्णु ५५ऽवदानप्राप्तां द्विद्विरवद्यतीति वाक्यमर्थवद्भवति ।
 पञ्चत्वं चोपस्तरणस्याभिवारणस्य वा वृद्ध्या संपादनीयम् ॥७॥

(इति दशमाध्याये मत्तमः पादः ॥)

विश्वेष्टौ नार्पेयं वर्णाति न होतारम् । अनारभ्य च श्रूयते
 यजतिषु येन्यजामहं करोति नानुयाजेष्विखादीं चोदकप्राप्त-
 वरणादिनिषेधे ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः स्यात् ततश्च पक्षे शास्त्रस्य
 धिक्त्वात्तत्त्वन्तपेक्षया इहं लक्षणया प्रमुद्रासाश्रयणम् ।
 न च नानुयाजेष्विति मनासापत्तिः । महाविभाषया रासः पु-

रूप इत्यादाविव पक्षे समासाभावेऽप्यऽदोपात् । तदयं वाक्यार्थः ।
 पित्र्यायामार्षेयवरणव्यतिरिक्तं प्रकृतिवत्कुर्यादिति अनुयाज-
 व्यतिरिक्तेषु यजतिषु ये-यजामहं कुर्यादिति च । तस्मान्नात्र
 विकल्पः किंत्वनुष्ठानमेव । तदयं प्रतिषेधाद्वाधः । शरैः कुशानां
 प्रसाम्नानाद्वाध । स्वयंचोदितैर्यलोपाद्वाध इति त्रैवा वाधः
 सिद्धः । न तौ पशौ करोति न सोमे इत्यत्र उपदेशतोतिदेश-
 तो वा यथा सोम आज्यभागौ न स्त एवं पशावपि न स्त इति
 दृष्टान्तमुखेन प्रतिषेधोयम् । तस्मात्पशावाज्यभागयोर्विकल्पः ।
 अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ
 त्वगसा वाक्ययोस्तुल्यबलत्वादितरेण वाधायोगाद्विकल्पः ।
 जर्तिलयवाग्वा जुहुयात् गवेधुकयवाग्वा जुहुयात् अना-
 हुतिर्वै जर्तिलाश्च गवेधुकाश्च पयसाग्निहोत्रं जुहुयादिसत्राऽना-
 हुतिरिति न जर्तिलादेः प्रतिषेधः वाक्यभेदात् । अतः पयसः स्तु-
 तिमात्रमेतत् । एवमभिघार्यास्त्रैयम्बका नाभिघार्याः होतव्यम-
 ग्निहोत्रं न होतव्यमग्निहोत्रमिति नञ्वद्वाक्यम् अभिघार्या एव
 तूष्णीमेव होतव्यमित्यनयोर्थवादः । यदाभिघारयेद्द्रुद्राय संनिद-
 ध्यात् यज्ञं जुहुयात् अयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयादित्युक्तदोषमङ्गी-
 कृत्यापि कर्त्तव्यमभिघारणमतिप्रशस्तत्वादिति । दीक्षितो न
 ददाति न जुहोति न पचतीत्यादिः पुरुषार्यानामत्र दानादीनां
 प्रतिषेधो न क्रत्वर्थानाम्, विकल्पापत्तेः । आहवनीये जुहोतीति-
 सामान्यशास्त्रस्य पदे जुहोति वर्त्मनि जुहोतीत्यादिना विशेषशा-
 स्त्रेण वाधः । जामि वा एतद्यज्ञस्यक्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशा-
 बुपांशुयाजमन्तरा यजसजामित्वायेति पुरोडाशयोर्मध्ये विहितो-
 प्युपांशुयाजस्तन्मध्यकाल इव विष्विते । तत्र कोषज्जपात्पा-
 येऽप्युपलक्ष्यानपायादमोमयाजिनोऽग्नीषोमपि पुरोडाशाभावेऽप्याग्ने-
 यानन्तरमुपाशु योजसोवभ व ॥ ८॥

(इत्यष्टम- पादः ।)

इति भाट्टभाष्यप्रकाशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

समाप्तोतिदेशः । एवमुपदेशातिदेशाभ्यां माप्तानामद्वाङ्मि-
नामियत्तावधारणार्थं तन्त्राध्याय आरभ्यते । तत्र दर्शपूर्णमा-
सयोः षडपि प्रधानानि संहस्र फलं साधयन्ति । तेषां चास्ति
सर्वादोषमंशारापेक्षा । सौर्यादिकाम्यप्रयोगोभ्यस्तः फलमधिकं
जनयति । तत्र दृष्टार्थानामवघातादीनां यावत्फलोदयमाष्टाभिः
चयने तूपधेयोत्सृज्यसंस्कारार्थतया माप्तः सर्वोपधस्य पूर्यित्वा-
वहन्यैथतदुपदधातीतिविहितः सर्वोपधावघातो दृष्टार्थत्वाभावा-
त्तद्देवाऽनुष्ठेयः । एवं श्रयाजादीनप्यदृष्टार्थान् सकृदेवानुति-
ष्ठेत् । वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत्तेसादौ बहुत्वं त्रित्वेनैरोपात्त-
मित्यधिकमंशुयाया अश्राप्तिः । साम्राज्ये तु तृष्णीमुत्तरा दोह-
पित्वेत्तत्र यावत्सर्वं दोहनं न त्रित्त्वं एव पर्यवसानं बहुत्वस्य । ना-
स्यैतां रात्रि [पयसाऽग्निदोत्रं जुहुयात्] कुमारा न पयोत्तभेराग्नि-
इतिवचनात् । दर्शादारामेयादिभावना यद्यपि फलं करणं च
पृथक् प्रापयन्ति, तामां कथंभावापेक्षायां तु सकृदाज्ञातान्येयाद्वा-
नि सकृदेवोपतिष्ठन्ते । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या पजेनेति श्रयाणां
युगपदवगतस्या(मध्य)नुष्ठानं पृथक्प्रयोगे वाधापक्षेस्तन्त्रमद्वाङ्मि ।
एवमप्य ऽऽग्नेयं कृष्णश्रीविमालभेत मौम्यं चरुमांश्रयं कृष्णश्रीवि-
मित्यश्रययोः साम्राज्ये देशकालरुष्टं क्वादधिपयगोरिव युगप-
त्प्रदानं न भवति मौम्येन च्यवधानान्छ्रुतिपाटावगतप्रमसाधाद्य ?

(इत्यष्टादशाध्याये प्रथमः पादः ॥)

देशः ममादिः कालो दर्शादिः वर्तारोध्वर्याद्य एतेषां च
तन्त्रत्वं न तु प्रतिप्रधानं पृथक्त्वम् । तथापि दर्शत्रित्वे पौर्ण-
मासत्रिके च कालभेदादन्यन्वाधानाद्यद्वाङ्मानां पृथक्प्रयोगः । चर-

णप्रघासेषु विहारद्वयम्, द्वयोरप्याहवनीयो विभज्य स्थापितः । तत्र श्रूयतेष्टौ हवींष्यध्वर्युरुत्तरे विहार आसादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निसत्र देशभेदात्कर्तृभेदाच्चोभयत्राङ्गानामावृत्तिः । चातुर्मास्येषु पञ्चत्विज इतिवचनाद्ब्रह्मादयस्तन्त्रम् । अपराधिकाः पत्नीसंयाजादयः प्रतिप्रस्थातृकृता [न] मारुत्या उपकुर्वन्तीति तेऽप्यावर्तन्ते ॥ २ ॥

(इत्येकादशाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

सर्वकृत्वपेक्षितानामग्नीनां साधकमाधानं सर्वकृतुषु तन्त्रमेव । आधानागतपवमानेष्टिभारभ्य पात्राणि धार्याणि यावदन्तम् । आहिताग्निमीभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति तेषामन्ते प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ ३ ॥

(इत्येकादशाध्याये तृतीयः पादः ॥)

वाजपेये आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्रामनो^१ दक्षिणा सौमापौष्णं चरुं निर्वपति श्यायो दक्षिणेत्वादौ दक्षिणाभेदात्कर्तृभेदस्ततश्च प्रयोगभेदः । अन्यथा एकया दक्षिण्याऽऽनतानां पुनर्दक्षिणाभ्रानवैयर्ध्यापित्तेः । अश्वप्रतिग्रहेष्टयर्थेऽप्यनेकेष्वपि पुरोडाशेषु प्रतिपुरोडाशं पृथक्कपालानि । अव रक्षो दिवः सपत्रं वध्यासमिति मन्त्रस्तु न प्रसवघातम् । तन्त्रेणैव प्रयोगे तन्नियमफलासिद्धेः । कृष्णविपाणया कण्डूयत इत्युक्तम् । तत्र मन्त्रः कृष्ये त्वा सुसस्याया इति मन्त्रो युगपदनेकेष्वपि कण्डूयनेषु तन्त्रमेव ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

इति भाट्टभाष्यप्रकाश एकादशाध्यायः ॥११॥

पशावैष्टिको विध्यन्तः वितते च पशुतन्त्रे मध्ये पशुपुरोडाशश्चोद्यते अग्नीपोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीपोमीयं पशुपुरोडा-

शं निर्वपतीति । समानविध्यन्ते पशौ पतितः पुरोडाशस्तदी-
यान्येवाङ्गान्युपजीवति न पुनः स्वार्थं पृथगङ्गान्यनुष्ठापयति ।
सोयमन्यार्थानुष्ठिताङ्गस्यान्येनोपजीवनं प्रसङ्ग इत्युच्यते । त-
त्रापि यत्पशावाज्यभागावघातादिकमङ्गं नास्ति तादृशे ऽङ्ग-
तार्थत्वात्प्रयोगवचनस्तान्यासिपत्सेव पशुपुरोडाशे ॥१॥

(इति द्वादशाध्याये प्रथमः पादः ॥)

विप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भूपसां स्यात्सधर्मत्वम् । अ-
ग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाश-
मेकादशकपालं दधि मधु घृतमापो धानास्तत्संस्मृतं प्राजापसं
पथकाम इत्यत्र सप्त हवींषि । तत्र पञ्च प्राजापसानि । तेषु दध्यैन्द्र-
योर्दशविकारत्वाद् दृधन्वतीमावास्यायामिति दृधन्वदपेक्षा । म-
धूदकयोराज्यविकारत्वमष्टमे सिद्धम् । अतो मधुघृतायाम् उ-
पांशुयाजविकारत्वेन वार्त्रघ्नौ पौर्णमास्यामिति वार्त्रघ्नापेक्षा ।
इतराणि तूभयसाधारणानि । आग्नेयविकारत्वात् । तेषु भूयो-
नुग्रहन्यायाद्दार्शिकमेव तन्त्रम् । मुख्यं चापूर्वचोदनाल्लोकवत् ।
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदपराह्णे सरस्वतीप्राजस्य य-
जेतेति अध्वरकल्पे श्रुतम् । तत्राद्यं हविरैन्द्राग्नविकारत्वादार्शिकं
तन्त्रमपेक्षते द्वितीयमुपांशुयाजविकारत्वात्पौर्णमासम् । तत्र मुख्या-
तुरोधाद्दार्शिकमेव तन्त्रमुपजीव्यम् । आग्रयणेष्टयामैन्द्राग्नवैश्व-
देवघावापृथिव्यानि हवींषि । तत्र घावापृथिव्यस्य वैश्वदेवक-
पालविकारत्वादास्ति प्रमूनवर्हिरपेक्षा । इतरेषां तु तत्रोदासीन-
त्वान्नास्ति प्रमूने आग्रहः । अतः कांस्यभोजिन्यायेनाग्रयणे प्र-
मूनमेव वर्हः कांस्ये भोक्तव्यं गुणच्छष्टं च भोक्तव्यमिति
शिष्यनियमाद्दुदासीनस्यापि गुरोः कांस्यभोजनमावश्यकम् ।
तद्गदेतद् द्रष्टव्यम् ॥२॥

(इति द्वादशाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

एकार्थास्तु विकल्परन् यथा ग्रीहियवादयः । नानध्या-
योस्ति मन्त्राणां कर्मार्थत्वेन पर्वसु ॥ मन्त्राणां करणत्वेन तद-
न्ते कर्मणः क्रिया ॥३॥

(इति द्वादशाध्याये तृतीय. पादः ॥)

ब्राह्मणानामार्त्विज्यमिति कल्पकारवचनात् क्षत्रियो याज-
को यस्य चण्डालस्य विशेषत इति रामायणे निन्दास्मरणात्
चतुर्दाकरणमन्त्रेषु ब्राह्मणानामिदं हविरिति मन्त्रलिङ्गाच्च
ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यम् ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थ. पाद ॥)

(इति द्वादशोऽध्यायः ॥)

भगवच्छिवरामतीर्थशिष्यो मुनिनारायणतीर्थनामधेयः ।
व्य(अ)तनोदधिकाशि भाट्टभाषाग्रथनं भाट्टनयम्वेशहेतोः ॥
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवच्छिवरामतीर्थपूज्यपा-
दशिष्यश्रीनारायणतीर्थमुनिविरचितो भाट्टभाषामकाशोऽयं
समाप्तिमगमत् ॥

हरिः ॐ तत्सत्

एकार्थास्तु विकल्पेरन् यथा व्रीहियवादयः । नानध्या-
योस्त्रि मन्त्राणां कर्मार्थत्वेन पर्वसु ॥ मन्त्राणां करणत्वेन तद-
न्ते कर्मणः क्रिया ॥३॥

(इति द्वादशाध्याये तृतीयः पादः ॥)

ब्राह्मणानामार्तिवज्यमिति कल्पकारवचनात् क्षत्रियो याज-
को यस्य चण्डालस्य विशेषत इति रामायणे निन्दास्मरणात्
घबुर्दाकरणमन्त्रेषु ब्राह्मणानामिदं हविरिति मन्त्रलिङ्गाच्च
ब्राह्मणानामेवार्तिवज्यम् ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

(इति द्वादशोऽध्यायः ॥)

भगवच्छिवरामतीर्थशिष्यो मुनिनारायणतीर्थनामधेयः ।
व्य(अ)तनोदधिकाशि भाट्टभाषाग्रथनं भाट्टनयमवेशहेतोः ॥
इति श्रीपरमहंसपरिव्रजकाचार्यभगवच्छिवरामतीर्थपूज्यपा-
दशिष्यश्रीनारायणतीर्थमुनिविरचितो भाट्टभाषाप्रकाशोऽयं
समाप्तिपगमत् ॥

